

**КЫРГЫЗ РЕСПУБЛИКАСЫНЫН
БИЛИМ БЕРҮҮ ЖАНА ИЛИМ МИНИСТРЛИГИ
И.АРАБАЕВ АТЫНДАГЫ КЫРГЫЗ МАМЛЕКЕТТИК УНИВЕРСИТЕТИ**

**Кол жазма укугунда
УДК 37.337;373,5;82;82.082.01/9**

Абдибалиев Эмилбек Абдыбаитович

**Адабий жомокторду инновациялык технологиялар
менен үйрөтүүнүн методикасы (окутуу өзбек тилинде
жүргүзүлгөн мектептердин мисалында)**

13.00.02 – окутуу жана тарбиялоонун теориясы менен методикасы
(кыргыз адабияты)

Педагогика илимдеринин кандидаты окумуштуулук даражасын
изденип алуу үчүн жазылган диссертация

Илимий жетекчи:
педагогика илимдеринин доктору,
профессор Муратов А.Ж.

Бишкек – 2024

МАЗМУНУ

Киришүү	3
БИРИНЧИ БАП. ОКУТУУ ӨЗБЕК ТИЛИНДЕ ЖҮРГҮЗҮЛГӨН МЕКТЕПТЕРДЕ АДАБИЙ ЖОМОКТОРУ ИННОВАЦИЯЛЫК ТЕХНОЛОГИЯЛАР МЕНЕН ҮЙРӨТҮҮНҮН ТЕОРИЯЛЫК-МЕТОДОЛОГИЯЛЫК ПРОБЛЕМАЛАРЫ ЖАНА ИЗИЛДЕНИШ ТАРИХЫ	
1.1. Азыркы учурда окутуу өзбек тилинде жүргүзүлгөн мектептерде адабий жомокторду окутуунун максаты, милдеттери жана негизги багыттары.....	11
1.2. «Адабий жомок», «инновациялык технологиялар менен үйрөтүү» түшүнүгүнүн теориялык негиздери.....	20
1.3. Окутуу өзбек тилинде жүргүзүлгөн мектептерде адабий жомокторду үйрөтүү проблемасынын изилдениши жана теманы ачуунун методологиялык негиздери.....	40
Биринчи бап боюнча корутунду.....	55
ЭКИНЧИ БАП. ОКУТУУ ӨЗБЕК ТИЛИНДЕ ЖҮРГҮЗҮЛГӨН МЕКТЕПТЕРДЕ АДАБИЙ ЖОМОКТОРДУ ИННОВАЦИЯЛЫК ТЕХНОЛОГИЯЛАР МЕНЕН ҮЙРӨТҮҮНҮН МЕТОДИКАСЫ БОЮНЧА ИЛИМИЙ ИЗИЛДӨӨНҮН МАТЕРИАЛДАРЫ ЖАНА МЕТОДДОРУ	
2.1. Илимий изилдөөнүн материалдары	60
2.2. Илимий изилдөөнүн методдору	70
2.2.1. Изилдөөнүн теориялык методдору	71
2.2.2. Изилдөөнүн эксперименталдык методдору.....	81
Экинчи бап боюнча корутунду.....	92
ҮЧҮНЧҮ БАП. ОКУТУУ ӨЗБЕК ТИЛИНДЕ ЖҮРГҮЗҮЛГӨН МЕКТЕПТЕРДЕ АДАБИЙ ЖОМОКТОРДУ ИННОВАЦИЯЛЫК ТЕХНОЛОГИЯЛАР МЕНЕН ҮЙРӨТҮҮНҮН МЕТОДИКАСЫ	
3.1. Окутуу өзбек тилинде жүргүзүлгөн мектептерде адабий жомокторду окутуунун теориялык жана практикалык жактан өзгөчөлүктөрү.....	97
3.2. Адабий жомокторду инновациялык технологиялар менен окутуунун ыкмалары жана жолдору.....	109
3.2.1. VI класста Т.Үмөталиевдин «Күч бирдикте» деген жомогун окутууну инновациялоо технологиялары.....	112
3.2.2. Тоголок Молдонун «Жер жана анын балдары» адабий жомок-поэмасын окутуунун инновациялык жолдору жана ыкмалары.....	117
3.2.3. Жаңы технологиялар менен Жоомарт Бөкөнбаевдин «Чептен эрдин күчү бек» адабий жомогун окутуу.....	134
3.2.4. Адабий жомокторду өзбек адабияты менен интеграциялап окутуу технологиялары (Чыңгыз Айтматовдун «Бугу-Эне» адабий жомогунун мисалында).....	142
Үчүнчү бап боюнча корутунду.....	149
ЖАЛПЫ ЖЫЙЫНТЫКТАР ЖАНА СУНУШТАР	155
ПАЙДАЛАНЫЛГАН АДАБИЯТТАРДЫН ТИЗМЕСИ	159

КИРИШҮҮ

Изилдөөнүн актуалдуулугу. Кыргызстан – дүйнөлүк цивилизацияга өз алдынча саясий-экономикалык, маданий-руханий өзгөчөлүгү менен интеграцияланып кошулган эгемендүү мамлекет. Ошол мамлекеттин улуттук баалуулуктары, алардын ичинде маданий мурастары, эне тили, туусу, герби, гимни аны башка мамлекеттерден жана элдерден айырмалап турат. Кыргыз Республикасында калктын саны жылдан жылга өсүп, демографиялык процесс, муундардын алмашуусу тездеп жатат, ошол эле кезде сырттан массалык маданияттын таасири активдүү кирүү менен улуттук каада-салттар, үрп-адаттар, нарк-насилдер, эне тилинин асыл-нарктары эл турмушунан четке сүрүлүүдө. Көп улуттуу өлкөдө этностордун биримдигин чыңдоо, ар бир этностун өз алдынчалыгын сактоо менен өлкөнүн негизин түзгөн кыргыз улутунун тилин, маданиятын, салттарын сыйлоо жана өнүктүрүү мамлекеттеги ар бир атуулдун милдети.

Кыргыз Республикасынын Президенти С.Н.Жапаров 2021-жылдын 29-январында №1 «Инсандын руханий-адеп-ахлактык өнүгүүсү жана дене тарбиясы» жана 2022-жылдын 20-майында №157 «Улуттук нарк жөнүндө» жарлыктарды чыгарды жана 2022-2027-жылдарда Улуттук наркты сактоо жана өнүктүрүү жөнүндө улуттук программа кабыл алынды. Мына ушул азыркы учур үчүн өтө зарыл мамлекеттик документтерде билим берүү тармагында улуттук баалуулуктарды келечек муунга жеткирүүнүн, анын ичинде Кыргыз Республикасында жашаган кыргыз эмес улуттарга үйрөтүүнүн актуалдуулугу белгиленген.

«Кыргыз Республикасынын жарандарын, жаш муундарын рухий-адептик, патриоттук жактан тарбиялоо концепциясында» мындай милдеттер коюлат: «...бүгүн эгемендүү Кыргызстан экономиканы көтөрүү озуйпасы менен катар эле, биринчи иретте, коомдун руханий-адептик, ыймандык негиздерин чыңдоонун зарылдыгына келип такалып отурат. Биздин маалыматтуулугубуз, билимдүүлүгүбүз, кесипкөйлүгүбүз, материалдык-экономикалык өнүгүүбүз

тунук адеп-ахлак, цивилизациялуу жүрүм-турум, ички рухий маданият менен коштолууга тийиш. Коом, Ата Мекен деген ар бир атуулдун абийири жана жоопкерчилиги аркылуу гана жакшылары анык болуп калды. Таза ыйман, айкөл рух болсо коомубузда таза башкаруу, таза жаратмандык эмгек, тынчтык, ынтымак жана стабилдүүлүк болмок. Демек, бүгүн биринчи иретте, жарандардын, келечек муундарыбыздын рухий-адептик тарбиясын колго алуу, анын концепциясын, стратегиясын иштеп чыгуу жана аны ишке чегүү өлкөбүздүн масштабындагы кечиктирилгис милдет жана коомубуздун зарыл социалдык муктаждыгы»¹. Ушул милдетти ишке ашыруунун бир тармагы – окутуу өзбек тилинде жүргүзүлгөн мектептер.

Кыргыз Республикасында окутуу өзбек тилинде жүргүзүлгөн мектептер (класстар) Ош, Жалал-Абад, Баткен областтарында, Ош жана Токмок шаарларында орун алган. Алар толук өзбек тилинде окутуу жүргүзүлүүчү мектептер, аралаш (орус-өзбек, кыргыз-өзбек, тажик-өзбек) мектептер катары иш жүргүзүп келет. Бул мектептер үчүн кыргыз адабияты окуу предмети практикага 2000-жылдарда гана киргизилип, биринчи окуу программасы Ж.Шериев жана С.Момуналиев тарабынан түзүлүп, 2000-жылы жарыяланган. 2006-жылы КРдин Билим берүү жана илим министрлиги окутуу өзбек тилинде жүргүзүлгөн мектептерде кыргыз адабиятынын стандартын нормативдик документ катары бекиткен. Коомдук-саясий өзгөрүүлөргө жана адабиятты окутууга коюлган жаңы талаптарга ылайык А.Муратов менен К.Акматов да жаңы программа түзүп, ал 2008-жылы практикага сунушталган жана окуу жүктөмдөрүнүн азайгандыгына байланыштуу 2014-жылы программага өзгөртүүлөр киргизилген.

Өзбек мектептеринде кыргыз адабиятын окутуу боюнча М.Шарипова «Өзбек мектептеринде кыргыз алиппесин окутуунун методикасы» (2013), К.Кимсанов «Кыргыз адабияты сабагында Чыңгыз Айтматовдун чыгармаларын

¹ Кыргыз Республикасынын жарандарын, жаш муундарын рухий-адептик, патриоттук жактан тарбиялоо концепциясы [Текст] // Кутбилим. – 2010. – 20-авг.

үйрөтүүнүн методикасы (окутуу өзбек тилинде жүргүзүлгөн мектептердин мисалында)» (2015), Б.Байтикова «Окутуу өзбек тилинде жүргүзүлгөн мектептерде кыргыз адабиятын окутуунун илимий-методикалык негиздери» (2017) деген темаларда кандидаттык диссертацияларын коргошту. Аларда алиппени үйрөтүү, Ч.Айтматовдун чыгармаларын окутуу жана өзбек окуучуларына кыргыз адабиятын үйрөтүүнүн жалпы маселелери көтөрүлгөн, биздин изилдөөдө болсо бир гана жанрдын – адабий жомокторду окутуунун проблемасын ачып көрсөтүүгө багытталат жана негизги көңүл сабактарды инновациялоонун технологияларына бурулат.

Жомокторду балдарды тарбиялоодо пайдалануунун зарылдыгы тууралуу теориялык жана практикалык ойлор Я.А.Коменский [1989], К.Д.Ушинский [1986; 1988], Л.Н.Толстой [1989], А.С.Макаренко [1935], В.А.Сухомлинский [1985], Ш.А.Амонашвили [1987], Г.Н.Волков [1979; 2000] ж.б. классик педагогдордун эмгектеринде жана тажрыйбаларында чагылдырылган. Ал идеялар кыргыз этнопедагогдору А.А.Алимбеков [1997; 2001], А.Э.Измайлов [1991], Б.С.Исаков [1994; 2005], С.Иптаров [1991], А.Т.Калдыбаева [1994; 2005], С.К.Рысбаев [2006; 2014], адабиятчылары А.А.Акматалиев [1998; 2010], С.Б.Байхожоев [2004], С.З.Закиров [1960], С.Т.Кайыпов [2003; 2005], Г.Ж.Орозова [1998; 2000] ж.б. тарабынан улантылган.

Адабий жомокторду окутуу теориясы жана практикасы боюнча орус, өзбек, кыргыз адабиятын окутуу боюнча методист окумуштуулардын эмгектери, мугалимдердин тажрыйбалары, жомокторду окутуу боюнча диссертациялык изилдөөлөр (Л.Ш.Замалетдинов, Л.А.Камалова, Н.Мараимова, А.Б.Батыркулова, Ж.Р.Шербаева ж.б.) жазылды. «Кыргыз Республикасынын мектептеринде предметтик билим берүүнүн мамлекеттик стандарттарында» окутуу өзбек тилинде жүргүзүлгөн мектептерде кыргыз адабиятын окутуунун негизги милдеттери катары кыргыз адабиятын окутуу менен мектеп чөйрөсүндө мамлекеттик тилдин кеңири колдонулушун камсыз кылууга жетишүү; окуучуларды кыргыз фольклору, эл акындарынын чыгармалары жана

профессионалдык жазма адабияттын мыкты үлгүлөрү менен тааныштыруу; жаштарды жашап жаткан мамлекетинин негизги улуттук маданиятын, тарыхын сыйлоого үйрөтүү, өлкөнүн улуттар аралык тили катары мамлекеттик тилди сезе билүүгө жетишүү; адабиятты окуу аркылуу эл таануу; адабиятты окуу аркылуу тил таануу; мамлекеттик тилдин кадыр-баркын көтөрүү; кыргыз адабиятынын чыгармаларын кыргыз тилинде окуу, түшүнүү, түшүнгөнүн айтып берүү деңгээлине жетишүү; мамлекеттик тилде өз оюн жаза билүүгө үйрөнүү; улут адабияты аркылуу улутту урматтоого көтөрүлүп чыгуу милдеттери коюлган². Мына ушул стандарт талап кылган милдеттерди ишке ашырууда методикалык адабияттар, анын ичинде жомокторду окутуу боюнча усулдук колдонмолор жетишсиз.

Биздин изилдөө темабызга киришүү алдынан бир катар *карама-каршылыктар* бар экендигин аныктадык. Алар: биринчиден, өзбек мектептеринин кыргыз адабияты предмети чейрек кылымдан бери окутулуп келе жатса да, мамлекеттик тилде жазылган адабий чыгармаларды окутуу боюнча методикалык изилдөөлөрдүн өтө аздыгы; экинчиден, адабий жомоктор кыргыз адабиятында кеңири берилсе да, аларды окутууну инновациялоо технологиялары боюнча мугалимдердин тажрыйбаларынын үйрөнүлүп, илимий жактан жалпыланбагандыгы; үчүнчүдөн, өзбек тилдүү мектептерде адабий жомокторду окутуу процесси орус адабияты, өзбек адабияты, дүйнөлүк адабият предметтери менен интеграцияланыш процесси изилденбегендиги ж.б.

Жогорудагыдай карама-каршылыктар жана аларды жеңилдетүүнүн зарылдыгы, өзбек мектептеринде кыргыз адабиятын окутууга коюлган заманбап талаптар биздин теманын проблемасын аныктап, темабызды **«Адабий жомоктору инновациялык технологиялар менен үйрөтүүнүн методикасы (окутуу өзбек тилинде жүргүзүлгөн мектептердин мисалында)»** деп атадык.

²Окутуу орус (өзбек, тажик) тилдеринде жүргүзүлүүчү мектептер (класстар) үчүн кыргыз адабиятынан билим берүүнүн мамлекеттик стандарты / Кыргыз Республикасынын мектептеринде предметтик билим берүүнүн мамлекеттик стандарттары. – Б.: 2006. – 213-б.

Теманын ири илимий программалар (долбоорлор) же негизги илимий-изилдөө иштери менен байланышы. Диссертация «Инсандын руханий-адеп-ахлактык өнүгүүсү жана дене тарбиясы» жөнүндөгү жарлыкка, «Кыргыз Республикасынын жарандарын, жаш муундарын рухий-адептик, патриоттук жактан тарбиялоо концепциясы» аттуу нормативдик документтин идеяларын ишке ашырууга багытталат жана И.Арабаев атындагы кыргыз мамлекеттик университетинин илимий-изилдөө иштери менен байланышат.

Изилдөөнүн максаты – окутуу өзбек тилинде жүргүзүлгөн мектептердин кыргыз адабияты предметинде адабий жомокторду инновациялык технологиялар менен үйрөтүүнүн методикасын илимий-теориялык негизде иштеп чыгуу жана аны эксперимент жолу менен текшерүү.

Изилдөөнүн милдеттери:

1. Окутуу өзбек тилинде жүргүзүлгөн мектептердин кыргыз адабияты предметинде адабий жомокторду окутуунун тарыхын, азыркы абалын, проблемаларын, өзгөчөлүктөрүн, ааламдашуу доорундагы жомокторду окуп-үйрөнүүнүн максатын, милдеттерин аныктоо.

2. Окутуу өзбек тилинде жүргүзүлгөн мектептердин кыргыз адабияты предметинде адабий жомокторду инновациялык технологиялар менен үйрөтүүнүн методологиялык жана дидактикалык негиздерин ачып көрсөтүү; «адабий жомок», «инновациялык технологиялар менен үйрөтүү» түшүнүктөрүнө педагогикалык аспектиден теориялык анализ жүргүзүү.

3. Адабий жомокторду өзбек тилинде окуган окуучуларга үйрөтүүнүн инновациялык технологияларын сунуш кылуу.

4. Адабий жомокторду өзбек мектептеринде инновациялык технологиялар менен окутуу боюнча сунуш кылынган технологияларды педагогикалык экспериментте текшерүү.

Изилдөөнүн илимий жаңылыгы жана теориялык баалуулугу төмөнкүлөр менен аныкталат: адабий жомокторду инновациялык технологиялар менен окутуунун өзбек мектептерине ылайык ыкмалары,

жолдору, каражаттары адабият таануу, педагогика, психология илимдеринин соңку жетишкендиктерине негизделип алгачкы жолу иштелип чыкты; адабий жомокторду окутуу өзбек тилинде жүргүзүлгөн мектептерде үйрөтүүнүн тарыхына обзор берилип, азыркы абалы, өзгөчөлүктөрү, проблеманын изилдениш тарыхы, ааламдашуу доорундагы жомокторду окутуунун максат-милдеттери атайын максатта талдоого алынды; адабий жомоктордун окуу программаларында, окуу китептеринде берилиши көрсөтүлдү; адабий жомокторду инновациялык технологиялар менен окутуу боюнча методисттердин, мугалимдердин тажрыйбалары жалпыланды; адабий жомоктордун берилиши боюнча өзбек жана кыргыз адабияты предметтери салыштырылды; инновациялык технологиялар менен адабий жомокторду окутуунун методикасы педагогикалык тажрыйбадан өткөрүлүп, эффективдүү делген жолдор жана ыкмалар практикага сунушталды.

Изилдөөнүн практикалык мааниси: окутуу өзбек тилинде жүргүзүлгөн мектептердин кыргыз адабияты сабагында адабий жомокторду инновациялык технологиялар менен окутуу боюнча биздин иш кыргыз адабиятын окутуунун предметтик стандарты менен окуу программасынын талаптарына ылайык мектеп мугалимдери үчүн практикалык маселелерин чечүүгө арналып, конкреттүү сунуштарды берип, теманын негизиндеги сабактардын үлгүлөрүн көрсөтүп, мугалимдерге колдонууга сунуш кылгандыгы, сунуштар кыргыз адабияты окуу китебинин дидактикалык мазмунун өркүндөтүүгө өз салымын кошо алгандыгы менен бааланат. Жыйынтыктар мугалимдердин сабагын өркүндөтүүгө көмөк көрсөтөт жана методисттерге окуу программаларын, окуу китептерин, методикалык колдонмолорду жакшыртууда, окутуучуларга жогорку жана орто окуу жайларында курстук, дипломдук, магистрдик иш жаздырууда багыт берет.

Коргоого коюлуучу диссертациянын негизги жоболору:

- өзбек мектептеринин окуучуларына адабий жомокторду инновациялык технологиялар менен үйрөтүүдө адабият мугалимине зарыл болуучу

педагогикалык-дидактикалык, психологиялык, эстетикалык, тилдик методологиялык негиздер ар дайым өркүндөтүп турууну талап кылат;

- кыргыз жазуучуларынын адабий жомокторун окутуу аркылуу өзбек окуучуларын окутуунун жана тарбиялоонун технологиялары бул процесстин максат-милдеттерине, мазмунуна, принциптерине, методикасына байланыштуу ишке ашырылат;

- кыргыз элдик педагогикасынын жомоктордо чагылдырылган баалуулуктарын өздөштүрүү окуучулардын коммуникативдик, этномаданий, адабий-теориялык компетенттүүлүктөрүн өркүндөтүүнүн, улуттук баалуулуктарды өздөштүрүүнүн бир булагы болууга тийиш жана бул процесс сабакта гана эмес, класстан жана мектептен тышкары иштерде максаттуу колдонуу окуучулардын кыргыз тилине, кыргыз тарыхы менен этномаданиятына болгон кызыгууларын арттырууга өбөлгө түзөт;

- элдик жомоктор аркылуу өзбек окуучуларын патриоттуулукка тарбиялоо, мамлекеттик тилди жана кыргыз элинин салттарын, тилин үйрөтүү боюнча изилдөөбүздүн теориялык негиздерин педагогикалык эксперименттен өткөрүү биздин сунуштардын практикада пайдаланууга туура келишин тастыктайт.

Издөнүүчүнүн жеке салымы: окутуу өзбек тилинде жүргүзүлгөн мектептердин кыргыз адабияты сабагында адабий жомокторду инновациялык технологиялар менен окутуунун натыйжалуу ыкмалары табылгандыгы; адабий жомокторду өзбек мектептеринде окутуунун тарыхы, өзгөчөлүктөрү, бул багытта изилдөөнүн эволюциясы аныкталгандыгы; адабий жомокторду окутуунун жаңычыл ыкмалары иштелип чыккандыгы жана практикага сунушталгандыгы; бул ыкмалардын натыйжалуулугу педагогикалык экспериментте текшерилгендиги; илимий иштин негиздери жеке өзү тарабынан апробациялангандыгы ж.б.

Илимий изилдөөнүн натыйжаларын тастыктоо (апробациялоо): Диссертациялык тема боюнча илимий-практикалык кеңешмелерге докладдар даярдалган, тема боюнча макалалар жазылган жана иш аткарылган жерде –

И.Арабаев атындагы КМУда, ж.б. мектептерде, диссертациялык кеңештин алдын ал коргоо отурумунда талкууланган.

Изилдөөнүн эксперименталдык базасы – Ош шаарындагы Т.Г.Шевченко атындагы №19, Октябрдын 70 жылдыгы атындагы №39, Кара-Суу районундагы А.Парпиев атындагы №84, Ноокат шаарындагы А.Абдувайтов атындагы, Араван районундагы З.Розахунов атындагы №60, Өзгөн шаарындагы №6 А.Навои атындагы орто мектептери.

Диссертациянын жыйынтыктарынын толук жарыяланышы: Илимий изилдөөнүн материалдары жана анын сунушталган жоболору илимий-практикалык конференцияларда, кафедранын жыйындарында баяндама катарында окулган. РИНЦ статусундагы 3 чет өлкөлүк басылмаларда жарык көргөн. Диссертациянын негизги мазмуну КР ЖАК тарабынан талап кылынган журналдардагы 13 макалада чагылдырылган.

Диссертациянын көлөмү жана түзүлүшү: Эмгектин жалпы бети – 164, пайдаланылган адабияттардын тизмеси – 171, таблицалар – 24, сүрөттөр – 9.

БИРИНЧИ БАП. ОКУТУУ ӨЗБЕК ТИЛИНДЕ ЖҮРГҮЗҮЛГӨН МЕКТЕПТЕРДЕ АДАБИЙ ЖОМОКТОРДУ ИННОВАЦИЯЛЫК ТЕХНОЛОГИЯЛАР МЕНЕН ҮЙРӨТҮҮНҮН ТЕОРИЯЛЫК- МЕТОДОЛОГИЯЛЫК ПРОБЛЕМАЛАРЫ ЖАНА ИЗИЛДЕНИШ ТАРЫХЫ

1.1. Азыркы учурда окутуу өзбек тилинде жүргүзүлгөн мектептерде адабий жомокторду окутуунун максаты, милдеттери жана негизги багыттары

XXI кылымдын башталышы «ааламдашуу», же «дүйнөлөшүү», англис тилинде «глобализация» “globalization” деген аталыштар менен тарыхка кирди. Муну менен жалпы планетадагы адамдар, коомдук бирикмелер, саясий жана диний уюмдар, алардын катарында билим берүү мекемелери да интеграцияланып, байыртадан келе жаткан улуттук баалуулуктар, анын ичинде руханий байлыктар катары эсептелген жомоктор адамдардын күнүмдүк жашоосунан алыстап, алардын ордуна IT технологиялары (чөнтөк телефон, нотбук, нетбук, планшет, электрондук кат куржун, скайб, вотсап, телевидение, кино, ОК, DVD, MTV, KTV, Internet ж.б.) турмушка активдүү аралашты. Чоң ата, чоң энелери боз үйлөрдө, очок боюнда жомок уккан муундун азыркы неберелери бири-бири менен социалдык тармактар: «Whats app», «Instagram», «Facebook», «Одноклассники», «TikTok» аркылуу сүйлөшүп, пикир алышып, ошолордун идеяларын өз бойлоруна (аң-сезимине) сиңирип калды.

Мындан бир-эки кылым мурдагы кыргыз турмушун карап көргөндө элдин руханий дүйнөсү жомокторго аябай жакын болуп, адамдардын көбү жомок дүйнөсүндө жашаган. Анда телевизор, интернет, радио, телефон сыяктуу маалымат каражаттары жок, негизги байланыш куралы оозеки кеп, анын ичинде манасчылардын, төкмө акындардын, жомокчулардын чыгармачылыгы болгон. Балдар мына ошолордун таасири аркылуу сөз күчүн сезип, сөз аркылуу тарбия-таалим алган. Буга бир топ мисалдарды келтирсек болот: даңазалуу манасчы Сагымбай Орозбаковдун (1868-1930) таякеси Келдибек улуу манасчы

болгон, Саякбай Каралаевдин (1894-1971) Дакиш аттуу чоң энеси балага «Манасты» кара сөз түрүндө айтып, мазмунун түшүндүрүп берген, кытайлык кыргыз манасчысы Жусуп Мамайга (1918-2014) агасы Балбай дастандын көп окуяларын жомок түрүндө айтып мээсине синдирген, Токтогул Сатылгановдун (1864-1933) апасы Бурма баласына жашынан жомокторду айтып берип, анын көкүрөгүн ачууга көмөк берген, Тоголок Молдонун (1860-1942) аталаш агасы Музooke ырчы, жомокчу катары Ак-Талаа, Нарын чөлкөмүнө таанылган киши эле, Осмонкул Бөлөбалаевдин (1888-1967) апасы Айша казак кызы казак, кыргыз жомокторун баласына үйрөткөндүгү маалым.

Чыңгыз Айтматов (1928-2008) бала чагы тууралуу мындай эскерет: «Кат сабаты ачылбаса да, өзүнчө бир керемет сыйкыр акыл-эс ээси болгон чоң энем элдик ырларды, кошокторду жана жомокторду аябагандай көп билчү. Балалыгымдын таттуу күндөрү ошол чоң энемдин мээриминен менен өттү» [3, 15]. Ушинтип айтып келип, чоң энесине күндө бирден жомок айттырып, анан кийин гана уктарын, кээ бир күнү энеси жомогум түгөндү, кошуналардан сурап келейин деп чыгып кетерин эскерет. Анын жашаган балалык кези өзү жомокко жакындыгын кийин минтип баяндап берет: «Ашууга бир күн калганда көч бир жерге чогулуп өргүү алат. Бул түн «шыкама түнү» деп аталат. Биздин кербен да бир күнү ошондой «шыкамага» чогулду. Кичирээк боз үйлөр тигилип, анын айланасында адамдар жылынууга от жагышты. Муз, кар басып жаткан көркөм да, сүрдүү да тоолор учу-кыйырсыз узарып кете берет. Бул учурда адамга бир гана ой келет, эртең ашууну кантип ашып алар экенбиз деген. Үйүр-үйүр мал да ушул гана ойдун жетегинде болгондой, түндү коштоп, тынч жуушап жата берет. Адатта, мындай күндөрү малга бирөөлөр көз салып турбаса, от кууган немелер туш келди жайылып, тарап кетет. Ал эми айлана-чети жалаң аска-тоо менен курчалган чаптуу жерде мал да апкаарып, абайлап, бири-бирин эш тутуп жыла албай туруп калышат. Карыялар болсо, мейли алар байбиче болобу, же аксакал кары болобу, отту тегеректей орун алып, ар түркүн ырларды ырдашат, дуба окушат, жомокторду айтышат.

- Мына, ашууга да келип калдык. Баарыбыз – мал-жан, катын-бала түгөл ушундабыз. Күн нурун көрүү үчүн жайлоого чыгабыз. Ашуудан кийин жашыл шибер, тунук булак бизди күтүп турат. Биз ал жакта жайлагыбыз келет, - дегендей каалоо-тилектерин ортого салат.

Ашуулардын колдоочу жана ээлерине болсо:

- Бизге тоскоол боло көрбөгүлө! Үстүбүзгө жамгыр тытмалап ургулабасын, бороон сокпосун! Жөө туман же асмандан түшкөн булут менен көзүбүздү тосуп салбасын! Биз бул тоолорду, жайлоону жаныбыздан артык көрөбүз! Балдарыбызга бак бере көр! Мал-жан жайлоого сак-саламат, түгөл жетсин! Кайра кайткан жолубузда да бөөдө кырсыктан коруй көр! Бардык кыйынчылыктарды бул жакка таштагыла! Малга көк шиберден ооз тийүү насибин буйру! Биз куштардын үнүн угуп, жайлоодогу боз үйдүн түндүгүнөн күндүн нурун тиктегибиз келет! Теңирим, сага шүгүр кылабыз, ушул ашуудан аман-эсен өткөрө көр?! - деп жалынып-жалбарышчу. Кандай керемет кептер!» [3, 19-10]

Мына ушундай балалыгы жомоктор дүйнөсүнө туш келген, жомокко аралашып жашаган Чыңгыз Айтматов ошол дүйнөнү көкүрөгүнө сактап жалпы планетага даңкы чыккан роман, повесттерин жазды, алардын сюжеттик-структуралык курамына чыгарманын жалпы идеялык-көркөмдүк салмагында өзгөчө эстетикалык күчү бар Бугу-Эне, Чыпалак бала, Найман-Эне жана Маңкурт уул, Кайып кыз сыяктуу элдик жомокторду кайра иштеп чыгып, жогорку нравалык сабакка жана көркөмдүүлүккө жеткирип киргизди. Ал бала чагында жомоктор дүйнөсүндө жашагандыгын адабиятчы В.Левченко менен маектешүүсүндө мындай деп айтат: «Балалык жана өспүрүм кездин таасирлери жазуучунун чыгармачылык турмушу үчүн чынында да маанилүү фактор. Бул – ойлорду, картиналарды, адамдардын образдарын сен ар дайым сузуп алып турган ыйык башат же кудук сыяктуу. Жаштык жана балалык кез дүйнөнүн сулуулугун таза жана көркөм түрдө кабылдоочу, аны ошол калыбында көңүлгө бекем түйүп калуучу эң дилгир, күнөөсүз жана кристалдай тунук курак» [4,

211]. Андан ары анын өзүн Күркүрөө суусунда сүзүп бара жаткан сыяктуу «Ээр ташы» азыр да тургандыгын айткан жери бар. Дал ошол «Ээр таш» жазуучунун «Ак кеме» повестинде эки жомогу бар баланын сүйүктүү жана сыйкырдуу жайына айланган. Дал ушул повесттин жаны, өзөгү да Марал-Эне тууралуу жомоктон турат.

Азыркы ааламдашуу учурунда жомоктор дүйнөсү адамдардан алыстады, кишилер жомокко ишенбей, жомоксуз өтүп калды. Бул цивилизацияга кошулдук деген көпчүлүк элдерге жана улуттарга мүнөздүү көрүнүш. Мындай процесс Кыргызстанда жашаган өзбек элинин турмушуна да аралашты. Өзбектердин ааламдашуу агымынан улам пайда болгон өзгөчөлүктөрүнүн бири – рыноктук мамилелерге өтүүсү, айылдагы өзбек дыйканы, шаардагы өзбек жумушчусу жана интеллигенциясы эми турмуштук муктаждыктан улам базарга чыкты, тынч кесибин ызы-чуулуу соодагерлик менен көбүрөөк алмашты, өзбек үй-бүлөлөрдүн чоң бөлүгү эмгек мигранты катары Казакстанга, Орусияга жана алыскы чет өлкөлөргө кетти, балдарга жомок айтып берүүчү ата-энелердин бир тобунун базардан бошобой калышы, бир тобунун чет өлкөлөргө кетиши ошол балдарды тарбиялоонун бир формасын – жомок формасын жоготту. Бул социалдык жагдайлар балдардын бир кыйла бөлүгүн кароосуз калтырып, шаарларда «көчө балдары» көбөйүп, алар уюшкан кылмыштуу топтордун мүчөлөрүн, мыйзамсыз жана коррупциялык жол менен байыган адамдарды, рэкетчилик кылып кымбат машинада жүрүп, хан сарайларды салгандарды идеал тутту. Баягы жомоктордогу кыялый хан сарайлар эми реалдуулукка айланды, балдар ушундай чөйрөгө туш келди. Мына ушундай жагдайдан улам келип чыккан социалдык деградацияга социолог-публицист С.О.Байгазиев мындай анализ берди: «Изилдөөлөр бүгүнкү окуучу өспүрүмдөрдүн кечөөгү ата-бабаларындай өз өлкөсү жөнүндө эмес, көбүнчө өз керт башынын маселелери жөнүндө ойлонуп, турмушка коммерциялык, прагматикалык мамиле тарабына, материалдык кызыкчылык жагына ооп баратышкандыгын

ачыкка чыгарууда. Социологиялык изилдөөлөрдүн далилдеринен мисал келтирели. Маселен, балдар бүгүн моминтип ойлонушат:

«Мен шаардын сыртында дем ала турган үйлүү болууну каалар элем.

Мен үч кабаттуу жеке үйлүү болууну каалар элем.

Мен миллион акчалуу болууну каалайм.

Мен BMW машиналуу болууну каалайм.

Мен төрт кабаттуу үйлүү болууну жана дүйнөдөгү эң бай адам болууну каалайм.

Мен бизнесмен болууну каалайт элем, себеби мен жакшы жашоо, «крутой» болуу жана шаарда, өлкөдө «авторитет» болуу үчүн көп акча табууну каалайт элем».

Изилдөөнүн жыйынтыгы көрсөтүп тургандай, азыркы балдардын арасында маданий-руханий, адептик-ыймандык, атуулдук-патриоттук багытта ой жүгүрткөндөр негедир аз. Ырас, бирин-экин окуучу «Мен эски кыргыздын ырларын кайрадан жаратууну каалайм», «Мен президент болуп, өлкөмдү бай өлкө кылгым келет» деп жооп беришкен. Балдардын тилеги жакшы, бирок өспүрүмдөрдүн анкеталык жооптору негизинен «акча», «пайда», «бийлик-байлык», «жеке атак-даңк» сыяктуу түшүнүктөрдүн тегерегинде айланчыктап турат. Балдардын дүйнөсүндөгү мындай тенденция адеп-ыйман, руханият тарбиясынын кызыкчылыгынан караганда кооптонууну жаратпай койбойт.

Бул жагдайдан улам кененирээк ой жүгүртүп көрөлүчү. Бүгүнкү дүйнөдө рынок, соода-сатык системасынын үстөмдүгүнүн шартында эл, мекен, журт кызыкчылыгы деген чоң түшүнүктөр урматталбай, ыйман, уят, абийир аттуу ыйык нерселер тебеленип, материалдык байлыктын культу өсүп, үлүлчөсүнөн «кабыгынын» ичине кирип кеткен өзүмчүл, индивидуалист жандар көбөйүп, акчага, алтынга, көр дүнүйөгө жүгүнүү күчөөдө. Америкалык илимпоз Кольберг «Турмушка өзүмчүлдүк, пайдакечтик, жалаң бухгалтердик, коммерциялык, технократиялык мамиле Европа менен Америкада өзүнчө бир улуттук ооруга айлангандыгын» тынчсызданып жазат. Цивилизациянын

мындай терс илдеттеринин белгилери биздин Кыргызстанда да пайда болду» [27, 11-12].

Окумуштуу ушул пикирден кийин «Жаңы Ордо» газетасындагы маалыматка таянып «өлкөдөгү анархизмдин» кесепетин мындай цифралар менен далилдейт: алкоголиктер – 100000, баңгилер – 20000, сойкулар – 30000, ажырашуу жылына – 7000, кароосуз балдар – 50000, адам сатуу жылына – 4000, адеп-ахлак кетип, эртелеп, кээде партада төрөгөн өспүрүм кыздар жылына – 2000, мектеп рэкеттерине козголгон кылмыш иши жылына – 500 ж.б.» [27, 12].

Ушундай кризистик абал улам жыл өткөн сайын тереңдеп азыркы өзбек окуучусунун бейнесинде мындай жагымсыз сапаттар пайда болду:

- өтө кичине чагынан акчага, коммерцияга кызыгуу;
- мектепте окууну экинчи даражадагы иш катары саноо;
- ата-энелердин, улуулардын контролунан оолак калуу;
- советтик учурда эмгек алдыңкыларын, баатыр пионерлерди, комсомолдорду идеал тутуу салты болгон, мына ушул салттын жоголушу;
- коммерсанттарды, байларды, «эрежесиз эр оюндарынын» спортчуларын, рэкеттерди, эстрада «жылдыздарын» идеал тутуп, ошолордой болууну эңсөө;
- окуучулардын элдик жана адабий жомокторду укпай же окубай калышы, китеп менен мамилесинин солгундашы же такыр эле үзүлүшү;
- ар кандай диндерге, анын ичинде өтө көп балдардын ислам идеологиясына фанатикалык түрдө берилип кетиши;
- балдардын жалпы эстетикалык табитинин өтө төмөндөшү ж.б.

Мындай абалда калган балдар коомчулугундагы, айрыкча, Ош, Жалал-Абад, Өзгөн шаарларындагы кырдаал кыйла татаалдашты, алардын негативдүү көрүнүштөрү:

- мектеп рэкетчилиги;
- окуучулар менен мугалимдердин ар кандай конфликттеринин көбөйүшү;

- уурулуктун көчөшү;
- топ-топко бөлүнүп массалык мушташтардын тез-тез болуп турушу;
- балдардын жаш чагынан түнкү клубдарга, бий аянттарына барышы;
- сойкулук, ичкичтик, кумарпоздук, нашакорлук сыяктуу терс сапаттардын өспүрүмдөр жана жаштар арасында тез тарап жатышы ж.б.

Баткен шаарындагы Кызыл-Жол орто мектебинин окуу бөлүмүнүн башчысы Махабат Алимова өз мезгили тууралуу мындай деп жазат: «Чыңгыз Айтматов ким?» деген суроого жакында эле бир окуучу ойлонбостон туруп «акын» деп жооп берип салды. Анын жанындагы жакшыраак окуган курдаштары каткырып күлүштү, бирок эмнегедир менин күлкүм келбей эле катуу ыза болдум. Эмне деген жаштардын мууну келе жатат? «Жаштар – биздин келечегибиз» дейбиз. Келечегибиз ушундай түркөй жаштарыбыздын колуна түшө турган болсо, анда мамлекет кайсыл жакка баратат?

Биз мектепте окуп жүргөн учурда танапис болору менен китепканага чуркап, кызыктуу китептерди башка окуучулар алып коё электе алып калалы деп шашчубуз. Китепкананын ичинде чоң кезек түзүлүп калчу эле. Анан дагы ким мурда окуп бүтөт, ким китепти көп окуйт деп бири-бирибиз менен жарышып, атаандашып окуур элек. Касымалы Жантөшовдун «Каныбегин» окуп отуруп, ичине кирип кетип, ыйлап атып, жасап аткан тамагым күйүп калганы эсимден такыр кетпейт. Биздин муундун жаштары ушинтип адабий китептерди берилүү менен окуп, чыгармалардагы каармандардын турмушунан сабак алар элек.

Азыркы окуучулар адабий китеп эмес, күнүмдүк сабакты да кыйратып окубай калды. Ар биринин колдорунда бирден телефон. Замандын талабына жараша китепти интернет менен алмаштырып атат дейин десең, интернеттен бир пайдалуу маалыматтарды алып окушсачы? Интернетте пайдаланганы «Мейл Агент», «Одноклассники» сыяктуу такыр пайдасы жок социалдык түйүндөр» [9]. Ушундай «массалык маданият» алып келген өкүнүчтүү абалга азыр эми тоскоол боло турган нерсе – элдик педагогика, улуттук баалуулуктар,

көркөм адабият. Мына ушул үч казынанын баарын бириктирген нерсе – жомоктор. Жомоктор – «элдик педагогиканын казынасы, анан калса көпчүлүк жомоктордун маңызы педагогикалык чыгармага барып такалат, б.а. аларда педагогикалык идеялар камтылат» (Г.Н.Волков) [39, 109]. Мына ошол педагогикалык маданият, таалим-тарбиялык идеялар балдарга жомоктор аркылуу өткөнү эффективдүү болот. Ырас, азыркы балдардын дүйнөсү жомоктордон кыйла алыстап кеткен, алардын көпчүлүгү жомокторду – фантазия, жалган нерсе катары кабыл алат. Бирок ошол эле кезде Ш.Перронун «Золушка», Г.Х.Андерсендин «Кар ханышасы», Д.Родаринин «Чиполлино», А.С.Пушкиндин «Балыкчы жана балык тууралуу жомок», А.Сент-Экзюперинин «Кичинекей ханзаада», Н.Носовдун «Билбесбектин жоруктары» деген жомоктору жыл сайын дүйнөнүн көптөгөн өлкөлөрүндө жүз миңдеген нускаларда кайра-кайра басылат, жаш окурмандардын руханий, адептик, эстетикалык жактан туура тарбия алышына көмөктөшөт.

В.А.Сухомлинский «Жомокторду окуу, айтып берүү, аны драмалаштыруу жана угуу – тарбиялоонун ажырагыс бөлүгү» деп айтып, кызыктуу изилдөө жүргүзөт. Анын изилдөөсү боюнча окуучулардын жомок угуусу төмөнкүчө: 3-класста – 67%, 4-класста – 63%, 5-класста – 46%, 6-класста – 30%, 7-класста – 23%, 8-класста – 18% [147, 28]. Бул цифралар далилдеп тургандай жыл өткөн сайын окуучулардын жомок окууга, угууга кызыкчылыгы төмөндөп, 3-класс менен 8-класстагы айырма 49%ды түзүп калган, демек, 49% окуучулар жомоктор дүйнөсүнөн оолактап кеткен. Советтик учурда Украинанын Павлыш орто мектебинде мектеп директору болуп иштеген В.А.Сухомлинский жүргүзгөн тажрыйбанын жыйынтыгы көрсөткөн маалыматтар азыр да эле жакшырып кеткен жок, кайра дагы да төмөндөдү. Ошондуктан орто мектептерде жомок окууну уюштуруу, адабият сабагында жомоктор аркылуу билим жана тарбия берүү милдети – азыркы учурдун чоң милдети.

Өзбек мектептеринде кыргыз жомокторун окуп-үйрөнүү аркылуу окуучулар төмөнкүдөй компетенттүүлүктөргө жетишет:

- жомоктордун, анын ичинде адабий жомоктордун негизги өзгөчөлүктөрүн, жанрдык белгилерин, жалпы эле табиятын өздөштүрөт;
- жомоктордун ыр (поэзия) формасында жана кара сөз (проза), драма формасында болорун, алардын айырмачылыктарын түшүнөт;
- жомоктордогу элдик бай лексика, стилистика менен таанышып, өздөрүнүн оозеки жана жазуу кебинде аларды колдонууну үйрөнө баштайт;
- дүйнөнү сөз өнөрү аркылуу образдуу кабылдоо ишмердүүлүгүнө ээ болот;
- жомок аркылуу реалдуу жана романтикалуу кыялый дүйнөнү, турмушту таанып билишет, аларды салыштырат;
- жомоктун идеясына, темасына, образдарына, поэтикалык тилине карата өз пикирин билдирүү компетенттүүлүгүнө ээ болот;
- жомок аркылуу өз турмушунда ошол жомоктогу каармандардай болуу сезимин, идеалын калыптандарыт;
- жомоктордун текстин угуу, окуу аркылуу эмоционалдык сезимдери, психологиялык кабылдоолору жогорулайт;
- жомокторду окуу жана угуу менен эстетикалык табити жогорулайт;
- жомок менен чындыкты салыштыра алуу, ассоциациялоо мүмкүнчүлүгү калыптанат ж.б.

1.2. «Адабий жомок», «инновациялык технологиялар менен үйрөтүү» түшүнүгүнүн теориялык негиздери

Адабий жомок тууралуу түшүнүк. Жомок – эң байыркы убактан бери эле айрым адамдар тарабынан чыгарылып, ага башка адамдар тарабынан алымча, кошумчалар киргизилип келе жаткан адабий чыгарма. Анын жанрдык белгилери катары адабият таануу сөздүктөрүндө төмөнкүдөй айтылат: «оозеки адабиятта кеңири тараган, ойдон чыгарылган, окуяларды апыртмалуу, фантазиялуу чагылдырган, сюжети кызыктуу, баяндоо түрүндөгү чыгарма. Жомоктор ыр түрүндө да, кара сөз формасында да болот. Жомок деп

фольклорчу окумуштуулар ыр түрүндөгү эпикалык баяндарды («Манас», «Эр Табылды», «Эр Төштүк» ж.б.) айтышып, ал эми биз жомок (сказка) деп жүргөндөрдү «жөө жомоктор» деп атоону сунушташкан. Бирок бул термин эмнегедир эл тарабынан кабыл алынбады.

Жомок – кыргыз фольклорунун эң кеңири тараган жанры. Аларды айбанаттар тууралуу, кереметтүү-укмуштуу жана турмуштук жомоктор деп үчкө ажыратып караганыбыз менен бул бөлүштүрүү өтө эле шарттуу түрдө айтылып калганы белгилүү. Турмуштук жомоктордун ичине деле айбанаттар тууралуу окуялар, баяндар кошулуп кете берет. Айбанаттар тууралуу жомоктордо окуянын катышуучулары ар кандай жаныбарлар болуп, ошол кайманаланган жандыктар барып-келип эле адамдарды ассоциациялап берет, андыктан да мындай жомоктордон тигил же бул кишини аңдап түшүнүүгө болот. Бул жомоктор – адамдар өзүнүн ыйманын көрө турган күзгү. Айбанаттар тууралуу жомоктор элдик тамсилдер менен тамырлаш, алар түпкүлүгү бир эле жанрлар. Мындай чыгармаларда айрым учурда айбандар менен бирге адамдар да катыша берет, бул болсо адам менен табияттын жакындыгынын көрсөткүчү. Байыркы мезгилден тартып, соңку кылымдарга чейин эле кыргыздар аңчылык менен күн көрүп, ар кандай жаныбарлардын кулк-мүнөзүн, кебете-кешпирин жакшы байкашкан, ошол байкоолорунун негизин жомоктордо пайдаланышкан.

Айбанаттар тууралуу жомоктордо туруктуу образдар кездешет, мисалы, түлкү – куу, митайым болсо, карышкыр – ичкич, жегич, каардуу, коён – коркок, сагызган – сүйлөөк, алдамчы ж.б.

Ал эми **кереметтүү, укмуштуу окуялар жөнүндө** жомоктордо болбой турган, болууга мүмкүн эмес фантастикалуу сюжеттер, каармандар орун алат. Каармандар жалгыз көздүү дөө, жети баштуу желмогуз кемпир, сүйлөгөн таш, сыйкырчы ж.б. реалдуулуктан алыс нерселер болот, мында жайыл дасторкондор, уча турган килемдер, дүйнөнү көрсөтүүчү күзгү ж.б. буюмдар каармандарды коштоп жүрөт.

Турмуштук жомоктордун окуялары кыйла реалдуудай, турмушта болушу мүмкүндөй сезилет, бирок алар чындыкка негизделбейт, жомоктук сүрөттөө жана образ түзүү жолу тандалат.

Эң негизги жомоктун касиети – окуялуулугу, ошол окуянын кызыктуулугу, сюжетинин балдардын кабыл алуусуна, өздөштүрүүсүнө жакындыгы.

Жомоктор – адамзаттын таза кезиндеги тазалык жөнүндө ойлору камтылган чыгармалар. Жомокторду адамдар ушундай болсо деген тилектен улам чыгарган, алардын каармандары кандай кара күчтөр болсо да кыйналып-кысталып жүрүп жеңип чыгат. Андыктан да анын башкы каармандары жетим бала, жетим кыз, жалгыз бала, бир кемпир-чал, акылдуу дыйкан, таз бала ж.б. бей-бечаралар болот, алар кандай гана кыйынчылык болбосун акыры максат-муратына жетип, «жыргап-куунап» жашап калат. Жомоктордун тарбиялык таасири – кандай гана оор, кыйын нерсе болбосун адам баласы аларды жеңе алат, акыры чындык, актык адамды бакытка бөлөйт деген ойду балдарга сиңдире алгандыгында.

Жомоктор өтө кыска 2-3 саптан тартып, бир нече күндөп айтса да түгөнбөгөн көлөмдө эл арасында тарайт. Жомоктор – эл турмушунан тандалып чыккан окуялардын элдик моралга ылайыкталып чагылдырылышы, анда элдик оптимизм, эл ичинен чыккан жөнөкөй адамдардын турмушу, күрөшү жана акырында жеңишке жетиши баяндалат. Ал эки адамдын башы бириккен жерден тартып, жүздөгөн адамдар жыйналган аудиторияга чейин айтыла берчү универсалдуу жана популярдуу жанр, дал ошонусу менен анын таанытуучулук жана тарбиялоочулук мүмкүнчүлүгү жогору болуп келген» [118, 55-56].

Мына ушул фольклордук жомоктордун сюжетин пайдаланып, айрым авторлор ошол сюжетти өнүктүрүп, же узартып, же кыскартып, жаңы каармандар, окуялар менен толуктап, өзүнүн автордук позициясын кошуп жана индивидуалдуу стилин сиңдирип жомок жазат. Мындай жомоктор элдик оозеки

чыгармачылык (фольклор) менен жазма (профессионал) адабияттын – экөөнүн тең белгилерин алып жүрөт.

XX кылымдын 20-30-жылдарында кыргыз профессионал адабияты жаңыдан пайда болуп жаткан кезде жазуу маданиятын эми-эми өздөштүрүп жаткан жаш калемгерлер элдик жомоктордун негизинде чыгармаларды жазган, мисалы, 1923-жылы Ташкент шаарынан чыккан «Чолпон» журналынын март, апрель, май – үч айы бириктирилип басылган санына САКУнун угуучусу Аалы Токомбаевдин «Курманбек» деген чыгармасы жарыяланган. Бул чыгарма кыргыз элинин «Курманбек» дастанынын кыскартылып, кара сөз формасына келтирилип, жомок стилинде жазылган варианты эле. Молдо Кылычтын «Бүркүттүн тою», «Канаттуулар», «Буудайык» деген чыгармалары, Тоголок Молдонун «Абышка-кемпир көмөчү», К.Маликовдун «Сан-Таш», Ж.Бөкөнбаевдин «Чептен эрдин күчү бек» поэмалары элдик жомоктордун негизинде жазылган. Элдик жомоктордун мотиви, стили, образдары алгачкы кыргыз романдарынын бири болгон К.Жантөшевдин «Каныбек» романында кеңири пайдаланылган. «Мифтин азыркы заманга ылайык келип турушу – анын поэтикалуулугу жана анда камтылган маанилердин адилдиги, кишиликтүүлүгү» (Ч.Айтматов) [4, 200] болгону үчүн уламыш, миф, жомок сыяктуу эзелки муундар жараткан чыгармалар ар мезгилде жазуучулар тарабынан ошол жаңы мезгилге ылайык жаңы образдар, жаңы боёктор менен шөкөттөлүп чыга берет. XX кылымда Дж.Джойс, Г.Гессе, Ф.Кафка, Т.Манн, Г.Маркес, У.Фолкнер, М.Булгаков, Ч.Айтматов, М.Байжиев ж.б. жазуучулар чыгармаларында мифтерге кайрылып, окурмандары үчүн өз заманынын проблемаларын жалпы адаздаттык деңгээлде айтып берген.

Жогорудагыдай элдик жомокторду, мифтерди, уламыштарды кайра иштеп чыгуу менен жазылган чыгармаларды биз адабий жомоктор дейбиз.

Жомоктордун үчүнчү бир тиби - алар элдик жомокторго негизделбей, б.а., алардын сюжеттерин кайталабайт, авторлору даяр сюжеттерсиз жана даяр образдарсыз өзүнүн жеке чыгармачылык өз алдынчалыгы менен жомок жазып

чыгат. Мындай автордук жомоктор да кыргыз адабиятында кеңири учурайт. Демек, жомокторду түпкү табияты боюнча үчкө ажыратып кароого болот.

Биринчи – элдик жомоктор (фольклордук чыгармалар).

Экинчи – элдик жомоктордун (фольклордун) негизинде акын-жазуучулар иштеп чыккан жомоктор, б.а. адабий жомоктор.

Үчүнчү – автордук жомоктор, б.а., акындар жана жазуучулар даяр сюжеттерди ээрчибей өз алдынча жазган жомоктор.

Бул жерде фольклористтер жана адабиятчылар талашып-тартышып келе жаткан маселе – элдик жомоктор менен адабий жомоктордун жакындыктары жана айырмачылыктары. Элдик жомоктун бир нече аныктамалары бар, аларды карап көрөлү.

Ю.М.Соколов: «Элдик жомоктун негизинде сөздүн кеңири маанисинде фантастикалык, авантюристтик оозеки-поэтикалык аңгеме бар» [146, 292].

Е.В.Померанцева: «Элдик жомок – бул негизинен прозалык, магиялык, авантюралык же күнүмдүк тиричиликтик мүнөзгө ээ көркөм адабияттын эпикалык чыгармасы» [136, 295]

В.П.Аникин: «Жомоктун негизги өзгөчөлүгү — көркөм адабияттын поэтикалык фантастиканын жардамы менен турмуш чындыгын ачуу жагдайы» [18, 128]

М.Борбугулов: «көбүнчө кара сөз түрүндөгү көлөмү анча чоң эмес чыгармалар», «жанры жагынан фантастикалуу, авантюралуу же турмуштук болушу мүмкүн», «түрлөрү, мазмуну ар кыл: айбанаттар жөнүндөгү жөө

жомоктор, сыйкырдуу жөө жомоктор, авантюралуу окуялар жөнүндө баяндаган жөө жомоктор, сатиралык жөө жомоктор» [37, 400].

Элдик жомоктор менен адабий жомоктордун негизги айырмачылыктары биздин жалпылоо боюнча төмөнкүлөр.

Таблица 1.1. – Элдик жомоктор менен адабий жомоктордун айырмачылыктары

элдик жомоктор	адабий жомоктор
<ul style="list-style-type: none"> • элдик жомоктордун автору болбойт; • элдик жомоктор жамаатташып чыгарылган коллективдүү чыгарма; • элдик жомоктор көп варианттуу. 	<ul style="list-style-type: none"> • адабий жомоктордун автору болот; • адабий жомоктордо жеке автордун чыгармачылыгы көрүнөт; • варианттуулук мүнөздүү эмес; • автордук түп нуска өзгөртүлбөйт.

Алсак, кыргыз элинде «Толубай сынчы» тууралуу макал да, жомок да, уламыш да бар. Аны эл оозунан атактуу фольклор жыйноочу Ыбрай Абдракманов жазып алып, УИАнын кол жазмалар фондусуна тапшырган. Демек, бул элдик вариант. Ошол уламыштын негизинде, анын сюжетин пайдаланып А.Осмонов «Толубай сынчы» деген поэма жазган. Ошол поэманы ал эки вариантта иштеген. Биринчи вариантын 1937-жылдын жай айында жазып бүткөндүгүн «15/VI – 1937-ж. Жети-Өгүз» деген жазуулар менен чыгарманын аягына тастыктап көрсөтүп берген. Экинчи жолу чыгармачылык жактан кыйла жетилген кезде кайра ушул сюжетке кайрылып, башка вариантта жазып чыккан, анын аягында «26/XI 1944, Койсары» деген жазуу турат, демек, эки варианттын ортосунда жети жылдык мезгил орун алган. Эки вариантта тең

автор «Толубайдай сынчы, Токтогулдай ырчы бол» деген элдик накыл сөздү эпиграф кылып алат. Поэма мындай башталат:

Замана кандай кары, кандай керең,

Закымдап учкан сайын түбү терең...

Ошондой унутулган бир күндөрдө,

Кыргыздан Толубай сынчы өткөн экен [132, 26].

Биринчи эле саптардан көрүнүп тургандай, автор элдик поэманын идеясына философиялык тереңдик берип, бийлик менен кедейликтин, байлык менен колунда жоктуктун, чыныгы көзү азиздик менен көрө албастыктын татаал, түбөлүктүү карама-каршылыгын чагылдырат. Элдик чыгармада бийлик өкүлү Жаныбек хан деп тарыхый инсан аталса, А.Осмонов ал тарыхый инсандын атын жалпылап, символикалык маани берип, Азиз хан деп атайт.

Толубай сынчы тууралуу элдик аңыз К.Жусубалиевдин «Толубай сынчы» жана Ш.Абдырамановдун «Саяпкер» аңгемелеринин, Ж.Садыковдун куурчак театрлары үчүн «Толубай сынчы» пьесасынын жазылышына негиз болгон. Ушул эле сюжетти пайдаланып С.Ишенов мультфильм тарткан. Көркөм өнөрдүн тарыхында мындай мисалдар өтө көп. Фольклордук жомок адабий туундунун жаралышына негиз болот, кийинки авторлор жаңы образдарды, жаңы көркөм боёкторду кошуп отурат.

Элдик жомок жана адабий жомок мына ушундай бири-бирине жакын да, айырмалуу да жанрлардан болуп эсептелет.

«Инновациялык технологиялар менен үйрөтүү же окутуу» түшүнүгү. Азыркы мезгилдеги ааламдашуу процессинин, маалыматтык технологиялардын интенсивдүү өсүшү коомдук турмуштун бардык жактарына таасир эткендей эле билим берүү мейкиндигине да таасир этип, салттуу окутуу технологияларынан айырмаланган «окутуунун инновациялык технологиялары» деген түшүнүк пайда болду. «Инновациялоо» бул – жаңыга умтулуу, жаңылык издөө. «Жаңыга умтулуу педагогикада эртерээк пайда болду. 80-жылдарда эле новатор мугалимдер өздөрүнүн идеяларын турмушка ашыра башташкан. Бирок

«инновация» деген түшүнүк бир аз кийинчерээк жаралды. Анын кыргызча эквиваленти «жаңылык» десек туура чыгар», - деп жазат К.Д.Добаев [41, 40-41]. Мында новатор мугалимдер деп В.Ф.Шаталов, С.Н.Лысенкова, И.Н.Ильин, И.П.Волков, М.П.Щетинин, В.Б.Никитин, Ш.А.Амонашвили, Л.Никитина, В.А.Каракровский ж.б. практиктер аталган. Алардын катарына Талас районундагы К.Нанаев атындагы Арал орто мектебинен кыргыз тили жана адабияты мугалими Б.Исаковду, Токтогул районундагы «Кызыл-Жазы» орто мектебинин мугалим Б.Батыркуловду да кошуп жүрдүк.

Инновация – жаңылануу, окутуунун мазмунун, формасын, системасын, окуучуга болгон мамилени жаңылоо, мурдагы салттуу жолдон башка бир өнүккөн, өркүндөтүлгөн жаңы жолго түшүү. Инновация – бул салттуулуктан арылуу. Инновация – алдыңкыга, прогресске умтулуу. «Таалим-тарбия терминдеринин чечмелеме сөздүгүндө» белгиленгендей: «Инновационное обучение», «прогрессивное образование», кыргызчасы – «жаңычыл таалим-тарбия», «прогрессчил таалим-тарбия», «инновация», «обновление», «инновациялоо»; үчүнчүсү, билим берүүнүн технологияларын инновациялоо.

Ушул багыттардын кыймылы ХХ кылымдын аяк ченинен тартып башталган информациялар доору, виртуалдашуу жана глобалдашуу менен кыргызчасы – «жаңычылык» [83, 349].

Мындай инновациялоо, же жаңылоо бир нече багытта жүрөт: билим берүүнүн мазмунун инновациялоо; экинчиси, билим берүүнүн формасын инновациялоо менен байланышып, техникалык-экономикалык түшүнүк деңгээлинен чыгып, гуманитардык-социалдык, маданий түшүнүккө айланды. Инновациялык проблематиканын социалдык-гуманитардык аспектилери ХХ кылымдын I жарымында социалдык-экономикалык эмгектерде (Г.Тард) жаңы нерсе социалдык прогресске активдүү таасир этет деген теория катары караган, Н.Д.Кондратьев мына ушул процесстин экономикага толкун сыяктуу циклдешүү теориясын илимге киргизет. ХХI кылымда бул теория А.Акаев тарабынан өнүктүрүлүп, инновация процессиндеги экономикалык өнүгүүлөр

жана кризистер математикалык жолдор менен эсептелип (эсептелип чыккан десе туурга го) чыгууда . Й.Шумпетер «инновация» деген терминди илимий чөйрөгө киргизген (эң алгачкы жолубу, биринчи баштаганбы, качан киргизген? Менимче, ойду тактап, толуктоо керек)

Советтик, орус жана кыргыз педагогика илиминде да инновация түшүнүгүнө көптөгөн аныктамалар берилген.

Таблица 1.2. – Терминологиялык адабияттарда инновация түшүнүгүнүн чечмелениши

булактар	чечмелениши
<p>Коджаспирова Г. М., Коджаспиров А.Ю. Педагогический Словарь (Булактын жылы менен бетин көрсөтүп коюу керек, менимче)</p>	<p>1) целенаправленное изменение, вносящее в образовательную среду стабильные элементы (новшества), улучшающие характеристики отдельных частей, компонентов и самой образовательной системы в целом;</p> <p>2) процесс освоения новшества (нового средства, метода, методики, технологии, программы и т. п.);</p> <p>3) поиск идеальных методик и программ, их внедрение в образовательный процесс и их творческое переосмысление</p> <p>[81, 176].</p>
<p>Воронин А.С. Словарь терминов по общей и социальной педагогике</p>	<p>нововведение в педагогическую деятельность, изменение в содержании и технологии обучения и воспитания, имеющие целью повышение их эффективности [40].</p>

<p>Общая и профессиональная педагогика:</p> <p>Учебное пособие для студентов, обучающихся по специальности «Профессиональное обучение»:</p> <p>В 2-х книгах</p> <p>/Под ред. В.Д.Симоненко, М.В. Ретивых</p>	<p>...это педагогическое нововведение; целенаправленное прогрессивное изменение, вносящее в образовательную среду стабильные элементы (новшества), улучшающие характеристики отдельных частей, компонентов и самой образовательной системы в целом [130, 105-56].</p>
<p>Википедия</p>	<p>Педагогическая инноватика – раздел педагогики, в котором изучается природа, закономерности возникновения и развития педагогических инноваций в отношении субъектов образования, а также обеспечивающая связь педагогических традиций с проектированием будущего образования.</p> <p>Ключевые понятия педагогической инноватики: педагогическое новшество, инновация, нововведение, инновационный процесс, новаторская педагогика, инновационная деятельность, инновирование [59].</p>
<p>Подласый И.П. И.П.</p>	<p>Инновации (от англ, innovation – нововведение,</p>

Педагогика	<p>новация) – это изменения внутри педагогической системы, улучшающие течение и результаты учебновоспитательного процесса. Современные истолкования сущности и направленности педагогических ийноваций весьма противоречивы. Чаще всего һи связывают с разработкой и внедрением новых технологий, методов и средств. Но ийновации не сводятся только к ним. Ийновации – это рассматриваемые в неразрывном единстве идеи, процессы, средства и результаты совершенствования педагогической системы [135 365].</p>
Хуторской А.В. Педагогическая ийноватика	<p>Ийновации – это изменения внутри системы... это и идеи, и процессы, и средства, и результаты, взятые в единстве качественного совершенствования педагогической системы [158, 230-231]</p>
Юсуфбекова Н.Р.	<p>«Ийновация (от латинского inovatis) – это новинка, новшество, изменение. Ийновация обозначает ввод чего-то нового, введение новизны» [171, 15].</p>
Бекбоев И.Б.	<p>«жаңылыктардын пайда болушу (жаралышы), түзүлүшү (иштелип чыгышы), өздөштүрүлүшү, колдонулушу жана жайылтылышы боюнча болгон комплекстүү ишмердүүлүк» [35, 276].</p>

«Ийновация» (латынча – inovatis, англисче – innovation) жаңы нерсе, өзгөрүү, эскиге жаңы нерсени кошуу. Ошол эле кезде бул түшүнүктүн мааниси бул сөздөрдөн да кенири.

И.Бекбоевдин бөлүштүрүүсүнүн [35, 278-279] негизинде традициялык сабак менен инновациялык сабакты салыштырып төмөндөгүдөй таблица түзүүгө болот.

Таблица 1.3 – Традициялык сабак менен инновациялык сабакты салыштыруу (И.Бекбоевдин изилдөөлөрүнүн негизинде)

Традициялык сабак	Инновациялык сабак
<p><i>1. «Мугалим – окуучу» мамилелеринин стили</i></p> <p><i>Мугалим:</i></p> <p>окуучуну анча барктабайт; окуучунун мүмкүнчүлүгүнө, күчүнө ишенбейт; окуучунун жекече өзгөчөлүктөрүн билбейт</p> <p><i>Мугалимдин аракети:</i></p> <p>мажбурлайт; буйрук берет; жазалайт; тил тийгизет; орой сөз айтат</p>	<p><i>1. «Мугалим – окуучу» мамилелеринин стили</i></p> <p><i>Мугалим:</i></p> <p>окуучуну барктайт; окуучунун мүмкүнчүлүгүнө, күчүнө ишенет; окуучунун жекече өзгөчөлүктөрүн жакшы билет</p> <p><i>Мугалимдин аракети:</i></p> <p>кеңеш берет; жардам көрсөтөт; окуучунун инсандыгын кадырлоо менен андан талап кылат; кызматташат; жолдоштугун көрсөтөт; окуучунун иш-аракетиндеги оң көрүнүшкө таянат; боорукердик кылат; кошо кайгырып, кошо кубанат; алдын ала сактайт; мактайт; ынтызар кылат; стимулдаштырат; ишендирип ынандырат; кызыктырат; көңүлүн көтөрөт; чоңоюуга, эркиндикке умтулууга, өсүп-өнүгүүгө болгон</p>

<p><i>Окуучу:</i></p> <p>мугалимди сыйлабайт; мугалимге ишенбейт; мугалимге карата ачуулуу; окууну жаман көргөнү байкалат</p> <p><i>Окуучунун аракети:</i></p> <p>пассивдүү; мугалимдин талаптарын эч бир кызыгуусуз эле аткарат; чыгармачылыкты көрсөтпөйт; мугалимге чечилбейт</p> <p><i>Мындай окутуунун кыймылдаткыч күчү:</i></p> <p>коркутуу; буйруу; тыюу салуу; жазалоо</p>	<p>муктаждыктарды канааттандырууга таасир этет; окуучунун инсан болуп калыптанышына чыдамкайлыкты көрсөтөт; баланын айланасындагы чөйрөнү адамдаштырат.</p> <p><i>Окуучу:</i></p> <p>мугалимди кадырлап сыйлайт, ага ишенет</p> <p><i>Окуучунун аракети:</i></p> <p>кызыгып окуйт; чыгармачылыкты, демилгелүүлүктү көрсөтөт; мугалимге толук ачылып барын айтат, мугалим менен кызматташат</p> <p><i>Мындай окутуунун кыймылдаткыч күчү:</i></p> <p>мугалим менен окуучунун биргелешкен натыйжалуу ишмердүүлүгү</p>
<p>1. Сабактын максаттары</p> <p>Сабактын максаттарын жана милдеттерин пландап иштеп чыгууга окуучулар тартылбайт. Негизинен</p>	<p>2. Сабактын максаттары</p> <p>Сабактын максатын аныктоону жана аларга жетишүүнүн процессин мугалим окуучулар менен бирдикте</p>

<p>билим берүүчүлүк максаттар гана (билимдерди, билгичтиктерди жана көндүмдөрдү өздөштүрүү) пландаштырылат.</p> <p>Сабактын тарбиялоочулук жана өстүрүп өнүктүрүүчүлүк максаттарына анча көңүл бурулбайт. Сабактын максаттары окуучулардын жекече өзгөчөлүктөрүнө жана класстын мүмкүнчүлүгүнө жараша жетиштүү конкреттештирилбейт.</p> <p>Ал гана эмес, көп учурда сабактын максаттары окуучуларга ачык түшүндүрүлүп коюлбайт. Сабактын максаттары мугалимдин иш-аракетинин башкы багыты эмес</p>	<p>иштеп чыгат. Сабактын билим берүүчүлүк, тарбиялоочулук жана өстүрүп өнүктүрүүчүлүк милдеттери окуучулардын жеке өзгөчөлүктөрүн жана класс коллективинин мүмкүнчүлүгүн эске алуу менен бирдикте, комплекстүү чечилип ишке ашырылат. Сабактын максаттары жана милдеттери так көрсөтүлөт; сабактын бардык элементинин максаттарга баш ийүүчүлүгү орун алат; максаттардын орундалышынын жогорку деңгээли байкалат</p>
<p>2. Сабактын окуу материалынын мазмуну</p> <p>Мугалим тарабынан кээде теориялык каталыктар, фактыларды бурмалоолорго жол берилет; окуу материалынын тарбия берүүчү мүмкүнчүлүктөрү жетишерлик ачылып көрсөтүлбөйт; турмуш менен жасалма байланыштыруучулук орун алат, жалпылоочу корутундуну жасоонун ордуна айрым фактыларга</p>	<p>3. Сабактын окуу материалынын мазмуну</p> <p>Мугалим окуу материалын эң мыкты билет. Сабактын мазмунуна коюлуучу дидактикалык талаптар (максаттарга баш ийүүчүлүк; программалык талаптарга жооп берүүчүлүк; башкыларды, өзөктүү, негизгилерди ажыратып көрсөтүүчүлүк; жеткиликтүүлүк; мазмундагы ар түрдүү өз ара</p>

<p>жана кубулуштарга убакыт көп сарп кылынат; кээде сабактын мазмуну анын максаттарына туура келбейт; таяныч билимдерди аныктап алып аларды актуалдаштыруу (жаңыны түшүндүрүүгө аракеттенүү) жок; окуу материалынын мазмунунда перспективдүү жана уланмалык, предметтик ички жана предметтер аралык байланыштар жетишсиз аныкталат</p>	<p>байланыштарды (теория менен практиканын, уланмалык менен перспективалык, предметтик ички жана предметтер аралык) ишке ашыруу.</p> <p>Окуу материалы көбүнчө ири блоктор менен өтүлөт; материалдын мазмуну боюнча корутунду чыгарууга жана жалпылоолорго өзгөчө көңүл бурулат; таяныч билимдер, билгичтиктер жана көндүмдөр аныкталып актуалдаштырылат</p>
<p>4. Окутуунун методдору жана формалары</p> <p>Сабактын максаттары жана милдеттери, материалдын мазмуну окуучулардын жекече өзгөчөлүктөрү ар кандай болушуна карабастан окутуунун көнүмүш болуп калган методдорунун жана формаларынын белгилүү стереотибин пайдаланууга артыкчылык берилет.</p> <p>Окутуунун репродуктивдик методдору көп пайдаланылат. Окутуунун методдору жана формалары: «уктуң, көрдүң, эстеп калдың, кайталап айтып бересиң»</p>	<p>3. Окутуунун методдору жана формалары</p> <p>Окутуунун методдору жана формалары мында сабактын максаттары орундалгандай болуп аныкталат. Мугалим менен окуучунун өз ара биргелешип аракеттенүүлөрүнүн көп кырлуу формаларына артыкчылык берилет. Окутуунун группалаштырылган формаларына, окутууну түгөйлөштүрүп иштетүү жана башка активдүү формаларда өткөрүүгө көп көңүл бурулат. Окуучулардын жекече өзгөчөлүктөрүн эске алуу менен</p>

<p>деген схемада окутулгудай болуп тандалып алынат. Начар окугандарга жана даярдыгы абдан жогору болгон окуучуларга дифференциалдуу мамиле жасоо жокко эсе.</p>	<p>максималдуу билим берүүгө, тарбиялоого жана өстүрүп өнүктүрүүгө керектүү шарттар түзүлөт; начар окугандарга жана даярдыгы эң мыкты окуучуларга дифференциалдуу мамиле жасоо камсыз кылынат.</p> <p>Окутуунун методдору жана формалары «өздөштүрдү, сезимдүү андап билди, билимдерди пайдаланганга үйрөндү, чыгармачылыкты көрсөттү» деген схемада окутулгандай болуп тандалып алынат.</p>
---	--

Кыргыз адабияты предметин окутууну инновациялоо боюнча С.О.Байгазиев бир катар эмгектерди жазган. Алардын ичинен педагог Б.Исаковдун жаңычылдыгын ачып берген «Адамды жана атуулду жараткан педагогика же Бектур Исаковдун альтернативалуу окутуусу» деген макаласын белгилөөгө болот [21]. Макалада новатор мугалимдин новаторлугу окуучуну ой жүгүртүүгө, изденүүгө, шектенүүгө, ырастоого, талдоого, жаңылоого, оңдоого, талашууга, өз оюн далилдөөгө барышында экенин айтат. Методисттин оюнча, мындай сабактарда «Мугалим өзүн чектеп, балдардын эркин ой жүгүртүшүнө көмөк көрсөтөт. Алдыңкы планга окуучу чыгат, анткени ойлордун, пикирлердин, туундулардын автору (мейли ал туура же туура эмес болсун) – бала. Себеби окуучу баарын өз акылына салат, салмактайт, калчайт, салыштырат, далилдейт. Мында бала өз оюн айтып гана тим болбостон, аны коргоого, башкалар менен талашка чыгууга тийиш». Ал окуучуларына: «Силер киши-робот эмессеңер, эркин дүйнөсүңөр. Ар бириңердин мүмкүнчүлүгүңөр чексиз. Ар бириңде таң каларлык шык, жөндөм, талант бугуп жатат. Адам кээде

өзүндөгү ошол улуу, асыл нарктарды ойготпой жүрүп өтүп кетет. Биздин максат – ошолорду ачуу. Дүйнөнү өз колуңар, өз акылыңар менен ача аласыңар. Силер миң тилдүү, миң үндүү коңгуроосуңар. Баарыңардын коёндой окшош болуп калышыңарды каалабайм» (1986-жыл). Балага карата болгон мындай педагогикалык оптимизм Бектур Исаковдун мындан аркы педагогдук ишмердигинин кыймылдаткыч күчү болуп калды десек жаңылышпас элек» [21], - деп үйрөтөт.

С. Байгазиев сабактарды инновациялоонун башкы булагы интерактивдүү сабактар экендигин айтат. «Интерактивдик усулдун маңызы – окуучулардын өздөрүнүн, же болбосо мугалим менен окуучулардын биригип, өз ара кол кармашкан эмгек менен (сүйлөшүү, пикирлешүү, акылдашуу, дискуссия жүргүзүү, өз ара көмөктөшүү жолу менен) маселени чечиши, чогуу-чаран чындыкты издеши...

...Бул жерде баягыдай жалгыз мугалимдин монологу үстөмдүк кылбайт. Аудиториянын туусу – диалог, талкуу, үзгүлтүксүз алака-катыш (общение), сүйлөшүү, баарлашуу, кызматташуу, өз ара жардамдашуу. Интерактивдик режимде окутуу окутуучудан гумандуу-инсандык (гуманно-личностный), демократиялуу позицияны, мамилени талап этет. Бул жерде мугалим өкүм башкаруучунун ролунан студенттин консультантынын, партнерунун, коштоочу-колдоочусунун, багыттоочусунун, шыктандыруучусунун статусуна көчөт. Окутуунун топтук ыкмасы интерактивдик усулдун негизги ыкмасы катары саналат. Топтук ыкма менен окуган шартта аудиториядагы студенттер чакан топторго бөлүнүшөт (үч-төрттөн, төрт-бештен болуп же экиден болуп отурса да болот). Мындай кырдаалда интерактив (өз ара аракеттенүү) күчүнө кирет. Топтун мүчөлөрүнүн максаты – бири-бирине колдоо, көмөк көрсөтүү, акылдашуу аркылуу ашар жолу менен биргелешип иштеп, билимге жетишүү, коюлган окуу маселесин чечүү, суроого, темага, проблемага чогуу жооп издөө. Топтук окутуу ыкмасы студенттерге өз алдынчалыкты бергендиги менен баалуу. Традициялык окутуу ыкмасында студент билген билимин, факты-

маалыматын, көбүнчө, мугалимге айтчу эмес беле. Топтук ыкманын артыкчылыгы – өнөктөш болуп отурган студенттер өз билгендерин ортого салышып, бири-бирине билим жугузуп, бири-бирин байытышат. Топ-топко бөлүнүп окуу процессинде топтун мүчөлөрүнүн күч-аракети, билими, көндүмдөрү (навыки), тажрыйбалары, потенциалдары кошулуп, биригип, бир максатка багытталат. Бир нече майда булактар кошулуп, чоң сууга айланып аккан сыяктуу болот. Маселе көпчүлүктүн күчү менен чечилет. Усулдун дагы бир артыкчылыгы мына ушунда.

Проблема көпчүлүктүн күчү менен чечилгени менен, иштин натыйжасында топтун ар бир мүчөсүнүн кошкон индивидуалдуу салымы болот. Бир да киши четте калбайт, нейтралдуу болбойт, бир да студент өзүн пассивдүү кармоого тийиш эмес. Талкууга, проблеманын түйүнүн чечүүгө, чындыкты издөөгө топтун ар бир мүчөсү активдүү катышат жана иштин натыйжасы үчүн ар бири жоопкер болот. Окуу тобунун этикасы ушундай. Топтун мүчөлөрү деңизде бир кайыкка түшкөн адамдардай, кайыктагылардын ар бири калак шилтөөгө тийиш. Акыркы ийгиликтүү натыйжа алардын ар биринин жалпы ишке аң-сезимдүү жана активдүү катышкандыгына байланышат. Мугалим тарабынан топтун ишинин жалпы натыйжасына да, топтун мүчөсүнүн ар биринин персоналдуу үлүшүнө да баа берилип турат. Топтордун көрсөткүчтөрү бири-бирине салыштырылып каралат.

Дагы бир жолу айталы, ушинтип интерактивдүү режимде иштеп жатып, студент өнөктөштөрүнөн сабак, таалим, жардам алат, өзү да аларга көмөктөшөт, талашат-тартышат, атаандашат, намыстанат, изденет, акыл-эс операцияларын жүргүзөт, өз бетинче ой жүгүртүү жөндөмү өөрчүйт, сынчыл ойлому активдешет, субъективдүүлүгү өнүгөт, маселеге чыгармачыл мамиле жасаганга үйрөнөт, өз көз карашын тартынбай айтканга көнүгөт, коммуникабелдүүлүгү артат, мүмкүнчүлүгү ачылып, энергиясы тышка чыгат, мурдагы догмадан баш тартат, бир нерселерди кайрадан баалайт, өзү үчүн көптөгөн ачылыштарды жасайт» [23].

Кыргыз адабиятын окутууну инновациялоо боюнча Б.Оторбаевдин айрым эмгектери [133; 134] жазылган. Ал инновациялык эмес (салтуу) сабактар катары төмөнкүлөрдү көрсөтөт:

- текстти көркөм окуу, комментарийлеп өздөштүрүү сабагы;
- лекция сабагы;
- баарлашуу сабагы;
- экскурсия сабагы;
- көрмө сабак;
- өз алдынча иштөө сабагы;
- лабораториялык жана практикалык сабактар;
- сабактардын ар кыл түрлөрүн айкалыштыруу сабагы.

Ал эми салттуу эмес (инновациялык) адабият сабактары булар:

- сахна-сабак;
- жомок-сабак;
- пресс-конференция сабагы;
- теле көпүрө сабагы;
- дебат сабагы;
- ток шоу сабагы;
- интервью сабагы;
- тегерек үстөл сабагы;
- иштиктүү оюндар сабагы;
- дидактикалык оюндар сабагы;
- акылдуулар, тапкычтар клубу (АТК) сабагы;
- адабий викторина сабагы;
- диспут-сабак;
- мелдеш-сабак;
- конкурс-сабак ж.б.

Интерактивдүү адабият сабактары болсо төмөнкүлөр:

- акыл-эс чабуулу сабагы;
- сынчыл ой жүгүртүү сабагы;
- ромашка гүлү негизиндеги сабак;
- кластер түзүү сабагы ж.б. [133, 45-46].

Кыргыз адабиятын инновациялоо боюнча А.Муратов менен Б.Байсабаев «Адабиятты жаңыча окутуу: методдор, каражаттар жана иштелмелер» деген китеп жазган [115, 68], анда долбоорлоо (проект), проблемалык окутуу, адабиятты башка предметтер менен байланышта же интеграциялап окутуу технологиялары, окутуунун коммуникативдик-топтук методу деген сыяктуу түшүнүктөрдү ачып берет. Инновациялык стандартсыз сабактардын формалары катары буларды көрсөтөт:

- сабак-жолугушуу
- сабак-жомок
- сабак-пресс-конференция
- сабак-КВН
- сабак-конкурс
- сабак-концерт
- сабак-блиц-турнир
- сабак-викторина
- сабак-«лингвистикалык поезд»
- сабак-кроссворд.

Методисттер андан ары сабак-талаш-тартыш (урок-дискуссия), оюн-сабактары (урок-игра), сабак-таанытым (урок-презентация) формаларынын инновациялык мүнөздөрүн ачып көрсөтөт.

Окутуунун көптөгөн жаңы технологиялары сунушталуу менен аларды азыркы педагогикалык процессте колдонуунун жолдору жана мүмкүнчүлүктөрү А.Муратов менен К.Акматовдун «Мугалимдин устаттыгы жана окутуунун жаңы технологиялары» деген эмгегинде [122] кеңири чагылдырылган.

а. Окутуу өзбек тилинде жүргүзүлгөн мектептерде адабий жомокторду үйрөтүү проблемасынын изилдениши жана теманы ачуунун методологиялык негиздери

1989-жылдын 23-сентябрь күнү «Кыргыз Республикасынын Мамлекеттик тили жөнүндө мыйзамы» кабыл алынган, мына ошол документтин 18-беренесинде мындай деп жазылган: «Кыргыз Республикасынын билим берүү тутумунда мамлекеттик тил республикалык жана (же) жергиликтүү бюджеттерден каржылануучу мектепке чейинки билим берүү мекемелеринде, кесиптик билим берүүнүн башталгыч, орто жана жогорку окуу жайларында, кошумча кесиптик билим берүү мекемелеринде окутуунун жана тарбиялоонун негизги тили болуп саналат.

Окутуу расмий же башка тилдерде жүргүзүлгөн мектепке чейинки мекемелерде, жалпы орто билим берүүчү мекемелерде (мектептерде, лицейлерде, гимназияларда), кесиптик башталгыч билим берүү мекемелеринде окутуунун бардык учурунда мамлекеттик тилди окутуу жана үйрөтүү камсыз кылынат. Окутуу расмий жана башка тилдерде жүргүзүлгөн кесиптик орто жана жогорку окуу жайларында мамлекеттик тилди окутуу Кыргыз Республикасынын Өкмөтү тарабынан белгиленген көлөмдө жүзөгө ашырылат.

Жалпы билим берүүчү мекемелерде (мектептерде, лицейлерде, гимназияларда) мамлекеттик тил боюнча жазуу жүзүндө класстан – класска көчүрүү, бүтүрүү, ал эми кесиптик башталгыч, орто жана жогорку окуу жайларында кирүү жана бүтүрүү экзамендери милдеттүү түрдө киргизилет» [93, 8], - деп жазылган.

Өзбек улутундагы калк Кыргыз Республикасынын жалпы калкынын 14,14%ын түзөт жана аларда төрөлүү, тактап айтканда, демографиялык өсүү жогорку деңгээлде. Өзбек тили кыргыз тили сыяктуу эле түрк тилине киргендиктен, көпчүлүгү кыргыздар менен алака-катышта жашагандыктан

өлкөдөгү башка улуттарга (орус, немец, белорус, украин, дунган, тажик) салыштырмалуу тил билүү деңгээли бир топ жогору. Алар кыргызча адабияттарды түпнускада окуй алат жана окугандарын бир кыйла түшүнөт.

«Кыргыз адабияты» предметинин башкы максаты «Кыргыз Республикасынын мектептеринде предметтик билим берүүнүн мамлекеттик стандарттарында» төмөнкүдөй көрсөтүлөт: «Бөтөн тилдүү мектептерде кыргыз адабиятын окутуунун максаты – кыргыз адабий казынасын кыргыз тилинде тааныштыруу аркылуу кыргыз адабияты тууралуу жалпы түшүнүктөрүн калыптандыруу, кыргыз тилинен алган билимдерин, оозеки жана жазма речин өстүрүүгө көмөктөшүү, адабий чыгармалар боюнча түпкү элдин жалпы улуттук, этнографиялык, этнопедагогикалык өзгөчөлүктөрүн, менталитетин, психологиясын таанып билүү, адабияттын адептик, эстетикалык-гедонисттик, таалим-тарбиялык, дүйнө таануучулук жана билим берүүчүлүк таасирин жаштарга сиңдирүү» [131, 213].

Окутуу өзбек тилинде жүргүзүлгөн мектептерде жогорудагы 1989-жылдын 23-сентябрында «Кыргыз Республикасынын Мамлекеттик тили жөнүндө мыйзамы» кабыл алынгандан тартып адегенде «Кыргыз адабияты» предмети окутулган эмес, кийин да бир катар жыл окуу пландарына киргизилгени менен окуу программасы, окуу китептери түзүлбөгөндүктөн бул предмет үйрөтүлбөй жүргөн, анын ордун «Кыргыз тили» предмети толтурган. Биринчи окуу программасы *Ж.Шериев жана С.Момуналиев* тарабынан өзбек мектептерине арналып түзүлгөн жана 2000-жылы Кыргыз-Өзбек университетинин окуу китептерин даярдоо борбору тарабынан басылып, мектептерге таратылган [166]. Ал программада адабий жомоктор төмөнкүдөй сунушталган.

Таблица 1. 4. – Адабий жомоктордун Ж.Шериев жана С.Момуналиев түзгөн программада (2000) берилиши

Классы	Жомоктун автору, аталышы	Берилген сааты
--------	--------------------------	----------------

V	Тоголок Молдо «Жер жана анын балдары»	3
	Ж.Бөкөнбаев «Чептен эрдин күчү бек»	2
	А.Осмонов «Толубай сынчы»	3
VI	Т.Үмөталиев «Күч бирдикте»	2
IX	Ж.Мамытов «Олоңбайыр»	3
Баары		13 саат

Бул программдан кийин альтернативалуу экинчи программа **К.К.Акматов** тарабынан түзүлүп, ал X-XI класстарга гана арналып 2007-жылы жарык көрдү [87, 16]. Аталган программа жогорку класстарда окулуучу чыгармаларды гана аныктап бергендиктен, ага адабий жомоктор киргизилген эмес.

Кийинки программаны *А.Муратов жана К.Акматов* түзүшкөн жана ал нормативдик документ 2008-жылы басылып чыкты [88, 48].

Таблица 1. 5. – Адабий жомоктордун А.Муратов жана К.Акматов түзгөн программада (2008) берилиши

Классы	Жомоктун автору, аталышы	Берилген сааты
V	К.Маликов «Санташ»	2
	Ч.Айтматов «Маңкурт тууралуу баян»	3
	Ж.Бөкөнбаев «Чептен эрдин күчү бек»	2
	Ж.Садыков «Эненин жүрөгү»	2
	С.Рысбаев «Адам – пери»	2
VI	К.Акиев «Акылман ата»	2
	А.Осмонов «Толубай сынчы»	2

	Р.Шүкүрбеков «Иттин жомогу»	1
	Ч.Айтматов «Чыпалак бала»	2
	К.Баялинов «Чабалекей менен жылан»	2
	Р.Шүкүрбеков «Эки бөжөк»	2
	Ч.Айтматов «Бугу-эне»	4
	Ж.Мамытов «Буурул таңдын жомогу»	3
VII	А.Стамов «Үч мээрим»	2
	К.Жусубалиев «Кожожаш мерген»	2
Баары		32 саат

Бул программа өзбек мектептеринде кыргыз адабиятын V-IX класстарда 2 сааттан (ар бир класска жалпы 68 саат), X-XI класстарда ар бир класска жумасына 1 сааттан (ар бир класска жалпы 34 саат) бөлүнгөн кезде иштелген. Анда адабий жомоктордон 15 чыгарма 32 саат менен окуп үйрөнүүгө сунушталган.

2014-2015-жылы КРдин Билим берүү жана илим министрлиги окуу жүктөмдөрүнө өзгөртүүлөрдү киргизген, б.а., өзбек мектептеринде кыргыз адабияты предметинин жалпы сааты бир сааттан гана калып, жарымы кыскарган. Ошол кыскартууга байланыштуу *А.Муратов жана К.Акматов* адабият программасынын жаңы варианттын түздү [90, 52]. Бул программанын бөтөнчөлүктөрү тууралуу түзүүчүлөр 11 пункттан турган эскертүүлөрүн жана сунуштарын белгилейт [90, 4-5]. Алар төмөнкүлөр:

1. Кыргыз адабиятын бөтөн тилдүүлөргө үйрөтүү кыргыз тилин жакшы өздөштүрүү, тил аркылуу улуттук рухту, этномаданий мурастарды сиңдирүүгө көмөктөшүү кызматын аткарат.

2. Чыгармалардын тандалуусунда көбүнчө кыргыз элинин этнографиялык өзгөчөлүктөрүн туура көрсөткөндөрүн, этнопедагогикалык

баалуулугу болгондорун, кыргыз жергесинин пейзаждык сүрөтүн сөз менен жакшы тарткандарын биринчилерден болуп иргеп алдык.

3. Программада чыгармаларга сааттар бөлүнүү менен жазуу иштерине, кайталоолорго да өзүнчө сааттар калтырылды. Чыгармаларды үйрөнүүгө бөлүнгөн сааттарда да ошол чыгарманын айланасында жазуу жумуштарын жүргүзүүгө, кайталоолорду өткөрүүгө толук мүмкүн.

4. Айрым чоң чыгармалардан (эпос, поэма, роман, повесть, көлөмдүү аңгеме) үзүндү тандап алуу окуу китебин түзүүчүлөргө калтырылат.

5. Өзбек мектептеринде кыргыз адабиятынын тарыхы терең окутулбайт, башкысы бул предметтен мектептин негизги курсунда (5-9-класстар) сөз өстүрүү үчүн адабий тексттер гана тандалып алынат. Ал эми жогорку класстарда (10-11-класстарда) айрым учурда гана авторлор тууралуу кыска маалыматтар берилет да, бул курс жарым-жартылай тарыхый-хронологиялык принципте түзүлөт.

6. Соңку учурда «Кыргыз адабиятынын тарыхы» деген 7 томдук эмгек, 2 томдук «Кыргыз адабият таануу илими жана сыны» деген китеп, 2 томдук «Кыргыз поэзиясынын антологиясы», «Кыргыз балдар адабиятынын антологиясы» деген хрестоматиялар жарыяланып, жаңы көз караштагы изилдөөлөр чыгып, алар да бир катар ар тараптуу материалдарды берип, программаны түзүүдө бул жагдайлар да эске алынды.

7. Бул программада ар бир класста чыгармаларды үйрөнүүдөн тышкары сөз өстүрүү, жазуу жумуштары жана кайталоолор үчүн атайын сааттар көбүрөөк бөлүндү, мына ушул сабактарды класстан тышкаркы окуулар үчүн да пайдаланса максатка ылайыктуу болот.

8. Биздин программага ылайык окуу китептери хрестоматия-окуу китеби тибинде түзүлөт (жазылат), б.а. бардык класстарда көркөм чыгармалардын тексттери сунуш кылынган саатка ылайык, кыскалары толук, көлөмдүүлөрү үзүндү түрүндө окуулуктарга киргизилет жана алар методикалык аппарат менен жабдылат.

9. Биздин программа менен окутууда сабактарда текстти талдоо учурунда эң көп жумуштар ошол тексттеги кыргыз сөзүн үйрөнүүгө жумшалат, демек, монологдук жана диалогдук речтерди талдоо, автордун баяндоо, ой жүгүртүү, сүрөттөө стилдерин андап билүү, ыр түзүлүшүн анализдөө, чыгарманын тилин ар тараптан изилдөө, өзбек тилине которуу жана котормолорду салыштыруу, тааныш эмес сөздөрдүн лексикалык маанилерин ачуу, сүйлөмдөрдүн стилистикалык түзүлүшүн байкоо сыяктуу тилдик жумуштар көп жүргүзүлөт.

10. Кыргыз адабияты сабагы кыргыз тили сабагы менен терең интеграцияланып жана бири-бирин толуктап окутулат. Экөөнүн тең максаты – Кыргызстанда кыргыз тилин кеңири чөйрөдө, оозеки жана жазуу формасында колдонууга жетишүү.

11. Өзбек мектептеринде (класстарында) кыргыз адабиятын окутуу ошол эле класстардагы эне тили жана адабияты (өзбек тили, адабияты) предметтери менен байланышта окутканда гана мугалимдин чыгармачылык иши майнаптуу болот.

Жогорудагы программаларда адабий чыгармаларды, анан ичинен адабий жомокторду окутуунун жолдору жана ыкмалары да сунушталып, окутула турган адабий жомоктордун кандай багытта үйрөнүү керектиги белгиленген.

Окуу китептери окуу материалын кеңири берүү жагынан окуучу менен мугалимдин ортосунда биримдикти түзөт, андыктан адабий жомокторду үйрөтүү процессинде окуу китептерине чоң роль таандык.

V класс үчүн «Кыргыз адабияты» окуу китеби [106] С.Момуналиев тарабынан жазылып, 2004-жылы Оштогу Кыргыз-Өзбек университетинин алдындагы өзбек мектептери үчүн окуу китептерин даярдоо борбору тарабынан басып чыгарылган. Окуу китеби хрестоматия тибинде болгондуктан адабий жомоктордун тексттери кеңири берилген. Мисалы, Тоголок Молдонун «Жер жана анын балдары» жомогун сунуштоодо Жер жана анын балдары болгон Жамгырдын, Суунун, Шамалдын, Оттун сөздөрү берилип, алардын

айткандарын Жер жыйынтыктайт. Бирдин негизги идеясы тексттин ушул бөлүктөрүндө ачылат. Тексттер берилген соң төмөнкүдөй суроо жана тапшырмалар коюлат:

1. Чыгарма эмне үчүн «Жер жана анын балдары» деп аталат?
2. Жердин балдары кайсылар экен?
3. Алардын (Жердин балдарынын) талашы эмнеде?
4. Жердин балдарынын айткандарынын кайсынысыныкын туура деп ойлойсуңар? Эмне үчүн?
5. Жер балдарын эмнеге чакырды?
6. Бул чыгарма мазмуну боюнча кандай чыгарма деп аталат?
7. Өзбек адабиятынан ушуга окшош чыгарма окудуңарбы, окусаңар салыштырып көргүлө? [106, 88]

Окуу китебинин авторунун өтүлгөн теманы суроо-жооптор менен талкуулап, бышыктаганы негизинен максатка ылайык келет. Суроо жана тапшырмалар талкуулангандан кийин айрым сөздөрдүн кыргызчасы жана алардын өзбекчеси берилет, алар *жамгыр, тиричилик, сай, мөңгү, торгой, байчечекей, төл, буу, чагылган, күкүк* деген 10 сөз. Бул сөздөр негизинен кыргыз элинин турмушуна байланыштуу этнографизмдер жана жаратылыш көрүнүштөрүнүн кыргызча аталыштары. Сөздүк жумуштары окуучуларды кыргыз элинин турмуш шарты, жашоо-тиричилиги менен тереңирээк тааныштырууга мүмкүнчүлүк түзөт.

VI класс үчүн «Кыргыз адабияты» окуу китебинде (автору С.Момуналиев [107]) адабий жомоктордон Т.Үмөталиевдин «Күч бирдикте» деген чыгармасы берилет. Чыгармада тогуз уулдуу бир абышка ошол балдарын ынтымакка кантип чакыргандыгы өтө таасирдүү чагылдырылган. Балдар бири-бири менен уруш-талаш кылып, биринин сөзүн бири укпай, улуусу кичүүсүн уруп, бир туугандык мамилелери кыйрап жоголордо эмне кылууну билбеген ата акыл айтса угушпайт, муну көрүп кыйналат, жүдөйт. Анан элүү сабоо чыбык алат да, балдарына аны бир тутам бойдон сындырууну

талап кылат, эч кимиси сындыра албайт, анан бир-бирден сындыргыла дегенде баары сындырып салат, мына ушундан улам биримдикте болгула, күч бирдикте деп насаат айтат. Этникалык кагылыштар, кошуналар арасында улуттук чыр-чатактар боло калып жаткан азыркы шартта бул чыгарманын тарбиялык мааниси өзгөчө чоң. Биримдикке, ынтымакка чакырган бул жомокту түшүндүрүү үчүн мугалим баштан өткөн окуяларды айтып бергени да эффективдүү ыкмалардан.

С.Момуналиев жазган окутуу өзбек тилинде жүргүзүлгөн мектептердин VII класстары [108], VIII класстары [109], IX класстары [110] үчүн окуу китептеринде адабий жомоктор негизинен сунуш кылынган эмес. X класстар үчүн окуу китеби 2014-жылы С.Момуналиев жана К.Акматовдун авторлугунда чыкты [114]. Бул китепте да адабий жомоктор киргизилбеген.

Өзбек мектептеринде кыргыз адабиятын окутуу проблемасы өткөн ХХ кылымдын аягында башталды. Жаңы кылымга өтүү менен диссертациялар жана методикалык колдонмолор жазыла баштады. 2002-жылы С.Рысбаев менен А.Акматованын «Кеп маданиятын өзбек мектептеринде окутуу» деген методикалык колдонмосу жарык көрөт [138].

Алгачкы диссертациялык изилдөөлөрдөн 2007-жылы Б.А. Абдулхамидованын «Өзбек мектептеринин 1-4-класстарында кыргыз тилин окутууда окуучуларды кыргызча кеп адебине үйрөтүүнүн илимий-методикалык негиздери» деп аталган изилдөөсү корголгон [2]. Диссертацияда адабий жомоктор аркылуу окуучулардын сүйлөө жана жазуу кебин өстүрүүнүн жолдору да көрсөтүлөт.

Окуу китептерин жазуу жана түзүү ишмердүүлүгүнө методикалык сунуштар катары К.Добаев, А.Акматова, Р.Сулайманова «Кыргыз тилин бөтөн тил катары окутууга арналган окуу китептеринин мазмуну жана түзүмү» деп аталган усулдук колдонмосун (2009) чыгарат, анда башка тилде кыргыз тилин жана адабиятын окугандар үчүн окуу китептерин иштеп чыгуунан илимий-методикалык негиздери көрсөтүлөт [42]. 2011-жылы С.Рысбаев, К.Добаев,

Б.Абдухамидова «Окуу орус, өзбек жана тажик тилдеринде жүргүзүлгөн мектептерде кыргыз тилин окутуунун концепциясын» [142] жазып, практикага сунуштайт. Окутуу өзбек тилинде жүргүзүлгөн мектептерде кыргыз адабиятын окутуу боюнча эң алгачы методикалык колдонмо 2009-жылы К.Акматов менен Т.Колдошов тарабынан жазылып, жарык көргөн [7].

2011-жылы корголгон М.Шарипованын «Өзбек мектептеринде кыргыз алиппесин окутуунун методикасы» деген темадагы диссертациясы [161] жана анын негизинде жазылган методикалык колдонмосу [162] басылып чыккан. Анда өзбек мектептеринде кыргыз алиппесин окутууда окуучулардын сабатын ачып, кыргыз тексттерине карата тилин жатыктыруунун, жазуу жана оозеки кебин өстүрүүнүн жолдору, ыкмалары, методдору иштелип чыккан, кыргыз алиппесин өзбек окуучуларга үйрөтүүнүн теориялык-практикалык маселелери алгач ирет илимий концепциялардын негизинде чечилген. Диссертант өзбек балдарын кыргызча жазууга үйрөтүүдө көчүрүп жазуу, сызыктуу жазуу, ритмикалык метод, талдоо-жыйноо методу сыяктуу ыкмаларды сунуш кылат. Окуучулар менен иштөөдө мындай интерактивдүү суроолорду мисал келтирет:

- 1) багыт берүүчү суроо (Маселен, илгери бир кемпир-чал жашаптыр. – деген текстке – Сөз кимдер тууралуу болду? – дегендей...);
- 2) айтып берүүчү (Илгери бир кемпир-чал жашаптыр. Алардын жалгыз уулу болуптур. – деген текстке – Илгери ким жашаптыр? Алардын канча уулу болуптур – дегендей...);
- 3) сүрөмөлөөчү суроо;
- 4) түз суроо;
- 5) суроолордун чынжыры;
- 6) изденүүчү суроолор;
- 7) көрсөтүүчү суроолор,
- 8) ачык суроолор;
- 9) жабык суроолор [161, 13].

Өзбек мектептеринде кыргыз тилин окутуу багытында 2013-жылы К.Ураимов «Өзбек мектептеринин 6-класстарында кыргыз тили сабагында этишти салыштырып окутуу аркылуу окуучулардын кебин өстүрүү» деген темада диссертация коргогон [153].

Окутуу өзбек тилинде жүргүзүлгөн мектептерде кыргыз адабиятын окутуу боюнча жазылган диссертация К.К.Кимсановдун «Кыргыз адабияты сабагында Чыңгыз Айтматовдун чыгармаларын үйрөтүүнүн методикасы (окутуу өзбек тилинде жүргүзүлгөн мектептердин мисалында)» деген эмгеги (2015) [79]. Бул диссертацияда биздин темабызга байланыштуу Ч.Айтматовдун «Маңкурт тууралуу баян» («Кылым карытар бир күн» романынан), «Чыпалак бала» («Ак кеме» повестинен), «Бугу эне» («Ак кеме» повестинен) деген адабий жомокторду окутуу боюнча да методикалык сунуштар айтылат.

Диссертант «Бугу эне» уламышын окутуу багытындагы тажрыйбаларды (Б.Абдухамидова [50, 14-21], Н.Мараимова [97, 30-38], А.Батыркулова [32, 155, 158], Б.Асранкулова [19, 70-71], Р.Абдуллаевалардан [1,53-56]) үйрөнөт жана диссертацияда алардын идеяларын методикалык колдоо катары чагылдырат.

2017-жылы Б.Б.Байтикованын «Окутуу өзбек тилинде жүргүзүлгөн мектептерде кыргыз адабиятын окутуунун илимий-методикалык негиздери» аттуу темадагы диссертациясы корголот [29], анын бир параграфынын бир бөлүмү «Өзбек тилдүү мектептердин 5-классында жомокторду окутуунун өзгөчөлүктөрү» деп аталат. Ал бөлүмдө автор мындай деп жазат: «Тоголок Молдонун «Турна менен түлкү», «Карышкыр менен түлкү», «Бөдөнө түлкүнү кантип алдады» жана башка жомокторунун негизине турмуштук сюжеттердин белгилери киргизилген. А.Токомбаевдин «Курманбек», «Жетим» поэмаларында, К.Баялиновдун «Түлкү жана суур», «Чабалекей менен жылан» аңгемелеринде фольклордук сюжеттин негизинде адамдын адептик эң сонун сапаттары даңазаланат» [28, 18]. Андан ары: «Мугалимдин кириш сөзүндө өзбек окуучулары сөзсүз түрдө өз эне тилиндеги жомокторду элестетишет, аларды санап берүүгө да кудурети жетет. Бирок, мугалим эки элдин бирдиктүү

жомокторун («Акылдуу кыз», «Алтын куш», «Жеке таз менен жети таз» ж.б.), элдик эпостордогу, уламыштардагы окшоштуктарын, айырмачылыктарын окуучулардын өздөрүнөн сурап, мүмкүн болушунча каармандардын кебин, оң жана терс образдардын окшоштугун, жомоктун башталышын жана аягын сурамжылоосу зарыл. «Кыргыздын элдик оозеки чыгармалары. Жөө жомоктор» жөнүндөгү алгачкы сабак аңгемелешүү (аңгеме методу) менен бүтөт. Анда жомоктор жөнүндөгү түшүнүктөр, билимдер, фактылар системага салынат. Окуучуларга берилген суроолор так, өтүлгөн материалды өздөштүрүүгө шарт түзгүдөй болушу зарыл. Аңгемелешүү учурунда окуучулар мурда билген же уккан жомокторун эстешет, элестетишет, ойлонушат, каармандардын кылык-жоруктарынан тиешелүү жыйынтык чыгарышат, жооп издешет», - деп жазат [28, 22].

Диссертант 5-класста өтүлүүчү Тоголок Молдонун «Жер жана анын балдары» поэмасы боюнча сабак-сахнанын план-иштелмесин (бышыктоо сабагын) сунуштайт.

Кыргыз адабиятын өзбек мектептеринде окутуунун теориясы жана методикасы түздөн түз кыргыз класстарында кыргыз адабиятын окутуу проблемалары менен байланышат. Бул багытта адабий жомокторду үйрөтүүнүн ыкмалары жана жолдору, жалпы эле адабиятты окутуу маселелери, анын ичинде сабактардын мазмунун жана формасын инновациялоо Б.Алымовдун [11, 12, 13, 14, 15, 16, 17], С.Байгазиевдин [21, 22, 23, 24, 25, 26, 27], С.Батаканованын [30, 31], К.Иманалиевдин [53, 54, 55, 56, 57, 58], Н.И.Ишекеевдин [73, 74], С.Момуналиевдин [111, 112, 113], А.Муратовдун [115, 116, 119, 120, 121, 122, 123], С.Рысбаевдин [137, 138, 139, 140, 141, 142], Б.Исаковдун [60, 61, 62, 63, 64] эмгектеринде иштелип чыккан.

Элдик, адабий жана автордук жомокторду окутуу Т.Молдогазиевдин «Изучение устного народного творчества в IV-V классах киргизской школы» (1974) деген темадагы кандидаттык диссертациясында [104] жана «Элдик

оозеки чыгармаларды V-VI окутуу» [105] деген методикалык эмгегинде бир кыйла кеңири каралат.

К.К.Кыдыралиев «Проблемы воспитания в киргизских народных сказках» деген темада кандидаттык диссертациясын коргогон жана анын негизинде «Проблемы познания и воспитания в киргизских народных сказках» деген китебин [84] (1979) жазган.

Н.А.Мараимова 2014-жылы «Республиканын мектептеринин V-VI класстарында адабий жомокторду окутуунун методикасы» [98] деген темада диссертациясын коргоду. Эмгекте А.Осмоновдун «Толубай сынчы», Ж.Бөкөнбаевдин «Чептен эрдин күчү бек», А.Токомбаевдин «Жетим менен сыйкырчы», Ж.Садыковдун «Эненин жүрөгү» жомокторун окутууда класстер, чакыруу, ромашка гүлү, ойлоп түшүнүү жана артка кайтуу (рефлексия) баскычтары, чаташкан логикалык чынжырлар, Троян аты, түгөйлөшкөн ой калчоо, суроолор дарагы, инсерт ж.б. инновациялык методика менен окутуу технологиялары көрсөтүлөт. Диссертант сунуш кылган методикалык ыкмалар, жолдор жана каражаттар заманбап технологияларга ылайык интерактивдүүлүктүн негизинде талдоого алынган, фольклордук сюжеттеги жомоктордун азыркы окуучуларды тарбиялоочу, билимдерин көтөрүүчү мүмкүнчүлүктөрү ачып берилген.

Б.Б.Батыркулова 2021-жылы «Орто мектептин кыргыз адабияты курсунда легендалык чыгармаларды окутуунун методикасы» деген темада кандидаттык диссертациясын жактаган [28]. Ал Ж.Бөкөнбаевдин «Чептен эрдин күчү бек», А.Осмоновдун «Толубай сынчы», Ж.Садыковдун «Эненин жүрөгү», Ч.Айтматовдун «Бугу эне», Ш.Садыбакасовдун «Ак боз ат» деген элдик уламыштардын негизинде жазылган чыгармаларын кыргыз мектептеринин адабият сабагында окутуунун технологияларын сунуш кылат.

2022-жылы Ж.Шербаева «Башталгыч класстардын адабий окуу сабагында жомокторду окутуунун методикасы» деген темада кандидаттык диссертация жазды [165], анда «жомок» жана «адабий жомок» түшүнүгүнүн теориялык

анализин берип, ааламдашуу доорундагы жомоктору окутуунун максатын, милдеттерин, жомоктордун жанрдык табиятын жана окутуу проблемаларын изилдөөнүн тарыхын, башталгыч класстардын «Адабий окуу» предметиндеги жомокторду окутуунун методологиялык жана дидактикалык негиздерин, технологияларын ачып берет. Методист жомокторду окутууда колдонгон эффективдүү ыкмалар катары төмөнкүлөрдү көрсөтөт: ошол жомокко окшотуп башка жомок ойлоп табуу; жомокту кыскартып жана узартып (кошуп) сүйлөө; жомоктун текстине негиздеп жаңы тексттерди куроо; жомокту ролдоштуруп окуу; жомокту иллюстрациялоо; жомокту бөлүктөргө ажыратып, ар бир бөлүккө ат коюп чыгуу; жомоктун тилин талдоо; «максат менен окуу: алдын ала суроолорду колдонуу» методу; «скандоо» методу, «жомокту өзүнүн атынан айтып берүү» методу, «сөздү көрсөт» методу ж.б [165, 19]. Ушул эле автор «Башталгыч класстарда жомокторду, уламыштарды окутуунун методикасы» деген илимий-усулдук колдонмо [164] жазып, анда жомокторду окутууда мугалимдер пайдалануучу 35 сабактын иштелмелерин сунуш кылат.

Адабий жомокторду окутуу боюнча татар методисти Л.Ш.Замалетдинов [51] элдик жомоктор менен Габдулла Тукай иштеп чыккан жомокторду окутуунун методикалык системасын сунуш кылат. Л.А.Камалова [75, 76, 77] орус эл жомокторун инновациялык жолдор жана ыкмалар менен үйрөтүүнүн жана жомокторду окутуу процессинде «маданияттар диалогун» түзүүнүн технологияларын көрсөтүп берет.

Кийинки мезгилде педагогикалык, психологиялык, медициналык адабияттарда «жомок терапиясы» деген түшүнүк кеңири тарады. Өзбек окуучуларына кыргыз жазуучуларынын жомокторун окутуу менен «жомок терапиясын» ишке ашыруунун мүмкүнчүлүктөрүн Т.Д.Зинкевич-Евстигнееванын «Практикум по сказкотерапии» деген китебинен [52], С.К.Рысбаевдин «Жомок терапиясы технологиясы жана аны практикада колдонуу ыкмалары» аттуу макаласынан [139] методологиялык таяныч катары алдык.

Ўзбекистандын методисттери Р.Х.Ниязметова [129] жана К.Хусанбаева [157] өзбек адабиятын өлкөдөгү окутуу башка тилдерде (орус, кыргыз, казак, тажик) жүргүзүлгөн мектептерде үйрөтүүнүн технологияларын иштеп чыкты. Өзбек адабиятын, анын ичинде жомокторду окутуу багытында К.Йулдашевдин [66, 67, 68, 69, 70, 71, 72], М.Мирқосимованын [99, 100, 101, 102, 103], О.Мусурманованын [126, 127, 128], Б.Тўхлиевдин [151], О.Усмановдун [154] диссертациялары жана китептери жазылды. А.Зуннунов, Қ.Хусанбаева, О.Усмонованын монографиясы, Қ.Хусанбаеванын окуу колдонмосу [159, 160] мугалимдерге сунушталды. Алардын бир тобунда өзбек жомокторун окутуу усулдары да көрсөтүлгөн.

Окуу өзбек тилинде жүргүзүлгөн мектептерде кыргыз адабиятын үйрөнүүчүлөр биринчи кезекте өзбек адабиятын терең окушат, демек, алар үчүн өзбек адабиятын окутуу боюнча илимий-теориялык база менен таанышуу зарыл болуп чыгат.

Жомоктордун философиялык-эстетикалык жана адабияттаануучулук табиятын өздөштүрүүдө М.К.Азадовский, В.Я.Пропп, В.М.Жирмунский, Е.М.Мелетинский, Э.В.Померанцева, В.П.Аникин, И.П.Лупанова ж.б. орус окумуштууларынын эмгектери биздин изилдөөбүзгө методологиялык таяныч катары кызмат кылды. Кыргыз адабиятчылары Д.Сулайманов, Д.Брудный, Б.Кебекова, Р.З.Кыдырбаева, А.Токомбаева, С.Закиров, С.Байходжоев, П.Ирисов, С.Кайыпов ж.б. элдик жомоктор менен адабий жомоктордун айырмачылыктарын, айрым адабий жомоктордун сюжеттерин, композицияларын, образдар системасын, поэтикасын ачып берет, жанрдык табиятын көрсөтөт.

Окутуу өзбек тилинде жүргүзүлгөн мектептерде кыргыз адабий жомокторун үйрөтүү процесси педагогикалык психология, окуучулардын жеке жана курактык өзгөчөлүгү, чыгармаларды кабылдоо, түшүнүү мүмкүнчүлүктөрү менен байланышат. Бул проблемаларды өздөштүрүүдө Л.С.Выготский, А.Н.Леонтьев, С.Л.Рубинштейн, Д.Б.Эльконин, Э.Фромм,

В.А.Кан-Калик менен В.И.Хазан, М.С.Ткачева ж.б. психологдордун эмгектери ишибизге методологиялык таяныч болду.

Дидактиктер Ю.К.Бабанский, И.Б.Бекбоев, В.П.Беспалко, В.К.Дьяченко, И.Я.Лернер, М.И.Махмудов, Г.К.Селевко сунуш кылган окутуунун теорияларындагы идеялар да эмгегибизде жалпылаштырылды.

Кыргыз адабияты мектептерде үйрөнүлүп жатканда өзбек адабияты предмети менен тыгыз интеграцияланууга тийиш. Ал үчүн биз Кыргыз Республикасынын өзбек класстарында адабий жомоктор сунуш кылынган эне тилиндеги адабият окуу китептери [144; 66; 67; 68] менен байланышта талдоолорду жүргүзүп, илимий таанып билүүдөгү салыштырма-типологиялык ыкмаларды пайдаландык.

Окутуу процессинде Кыргызстанда жашаган өзбек жана кыргыз элдеринин салттарын салыштырган этнографиялык, этнопедагогикалык эмгектер да өзгөчө маанилүү. Бул багытта тарыхчы-этнограф А.Мурзахеметовдун «Кыргызстандык өзбектердин каада-салттары, ырым-жырымдары жана ишенимдери» [125], «Кыргыз-өзбек этномаданий жалпылыктары» [124] деген китептери да ишибизде колдонулду.

Бир тилде жазылган адабиятты бөтөн тилдүү окуучуларга жеткирүү технологиялары Л.А.Шеймандын изилдөөлөрүндө [163], жалпы союздук жана постсоветтик методисттердин (М.М.Абдувалиева, С.К.Бирюкова, М.Н.Беглиева, Г.М.Гогоберидзе, Е.А.Есаян, Б.Ф.Инфантьева, Д.А.Клумбите, Е.Г.Колпакова, И.К.Кунгурова, А.Г.Лосев, И.Х.Майорова, А.А.Немсадзе, Р.Б.Нуртазина, А.В.Рыжеволова, М.И.Стаменова, И.Е.Токарская, Е.К.Францман, Б.А.Ходжибаева, С.В.Хрол, В.М.Черкезова, С.Н.Юзбашева ж.б.) эмгектеринде чагылдырылган.

Жыйынтыктап айтканда, өзбек мектептеринде «Кыргыз адабияты» предметин, анын ичинде адабий жомокторду окутуу багытында мугалимдерге жардам берүүчү адабий-педагогикалык изилдөөлөр өтө аз, бирок ошол эле кезде бул проблема бара-бара жолго коюларына ишенүүгө болот.

Биринчи бап боюнча корутунду

«Окутуу өзбек тилинде жүргүзүлгөн мектептерде адабий жомокторду инновациялык технологиялар менен үйрөтүүнүн теориялык-методологиялык проблемалары жана изилдениш тарыхы» деп аталган биринчи бап окутуу өзбек тилинде жүргүзүлгөн мектептерде (класстарда) адабий жомокторду жаңычыл ыкмалар, каражаттар, методдор менен окутуу багытындагы чоң проблеманын тарыхый-методологиялык аспектилерин анализдөө менен башталат. Алгачкы параграф *«Азыркы учурда окутуу өзбек тилинде жүргүзүлгөн мектептерде адабий жомокторду окутуунун максаты, милдеттери жана негизги багыттары»* деп аталып, негизинен теориялык-обзордук изилдөөлөрдөн турат.

Кыргыз Республикасында түпкүлүктүү улуттан кийин эле санынын көптүгү жана компактуу жашашы боюнча экинчи орунда өзбектер турат. Алар өлкөдөгү жалпы калктын 14,14%ын түзөт жана негизинен мамлекеттин Түштүк областтарында жайгашкан. 1989-жылдын 23-сентябрда «Мамлекеттик тил мыйзамы» кабыл алынганда, ал нормативдик документтин биринчи талабы билим берүү мекемелеринде кыргыз тилин жана адабиятын үйрөтүү, бардык ишканаларда, мекемелерде, уюмдарда иш кагаздарын мамлекеттик тилде жүргүзүү талабы эле. Ушул талапты ишке ашыруу үчүн өзбек мектептерине кыргыз тили менен бирге эле кыргыз адабиятын окутуу милдеттүү түрдө киргизилген.

Мына ошол окутуу иши башталган жылдарда эле программанын мазмунуна адабий жомоктор кошулган жана аларга бир топ сааттар берилген. Жомоктор таалим-тарбиялык зор күч экендигин диссертацияда манасчылар Сагымбай Орозбаковдун, Саякбай Каралаевдин, Жусуп Мамайдын, элдик акындар Токтогул Сатылгановдун, Тоголок Молдонун, Музоокенин, Осмонкул Бөлөбалаевдин, жазуучу Чыңгыз Айтматов турмушунан алынган мисалдар менен тастыкталып көрсөтүлдү.

Окутуу өзбек тилинде жүргүзүлгөн мектептерде азыркы учурда жомокторду окутуунун максаты: биринчиден, кыргыз элинин байыртадан бери келе жаткан көркөм сөз казынасы, ой жүгүртүүсү, кыялый түшүнүктөрү менен заманбап өзбек окуучуларын тааныштыруу; экинчиден, калктын үмүт-тилеги, романтикасы, фантазиясы, тили синдирилген жомоктор аркылуу окуучуларды жомок окууга жана угууга шыктандыруу; үчүнчүдөн, ааламдашуу агымынын шары менен ар бир баланын ички дүйнөсүнө кирип келген тескери сапаттардан арылтууда жомоктордун руханий-эстетикалык, таалим-тарбиялык мүмкүнчүлүктөрүн пайдалануу; төртүнчүдөн, кыргыз жомоктору менен өзбек жомокторун салыштыруу аркылуу маданияттар диалогун ишке ашыруу ж.б.

«Адабий жомок», «Инновациялык технологиялар менен үйрөтүү» түшүнүгүнүн теориялык негиздери» деп аталган 2-параграфта жалпы дүйнөлүк философиядагы, адабияттаануудагы, педагогикадагы «адабий жомок» түшүнүгү теориялык-терминологиялык аспектиден дагы да тереңдетилди. Жомоктор айтылышы, иштеп чыгылышы боюнча үчкө бөлүнөт: биринчиси – элдик жомоктор (фольклордук чыгармалар); экинчиси – элдик жомоктордун негизинде акын-жазуучулар иштеп чыккан адабий жомоктор; үчүнчүсү – акын-жазуучулар жеке идея таап, өз стилин көрсөтүп, окуяларды жана каармандарды өздөрү таап, индивидуалдуу чыгармачылык менен жазып чыккан жомоктор (автордук жомоктор). Биздин темага байланыштуу иште адабий жомокторду гана карадык. Бул жанрга теориялык анализ жүргүзүү үчүн Ю.М.Соколов, Е.В.Померанцев, В.П.Аникин, М.Борбугулов ж.б. фольклористтердин эмгегине таянгандыгыбызды көрсөтүп бердик. Жомокторго, мифтерге ХХ кылымдын Дж.Джойс, Г.Гессе, Ф.Кафка, Т.Манн, Г.Маркес, У.Фолкнер, М.Булгаков, Ч.Айтматов ж.б. атактуу сүрөткерлер чыгармаларында кайрылып, көркөм-эстетикалык күч катары алардын мүмкүнчүлүгүн азыркы окурмандын жан дүйнөсүн козгоо үчүн пайдаланган.

Адабий жомоктор кыргыз профессионал адабиятынын пайда болушунда, калыптанышында чоң мааниге ээ болуп, Аалы Токомбаевдин «Курманбек»,

Молдо Кылычтын «Бүркүттүн тою», «Канаттуулар», «Буудайык», Тоголок Молдонун «Абышка-кемпир көмөчү», К.Маликовдун «Сан-Таш», Ж.Бөкөнбаевдин «Чептен эрдин күчү бек» деген чыгармалары элдик жомоктордун сюжетин, мотивин, стилин, образдарын пайдалануу менен жазылган.

Бул бөлүмдө А.Осмоновдун «Толубай сынчы» поэмасынын элдик жомоктон адабий жомокко айланыш процессиндеги акындын чыгармачылык өзгөчөлүктөрү, стилдик-поэтикалык изденүүлөрүнүн лейтмотиви чагылдырылды.

Ушул эле параграфта «Инновациялык технологиялар менен үйрөтүү» түшүнүгүнө теориялык-тарыхый анализ жүргүзүлдү. Инновациялык окутуу – бул окутуунун мазмунун, формасын жаңылоо, салттуу сабактардагы бир жактуулуктан, жадатмалуулуктан кутулуу, интерактивдүү аракеттер менен сабактын кызыктуулугуна жетишүү. Бул багытта С.О.Байгазиев бир катар эмгектерди жазгандыгы, алардын ичинде жаңычыл педагог Б.Исаковдун тажрыйбасын жыйынтыктагандыгы тууралуу «Адамды жана атуулду жараткан педагогика же Бектур Исаковдун альтернативалуу окутуусу» аттуу макаласына талдоо жүргүзүлдү.

«Окутуу өзбек тилинде жүргүзүлгөн мектептерде адабий жомокторду үйрөтүү проблемасынын изилдениши жана теманы ачуунун методологиялык негиздери» деп аталган 3-параграфта теманын тарыхый-методологиялык негиздери көрсөтүлдү. Мында эң биринчи кезекте окуу программаларынын тарыхына экскурс жасалып, жалпы обзор берилди. Алгачкы окуу программасы Ж.Шериев жана С.Момуналиев тарабынан түзүлүп, ал 2004-жылы Кыргыз-Өзбек университетинин окуу китептерин даярдоо борборунда талкууланып, мектептерге сунушталды. Экинчи программа X-XI класстарга арналып, К.Акматовдун түзүүсүндө 2007-жылы жарыяланды. Бул эки программа түзүлгөндөн кийин окуу жүктөмдөрүнө жана мамлекеттик стандартка өзгөрүүлөр киргизилгендигине байланыштуу, андан кийинки программа

А.Муратов жана К.Акматов тарабынан иштелип чыгып, 2008-жылдан тартып колдонууга жиберилди. 2014-2015-жылы КРдин Билим берүү жана илим министрлиги окуу жүктөмдөрүнө өзгөртүүлөрдү киргизгендиги, б.а., сааттардын кыскаргандыгына байланыштуу жогорудагы программа кайрадан иштелип чыкты жана бул документ азыр колдонуудагы окуу программасы болуп эсептелет.

Диссертацияда жогорудагы программаларда адабий жомоктордун сунуштоо тууралуу маалыматтар берилет жана программалар салыштырылат.

Иште программа менен бирге эле окуу китептерине тарыхый-эволюциялык аспектиде обзор берилип, алардын дидактикалык-мазмундук маңызы талданат. Окуу китептеринин авторлору С.Момуналиев, К.Акматовдордун окуулуктарында өзбек мектептеринде кыргыз адабиятын окутуунун спецификалык өзгөчөлүктөрүн, жомоктордун жанрдык табиятын эске алынган.

Адабий жомокторду өзбек тилинде окутуу жүргүзүлгөн мектептерде үйрөтүүнүн *методологиялык жана дидактикалык негиздери* катары философия, педагогика, эстетика, адабият таануу, лингвистика боюнча эмгектер пайдаланылды. Ошондой эле бул багытта КРдин Билим берүү жана илим министрлиги иштеп чыккан жана коллегиясында бекиткен нормативдик документтер (мыйзамдар, окуу планы, адабиятты окутуунун концепциялары жана мамлекеттик стандарттары, окуу программалары, окуу китептери, баалоонун жана баа коюунун нормалары ж.б.) жетекчиликке алынды. Орус, өзбек, кыргыз адабиятын окутуу боюнча методист окумуштуулардын эмгектери, мугалимдердин тажрыйбалары, жомокторду окутуу боюнча диссертациялык изилдөөлөр (Л.Ш.Замалетдинов, Л.А.Камалова, Н.Мараимова, А.Б.Батыркулова, Ж.Р.Шербаева ж.б.), окутуу өзбек мектептеринде кыргыз адабиятын окутуу проблемасы чагылдырылган илимий эмгектер (К.Кимсанов, Б.Б.Байтикова, К.К.Акматов, Т.Р.Колдошов ж.б.) диссертациябыздын методологиялык таянычы болду жана алар изилдөөбүздү илимий-теориялык жактан аргументтүү жана ишенимдүү болушуна жардам берди.

ЭКИНЧИ БАП. ОКУТУУ ӨЗБЕК ТИЛИНДЕ ЖҮРГҮЗҮЛГӨН МЕКТЕПТЕРДЕ АДАБИЙ ЖОМОКТОРДУ ИННОВАЦИЯЛЫК ТЕХНОЛОГИЯЛАР МЕНЕН ҮЙРӨТҮҮНҮН МЕТОДИКАСЫ БОЮНЧА ИЛИМИЙ ИЗИЛДӨӨНҮН МАТЕРИАЛДАРЫ ЖАНА МЕТОДДОРУ

2.1. Илимий изилдөөнүн материалдары

Изилдөөнүн объекти – окутуу өзбек тилинде жүргүзүлгөн мектептердин кыргыз адабияты предметинде адабий жомокторду инновациялык технологиялар менен окутуу процесси.

Изилдөөнүн предмети – окутуу өзбек тилинде жүргүзүлгөн мектептердин кыргыз адабияты предметинде адабий жомокторду инновациялык технологиялар менен окутууну өркүндөтүүнүн жолдору, ыкмалары.

Изилдөөнүн негизги материалдарын бир нече топко бөлүп кароого болот.

Биринчиси, Кыргыз Республикасынын Президентинин жарлыктары. Буга КР Президенти С.Н.Жапаровдун «Инсандын руханий-адеп-ахлактык өнүгүүсү жана дене тарбиясы» (2021), «Улуттук нарк тууралуу» (2022) жарлыктарын атап көрсөтүүгө болот. Бул жарлыктардын идеологиялык жактан маанилүү нускасы – азыркы ааламдашуу доорунда, адамзат, анын ичинде Кыргыз Республикасынын жарандары, анын ичинде өзбек улутундагы коомчулук да келечек багытын толук айкындай албай жаткан шартта руханий, адептик, дене-бой жактан тарбиялоонун, анын ичинде жаштарды улуттук нарк, элдик салттар менен тарбиялоонун зарылдыгын жана концептуалдык багыттарын айкындап бергендигинде.

«Кыргыз Республикасынын Президентинин 2022-жылдын 20-майындагы №157 «Улуттук наркы жөнүндө» Жарлыгын ишке ашыруу боюнча 2022-2027-жылдарга улуттук наркты сактоо жана өнүктүрүү жөнүндө Улуттук программа тууралуу Кыргыз Республикасынын Президентинин Жарлыгынын долбооруна негиздеме-маалымкат» аттуу документте мындай деп айтылат: «Кыргыз Республикасы өзүнүн эгемендигин алгандан кийин демократиялык башкаруу

формасын тандап алды. Бирок өлкө жана анын жарандары башка жактардан келген либералдык көз караштарга даяр эмес эле. Ушуга байланыштуу тыштан кирген таасирлер, кызыкчылыктардын кагылышы коомдун бөлүндүсүнө, түрдүү топторго, ошондой эле элдин салтына, дүйнө таанымына туура келбеген көрүнүштөрдүн массалык түрдө көбөйүшүнө дагы мүмкүнчүлүктөрдү ачып берген. Бардык реформалар саясий-экономикалык өсүштөргө гана арналып, элдин руханий өнүгүүсүнө тиешелүү көңүл бурулбай келген», «...Кыргызстан калкынын санын өсүшү, муундардын алмашышы, сырткы таасирлердин көбөйүшү, санариптешүү айдыңынын күчөшү менен көптөгөн улуттук каада-салттар, үрп-адаттар, нарк-насилдер унутулуп, ошол эле учурда бурмаланып кетип жатат. Мына ошол улуттук баалуулуктарды тескеген, бир нукка салган, алардын бүгүнкү учурдун талабына ылайык келтирген бир дагы мамлекеттик орган болгон эмес. Бул Жарлыкка ылайык улуттук баалуулуктар иретке келтирилип, инвентаризацияланат жана аларды өнүктүрүүгө бир нече ыңгайлуу шарттар жүргүзүлөт» [94].

Бул жерде бир нече маанилүү нерселер айтылууда: биринчиси – тыштан кирген таасирлерге жалпы элдин даяр эместиги, б.а., ар кандай партиялардын, диний жана мамлекеттик эмес уюмдардын идеяларын сын көз менен филтерлеп, иргеп кабыл алууга коомчулуктун даяр эместиги; экинчиси – улуттук салттардын, үрп-адаттардын, нарк-насилдердин унутулуп же бурмаланып баратышы, үчүнчүсү – жогорудагы проблемаларды изилдеген, тескеген бир дагы мамлекеттик уюмдун жок экендиги. Мунун кесепетинен этностор аралык карама-каршылыктар чыңалып, мамлекеттик тилдин кадыр-баркы төмөндөдү, көпчүлүк жаштар түпкүлүктүү улуттун кылымдар бою кадырланып, колдонулуп келген салттарын четке какты. Ушундай шартта жогорудагыдай жарлыктар биздин ишибизди тереңдетүүгө жол көрсөтүүчү материал болуп берди.

Экинчиси, Жогорку Кеңештин мыйзамдары. Бул албетте, «Кыргыз Республикасынын Билим берүү жөнүндө» (2003, 30-апрель), «Кыргыз

Республикасынын Мамлекеттик тили жөнүндө» (1989, 23-сентябрь), «Манас» эпосу жөнүндө» (2011, 28-июнь) мыйзамдары. Бул укуктук-ченемдик документтерди билим берүүдө окуучулардын кайсыл тилде окушуна мүмкүнчүлүк берүү, билим берүүнүн светтик мүнөзү жана мамлекеттик тилди үйрөнүүнүн зарылдыгы, турмуштук талабы, өлкөдөгү бардык улуттардын «Манас» эпосун өздөштүрүүсү айтылган. Биз диссертациябызды жазууда ушул мыйзам актыларынын беренелерин эске алдык жана башка улуттардын жарандарына кыргыз жомокторун таңуулабай, түшүндүрүү жолу менен окутуу прадигмасын туура деп эсептедик.

Үчүнчүсү, Кыргыз Республикасынын Билим берүү жана илим министрлигинин коллегиясы тарабынан бекитилген нормативдик документтер. Алар окутуу өзбек тилинде жүргүзүлгөн мектептер үчүн кыргыз адабияты окуу предмети боюнча мамлекеттик стандарты [131], ушул эле предмет боюнча окуу программалары [87; 88, 89; 90; 91].

Мамлекеттик стандартта өзбек мектептерде кыргыз адабиятын окутуунун негизги максаттары катары булар көрсөтүлөт:

- адабий чыгармаларды алардын өз ара байланышында окутуу;
- адабий процесс жана анын негизги мыйзам ченемдүүлүктөрү, адабий-көркөм стилдердин көп түрдүүлүгү тууралуу жалпы түшүнүк берүү;
- негизги окурмандык компетенттүүлүктөрдү тереңдетүү жана жакшыртуу.

Негизги милдеттери:

- окуучулардын өз адабиятынан образдуу-эстетикалык системасы боюнча айырмаланган адабияттын чыгармаларын эстетикалык кабыл алуусун калыптандырууга шарт түзүү;
- адабият аркылуу көркөм чыгарманын образдуулугуна жана адеп-ахлактык баалуулуктарына тартуу жолу менен окуучулардын руханий дүйнөсүн байытууга шарт түзүү;

- өз адабияты менен башка адабияттардын чыгармаларын салыштыруу, алардагы окшош темаларды, көйгөйлөрдү, идеяларды табуу, улуттук шартталган өзгөчөлүктөрдү аныктоо көндүмдөрүн калыптандырууну камсыздоо;

- окуучуларды оозеки жана жазуу кебин жакшыртууга, экинчи тилде адабий чыгармачылыкка кызыктыруу [86].

Бул стандартта белгиленгендей кыргыз адабиятын өзбек мектептеринде окутууда ошол эле материалдарды кыргыз мектептеринде окутуудагы жалпы максаттар жана милдеттер негизинен сакталат. Бирок бул мектептерде адабий чыгармалар аркылуу окуучуларды мамлекеттик тилди тереңирээк үйрөтүүгө, кыргыз элинин салттарын, улуттук маданиятын, адабиятын өзбек элинин салттары, маданияты жана адабияты менен салыштырып, байланыштырып окутууга өзгөчө басым жасалат.

Мамлекеттик предметтик стандарт азыркы учурда окутуу орус, өзбек, тажик тилинде жүргүзүлгөн мектептерде кыргыз адабиятын үйрөтүү боюнча бир эле нормативдик документ катары түзүлүп жүрөт. Биздин оюбузча бул туура эмес, славян тектүү орус улутундагылар жана орус тилдүүлөр, фарс тилдүү тажиктер жана түрк тилдүү өзбектер үчүн кыргыз адабиятын окутуу өзгөчөлүктөрү болот. Ушул улуттук жана тилдик айырмачылыктар стандарттарды түзүүдө эске алынышы керек эле.

Билим берүүнүн мамлекеттик стандартынан келип чыккан окуу программасында бул предметти окуп-үйрөнүү аркылуу төмөнкүдөй компетенттүүлүктөргө ээ болуу *милдети* коюлат.

- окуучулар көркөм чыгарманын түзүлүшү, анын тектери, түрлөрү, жанрлары жөнүндөгү жалпы түшүнүктөргө ээ болушат;

- адабият жана фольклор, ырчылар чыгармачылыгы, төкмө акындар түшүнүктөрүн ажыратат;

- каармандын мүнөзү (кылган иши, портрети жана анын элементтери, автордун мүнөздөмөсү, көркөм деталь, сюжет, окуялар, каармандардын кагылышуусу), композиция, эпизод, образдар системасы, пейзаж, интерьер, чыгарманын көркөмдүгү, тилинин өзгөчөлүгү, колдонгон көркөм сөз каражаттары, чыгарманын темасы менен идеясы жөнүндөгү алгачкы түшүнүккө ээ болот;

- кептин кара сөз жана ыр түрүндөгү берилишин аныктайт;

- көркөм чыгарманын тектери (эпика, лирика, драма) жана жанрлары (жомок, табышмак, макал-ылакап, элдик ырлар, легенда, миф, аңгеме, повесть, роман, ыр, поэма, пьеса, комедия ж.б.) жөнүндө түшүнүктөргө ээ болуп, алардын көркөм үлгүлөрүн окуп үйрөнүшөт;

- окуган көркөм чыгарманын автору жөнүндө алгачкы жөнөкөй, жалпы түшүнүктөрдү алышат, ал жашаган коом, мезгил жөнүндө аз до болсо үйрөнүп, чыгарманын бүгүнкү күндөгү маанисине баа берет.

Окуучунун тилдик (стилистикалык) компетенттүүлүк деңгээли:

- окуган чыгарманы кайра айтып берүү (чыгарманы стилистикалык жана жанрдык өзгөчөлүктөрүн кошо камтуу менен);

- окуяны сүрөттөө боюнча түшүнүк (пейзаж, интерьер, портрет) алуу;

- окуган көркөм чыгарма боюнча жөнөкөй формада баяндама же дил баян, эссе жаза билүү;

- чыгармада катышкан каармандардын тилине мүнөздөмө берүү;

- окуган китебине, көргөн спектаклине же кинофильмге пикир айта билүү;

- монолог жана диалог жөнүндө түшүнүк алуу, алардын аңгеме, тамсил, жомоктордо колдонулуш өзгөчөлүктөрүн өздөштүрүү. Окуучулардын ишмердүүлүгүнүн негизги түрлөрү:

- ар кандай жанрдагы чыгармаларды үн кубултуп көркөм окуу;

- чыгармалардын окуяларына, каармандарга болгон жекече мамилелерин билдирүү;

- көркөм чыгарманын тексти менен иштөө;
- чыгармага үстүрттөн жана кеңири талдоо жасоо;
- текстке карата план түзүү;
- окуган эпикалык чыгарманын мазмунун кайра айтып берүү;
- адабий каарман жөнүндө аңгеме куруп берүү;
- каарман тууралуу эссе, баяндама же дилбаян жазуу;
- окуган чыгармага пикир, чакан рецензия жаза билүү;
- сөздүк жумуштарын аткара алуу [91].

Колдонуудагы программада берилген жомоктордун жана аларды окуп үйрөнүүгө коюлган талаптарды карап көрөлү

Таблица 2.1. – Адабий жомоктор жана аларга окуу программасында коюлган талаптар (5-класс)

Авторлор	Жомоктор	Сааты	Аткарылуучу талаптар
Кубанычбек Маликов	«Санташ»	1	Уламыштын ырга айланышы. Өткөн тарыхый доордун көркөм чагылдырылышы. Жоокерчилик замандар жана ал учурдун кийинки муундарды тарбиялоо үчүн адабиятка тема болуп кириши. Чыгармадагы мурда тааныш эмес жаңы сөздөр.
Чыңгыз Айтматов	«Маңкурт тууралуу баян»	1	Уламыштагы окуялардын өнүгүп барыш өзгөчөлүгү. Эне жана бала, акыл-эс жана акылсыздык проблемалары. Адамдан маңкурт-кулду бөлүп алуу ыкмалары. Баскынчылык, анын кесепети. Муундар байланышы проблемасы. Тилдик байлыктар.

			<p>Найман эненин образы. Чыгармадагы диалогдор жана монологдор. Жазуучунун баяндоосу. Инценировкалоо жана аны класста даярдоо. Кыска дилбаян жазуу жана талкуулоо. Фильм көрүү жана анын айланасында талкуу өткөрүү: чыгарманын тексти менен салыштыруу; жаңы окуяларды, каармандарды табуу, алардын киного киргизилиш себебин аныктоо; актердук чеберчиликтерин кыргыз тилинде айтып берүү.</p>
Жоомарт Бөкөнбаев	«Чептен эрдин күчү бек»	1	<p>Жомоктогу идея – эр жигиттин эли үчүн керектиги. Патриоттуулук. Эне менен баланын диалогунун мааниси. Жомоктук мотивдер. Идеянын бүгүнкү күндөгү актуалдуулугу.</p>
Жалил Садыков	«Эненин жүрөгү»	1	<p>Уламыштын адеп-ахлактык теманы көтөрүп чыгышы. Гуманизм маселеси, улуттук колорит жана эненин образындагы көп түрдүүлүк. Уламыштын тарбиялык, таалим берүүчүлүк мааниси. Проблеманын бүгүнкү күндөгү актуалдуулугу. Ыр жолдорунун ыргактуулугу, уйкаштыктар.</p>
Сулайман Рысбаев	«Адам – пери»	1	<p>Жазуучунун жомогундагы каармандардын иш-аракеттери,</p>

			алардын диалогдору. Адам темасы. Жомоктук жана турмуштук мотивдер. Автордун кыял-фантазиясынын чабыттуулугу. Чыгарманын тилдин бөтөнчөлүктөрү. Элдик жомоктор менен жазуучулар жазган жомоктордун окшош жактары, айырмачылыктары.
--	--	--	---

Ушундай эле талаптар окуу программасында 6-класста үйрөнүлүүчү төмөнкү чыгармаларга коюлган:

Калык Акиев «Акылман ата» (жомок) (1 саат)

Алыкул Осмонов «Толубай сынчы» (1 саат)

Райкан Шүкүрбеков «Иттин жомогу» (1 саат)

Чыңгыз Айтматов «Чыпалак бала» (1 саат)

Аалы Токомбаев «Акылмандын жообу» (1 саат)

Чыңгыз Айтматов «Бугу-Эне» (2 саат)

Жолон Мамытов «Буурул таңдын жомогу» (2 саат)

Окуу программасында адабий жомокторду окуп-үйрөнүүгө коюлган негизги талаптар жана мугалим менен окуучулардын чыгармачылык ишмердүүлүгү аркылуу ишке ашырылуучу адабий-теориялык талдоолор төмөнкүдөй багыттарда ишке ашырылуусу керек:

- адабий жомоктун негизги идеясын ачуу;
- адабий жомоктун темасын аныктоо;
- акын-жазуучунун элдик жомокту адабий жомок катары иштеп чыгуусунун себебин, чеберчилигин билүү;
- адабий жомоктун сюжети;
- адабий жомоктун композициясы;
- адабий жомоктогу каармандардын иш-аракеттеринин динамикасы;

- чыгармадагы каармандардын мүнөзү, адамдык, жаныбарлар болсо, жаныбардык сапаттары;
- жомоктордогу фантазия, романтика жана турмуштук окуялар жана алардын мааниси:
- жомоктордун тилдик бөтөнчөлүктөрү (диалог жана монологдор; автордун жана каармандардын кеби; троп жана анын салыштыруу, эпитет, гипербола, литота, метафора, метонимия ж.б. түрлөрүнүн колдонулушу; тексттеги архаизмдер, историзмдер, фразеологиялык түрмөктөр, идеомалар ж.б.)
- адабий жомоктордогу «жомоктук өзгөчөлүктөр»: салттуу башталыш (зачин), салттуу бүтүм (концовка), туруктуу адам каармандар (жетим бала, жетим кыз, абышка-кемпир, сыйкырчы, баатыр бала, акылдуу кыз, кан, увазир ж.б.) туруктуу жаныбар каармандар (тулпар, карышкыр, түлкү, коён, алп кара куш, бүркүт, сагызган ж.б.);
- адабий жомоктордун бүгүнкү күн үчүн актуалдуулугу: гуманизм, демократиялык ойлор, гендер, адептик-руханий, мекенчилдик идеясы ж.б.

Окуу программасында жана мамлекеттик предметтин стандарттарда коюлган ушул талаптар биздин эмгекти жазуунун негизги материалдары жана критерийлери болду.

Эң негизги материалдар окуу китептеринен алынды. Ал окуулукуктар төмөнкү таблицада көрсөтүлдү.

Таблица 2.2. – Окутуу өзбек тилинде жүргүзүлгөн мектептер үчүн колдонулуп жүргөн окуу китептери

Классы	Автору	Чыккан жылы (биринчи басылышы)
V	С.Момуналиев	2004

VI	С.Момуналиев	2008
VII	С.Момуналиев	2012
VIII	С.Момуналиев	2012
IX	С.Момуналиев	2012
X	С.Момуналиев, К.Акматов	2014
XI	С.Момуналиев, К.Акматов	2014

Изилдөөбүздө биз материал катары ушул китептерде берилген жомоктордун тексттерин жана методикалык аппараттарын талдоого алдык.

Ошентип, биздин диссертациялык изилдөөгө материал болуучу каражаттар: окутуу өзбек тилинде жүргүзүлгөн мектептер үчүн кыргыз адабияты предметинин мамлекеттик стандарты, окуу программалары, окуу китептери жана бул нормативдик документтерде окуп үйрөнүү үчүн сунуш кылынган адабий жомоктор, алардын тексттери, ошол тексттерди талдоого алган адабият таануу жана окутуу проблемасын чагылдырган методикалык эмгектер.

2.2. Илимий изилдөөнүн методдору

Эмгекбизди жазууда алдыга коюлган милдеттерди чечүү үчүн тандап алган методдорду үч түрдүү классификацияладык.

Биринчи методдор группасы – теориялык методдор. Бул багытта илимий жыйынтыктарды туура анализдөө жана корутундулоо үчүн төмөнкүдөй методдордун эффективдүү экендиги аныкталды:

- окутуу өзбек тилинде жүргүзүлгөн мектептерде кыргыз адабиятынан адабий жомокторду үйрөтүү үчүн адабий жомоктордун табиятын, жанрдык өзгөчөлүктөрүн, стилин жана поэтикасын чагылдырган философиялык, эстетикалык, адабият таануучулук багытындагы методологиялык адабияттарды талдоо жана аларды колдонуу;

- адабий жомокту өзбек окуучуларына үйрөтүү багытындагы дидактикалык, психологиялык эмгектерди үйрөнүү, аларга теориялык анализ берүү жана илимий изилдөөдө пайдалануу;

- окутуу өзбек тилинде жүргүзүлгөн мектептерде кыргыз адабиятынан адабий жомокторду окутуу боюнча мугалимдердин методикалык иш-тажрыйбаларын үйрөнүү, талдоо жана жыйынтыктоо, иште колдонуу.

Мындай илимий жыйынтыктарды алуу үчүн жалпы теориялык төмөнкүдөй методдор колдонулду:

1. Анализ жана синтез; илимий ой жүгүртүүлөрдү жекелештирүү жана жалпылоо; изилдөө ишин эффективдүү жүргүзүү үчүн материалдарды салыштыруу жана интеграциялоо; ишти моделдөө, долборлоо ж.б. жалпы логиканын методдору.

2. Изилдөөгө ылайык келген илимий адабияттарга анализдөө жана контент-анализ жүргүзүү; педагогикалык процессти байкоо; тажрыйбаларды үйрөнүү жана аларды эмгекти жазууда пайдалануу ж.б. жалпы илимий методдор.

3. Мугалимдерди жана окуучуларды тема боюнча сурамжылоого тартуу; мугалимдер, окуучулар, ата-энелер менен аңгемелешүү жана алардан интервью алуу, коомчулуктун адабий жомоктор боюнча мамилесин билүү үчүн алар менен баарлашуу ж.б. социологиялык методдор ж.б.

Экинчи методдор группасы – эмпирикалык методдор. Бул багытта илимий жыйынтыктарды туура анализдөө жана корутундулоо үчүн төмөнкүдөй жөнөкөй (эмпирикалык) методдор колдонулду: мыйзамдарды, жарлыктарды үйрөнүү; окуу-нормативдик материалдарын (мамлекеттик стандарт, окуу планы, окуу программасы, мектеп документациялары ж.б.) талдоо; мугалимдердин сабактарын жана класстан тышкары иштерин анализдөө жана жалпылоо; жөнөкөй тест жүргүзүү; жомок кечелерине катышуу; окуучуларга адабий жомокторду жаздыруу жана аларды талдоо; окуучулардын оозеки жана жазуу иштеринин жоопторун баалоо жана талдоо ж.б.

Үчүнчү методдор группасы – эксперименталдык методдор (Бул тууралуу атайын кийинки параграфта кеңири токтолуп өтөбүз).

2.2.1. Изилдөөнүн теориялык методдору

Изилдөөнүн методологиялык негиздерин үйрөнүү, б.а., илимий эмгектерди изилдөө жана колдонуу методу. Бул багытта эмгектердин биринчи тобу илимий изилдөөлөрдүн бардыгы үчүн негиз болгон таанып-билүүнүн табиятын жана мыйзамченемдүүлүктөрүн көрсөтүп берген жалпы философиялык эмгектер. Аларга байыркы грек, рим, инди, араб, кытай философторунан тартып, немец ойчулдары Гегелдин менен Канттын эмгектеринде инсан, маданият жана улут проблемасы кеңири изилдеген. Орус жана совет философтору, эстетиктери Ю.П.Азаров, С.Ф.Анисимов, В.Ф.Асмус, М.М.Бахтин, Н.А.Бердяев, Ю.Б.Борев, В.Е.Гусев, Д.С.Лихачев, А.Ф.Лосев, А.А.Потебня, кыргыз эстетиктери Т.Аскарров, А.А.Салиев, К.Ибраимов көркөм адабияттын табиятын, анын адамдын аң-сезимине, ой жүгүртүүсүнө таасирин, коомдогу адабияттын, анын ичинде көркөм образдын окурманды өзгөртүүчү касиетин аныктап беришкен. Жомоктордун жана адабий жомоктордун башка чыгармалардын арасындагы спецификалык белгилери В.Я.Пропп, В.М.Жирмунский, С.Закиров, С.Байходжоев, А.Токомбаева, С.Кайыпов ж.б. фольклористтердин, Г.Л.Абамович, Н.А.Гуляев, И.Султан, М.И.Тимофеев, К.Артыкбаев, М.Борбугулов, А.Садыков, К.Асаналиев, С.Жигитов, А.Эркебаев ж.б. адабият теоретиктеринен эмгектеринде көрсөтүлгөн. Биз ошол эмгектерде чагылдырылган теориялык корутундуларды үйрөнүп, диссертациябызда алардын жоболорун пайдаландык.

Ошондой эле классикалык педагогдордун эмгектери, чыгармаларды окутууга байланышкан советтик, орус жана кыргыз дидактары (И.Я.Лернер, М.И.Махмутов, Г.К.Селевко, Ю.К.Бабанский, И.Б.Бекбоев, М.И.Махмудов, В.П.Беспалко, В.К.Дьяченко ж.б.), Б.Г.Ананьев, Л.И.Божович, Л.С.Выготский, А.Н.Леонтьев, С.Л.Рубинштейн, Д.Б.Эльконин ж.б. психологдордун

изилдөөлөрү эмгекти жазууда колдонулду. *(Бул тууралуу диссертациянын 1-главасында кеңири токтолгонбуз).*

Баарлашуу методу. Бул метод аркылуу биз окуучулар менен аңгемелешүү жүргүзүп төмөнкүдөй проблемалары аныктадык: балдардын жомокторго кызыгууларын (же кызыкпашын); окуучулардын адабий жомоктор менен таанышуусунун мотивацияларын; ар түрдүү курактагы адамдардын эсинде сакталып калган адабий жомокторун; улуу муун өкүлдөрүнүн (өзбек мектептерин бүтүргөн) кыргыз жомокторун билүү деңгээлдерин; адабий жомок менен элдик жомокторду жогорку класс окуучуларынын айырмалай алышын; жомок менен тамсилдердин, жомок менен аңгемелердин жакын жана өзгөчөлүү жактарын окуучулардын билүү деңгээли; балдардын үй китепканаларында адабий жомоктордун болушу (болбошу) ж.б.

Баарлашуу илимий иштин материалдарын топтоодо кызыктуу жана жөнөкөй метод болуп, ал методду аткарууга мугалимдерди да, окуучуларды да тартууга болот.

Баарлашуунун жыйынтыгы – а) окуучулар адабий жомокторду аз окушат; б) өзбек мектептеринин окуучуларды кыргыз тилиндеги жомокторду окуудан кыйналат; г) ата-энелердин көпчүлүк бөлүгү кыргыз жазуучуларынын адабий жомоктору менен тааныш эмес (себептери: кыргыз жомокторунун өзбек тилине аз которулгандыгы; жомоктордун анимациялык фильм, кино жана театр форматына өткөрүлбөгөндүгү; д) үй-бүлөдө китеп окуу, анын ичинде адабий жомокторду окуу маданиятынын калыптанбагандыгы ж.б.

Кыргыз жана өзбек адабий жомокторун салыштыруу жана интеграциялоо методу. Кыргызстандагы кыргыз жана өзбек элдери бири-бири менен бир туугандыкта жашап, этникалык маданияттары бири-бири менен терең интеграцияланып кеткен. Илимий ишти жазууда мына ошол жакындыктарды адабий жомоктордун мисалында талдоого алдык. Интеграциялап окутуу тууралуу Т.К.Александрова, Л.М.Белкина, А.П.Беляева, И.Д.Зверев, Е.Н.Колокольцев, В.Н.Максимова, ж.б. методисттер изилдөөлөрдү

жүргүзгөн, бул багытта кыргыз дидактары И.Б.Бекбоев, Э.Мамбетакунов, кыргыз адабиятын окутуунун мисалында М.Тешебаев, М.Мадумарова диссертациялык изилдөө жүргүзгөн.

Окутуу өзбек тилинде жүргүзүлгөн мектептердин V класстарында Ч.Айтматовдун «Она буғу» («Бугу Эне») («Ак кеме» повестинен үзүндү), VII класстарда «Олтовлон ва еттинчи» («Алтоо жана жетинчи», «Қиёмат» романынан үзүндү) 2 сааттан бөлүнүү менен сунушталат. Т.Адашбаевдин «Тулпоркўл афсонаси», Арслон Расулдун «Сулайман тоғ афсонаси» деген адабий жомоктор V класстарга сунуш кылынган. Бул чыгармаларды окутуу методикасын мугалимдерге көрсөтүп берүү үчүн адабий чыгармаларды илимий изилдөөдө салыштыруу методун колдондук.

Окуучулардын чыгармаларын талдоо. Адабий жомокторду үйрөнүү процессинде класста жана класстан тышкары учурда окуучуларга көркөм чыгармаларды, алардын ичинен адабий жомокторду жазуу тапшырмалары берилди. Алардын айрымдары төмөндө көрсөтүлдү:

«Бир күнү түлкү куйругун булактатып, тилин саяндатып, ээн жерде келе жатып, жалгыз аяк жолдун таманында жаткан койдун куйругун көргөндө кубанып кетти. Аны тегерене карап, салып койгон капканды көрдү да, шилекейин чууртуп, эмне кыларын билбей туруп калды. Аңгыча желип-жортуп карышкыр келди. Түлкү жагалданып:

- Каке, келиңиз, келиңиз, куйруктан көп жеп коюп май кекирип турам. Алдагыны сизге сактап койдум, - деди.

«Астында капкан болбосун?» деп шектенген карышкыр анчалык көңүлсүнбөй мыкчыя тигилди.

- Кээде ушинтип кекирейип каласыз... жебесеңиз өзүм үйгө алып кетейин, - деп түлкү баягы май куйрукка тап бергенде, карышкыр түлкүдөн мурда озунуп сугунмак болду эле, тумшугу капканга чабылып калды. Куйрук четке ыргыды. Түлкү аны илип алды да:

- Жат, бөрү аке, жабышып, капкан менен кабышып! Эртең эрте ушерден, ээси менен табышып, - деп шаттанып ырдап, желе-жорто жүрүп кетти» («Түлкү менен карышкыр») [152].

Биринчи учурда берилген элдик жомоктун негизинде кыргыз тилинде адабий жомок жазуу тапшырмасы берилди. Тапшырма берилген 5-6-класстардагы окуучулардын (баары 216) 24%ы кыргыз тилинде адабий жомок жаза алган эмес, 36%ы негизинен текстти (жомокту) кайталоо менен чектелген, 40% окуучулар ар түрдүү деңгээлде тексти байытып, өз сөздөрү менен адабий жомок жазып берген. Алардын ичинен 8% окуучулар жомокко жаңы каармандарды (чычкан, улак, чамчык, жылан, мерген) кошкон, 6% окуучулар тексттин көлөмүн эки эседен көп чоңойткон, 4% окуучулар текстти ырга айландырган.

Экинчи учурда ушул жомокту өзбек тилине которуу тапшырмасы сунушталган, муну окуучулардын 60%дан ашыгы аткара алган.

Үчүнчү учурда кыргыз элинин «Түлкү менен карышкыр» жомогун өзбек эл жомоктору менен салыштыруу керек эле, бул тапшырманы аткарууда аталыштары окшош болгону менен окуялары башка-башка «Бўри билан тулки», «Бўри ва тулки», «Тулки билан бўри», «Айёр тулки», «Арслон билан тулки» деген жомоктор менен салыштырып, сюжеттик жана образдык окшоштуктар тууралуу жазып берген.

Мына ушундай жолдор менен мугалим менен окуучунун чыгармачылык ишмердүүлүгү «Түлкү, жолборс, аюу, карышкыр», «Баарынан киши күчтүү», «Арстан менен коён», «Ач карышкыр», «Арстан күчүгүн асыраган мышык» ж.б. кыргыз эл жомоктору менен ишке ашырылды.

Практикалык тажрыйбаларды талдоо, жалпылаштыруу.

Педагогикалык изилдөө жүргүзүүдө эң эле пайдалуу болгон бул метод биздин эмгекте да кеңири пайдаланылды. Адабий жомокторду окутуу боюнча Талас районундагы «Арал» орто мектебинин мугалими Б.Исаковдун, «жомок терапиясы» боюнча С.К.Рысбаевдин, методисттердин (Б.А.Абдухамидова,

З.Маразыкова, С.С.Сакиева, А.Д.Токтомаматов, Г.Э.Маатазимова, Н.А.Мараимова, А.Б.Батыркулова, Ж.Р.Шербаева ж.б.) тажрыйбаларын жыйынтыктоо жана жалпылоо менен изилдөөбүздүн практикалык багытын жана негиздүүлүгүн ишке ашырдык.

Анкеттөө методу. Бул методду колдонуу менен изилдөө ишибизге керектүү болгон бир топ проблемаларды эмпирикалык түрдө аныктап алдык. Өзбек мектептеринде кыргыз адабиятын окуткан 26 мугалимге төмөнкүдөй суроолор жазылган анкеталар таратылды (айрым бир үлгүлөрү жана мындай анкеталар ар түрдүү темалар, проблемалар боюнча өтө көп таратылды).

Таблица 2.3. – Мугалимдерге адабий жомокторду окутуу боюнча таратылган анкеталар

Анкеталардын катары	Анкеталардын суроолору
Анкета №1	Окуучулар жомок менен адабий жомоктун айырмасын билеби? Билсе, себеби эмнеде, билбесе, себеби эмнеде?
Анкета №2	«Кыргыз адабияты» окуу китептеринде кайсыл жомоктордун материалдары жеткиликсиз берилген? Аларды кантип жакшыртууга болот?
Анкета №3	Мектеп китепканаларында (окуу өзбек тилинде жүргүзүлгөн мектептерде) кыргыз тилиндеги китептер канчалык деңгээлде жетиштүү: жогорку; орто; төмөнкү; өтө төмөнкү?
Анкета №4	Адабий жомокторду окутууну жакшыртуу боюнча сунуштар

Таблица 2.4. – Окуучуларга (баары – 160 окуучу) адабий жомокторду окутуу боюнча таратылган анкеталар

Анкеталардын катары	Анкеталардын суроолору
Анкета №1	«Кыргыз адабияты» окуу китебиндеги кайсыл адабий жомок сага өзгөчө жакты, сен аны эмне үчүн жактырдың?
Анкета №2	Сен өзүң адабий жомок жазсаң каармандарды кимдер кылат элең?
Анкета №3	Адабий жомоктордон сен кайсыл сөздөрдү түшүнбөй калдың?
Анкета №4	Жомоктор менен аңгемелердин айырмасы эмнелерде?

Мындай анкеталардын жооптору эмгегибизде анализденип, анан жалпы жыйынтык чыгарууда пайдаланылды.

Моделдештирүү методу. Бул метод боюнча биз илимий иштин жалпы контрларын билгелеп, кичирейтилген үлгүсүн (моделин) көрсөтүп бердик.

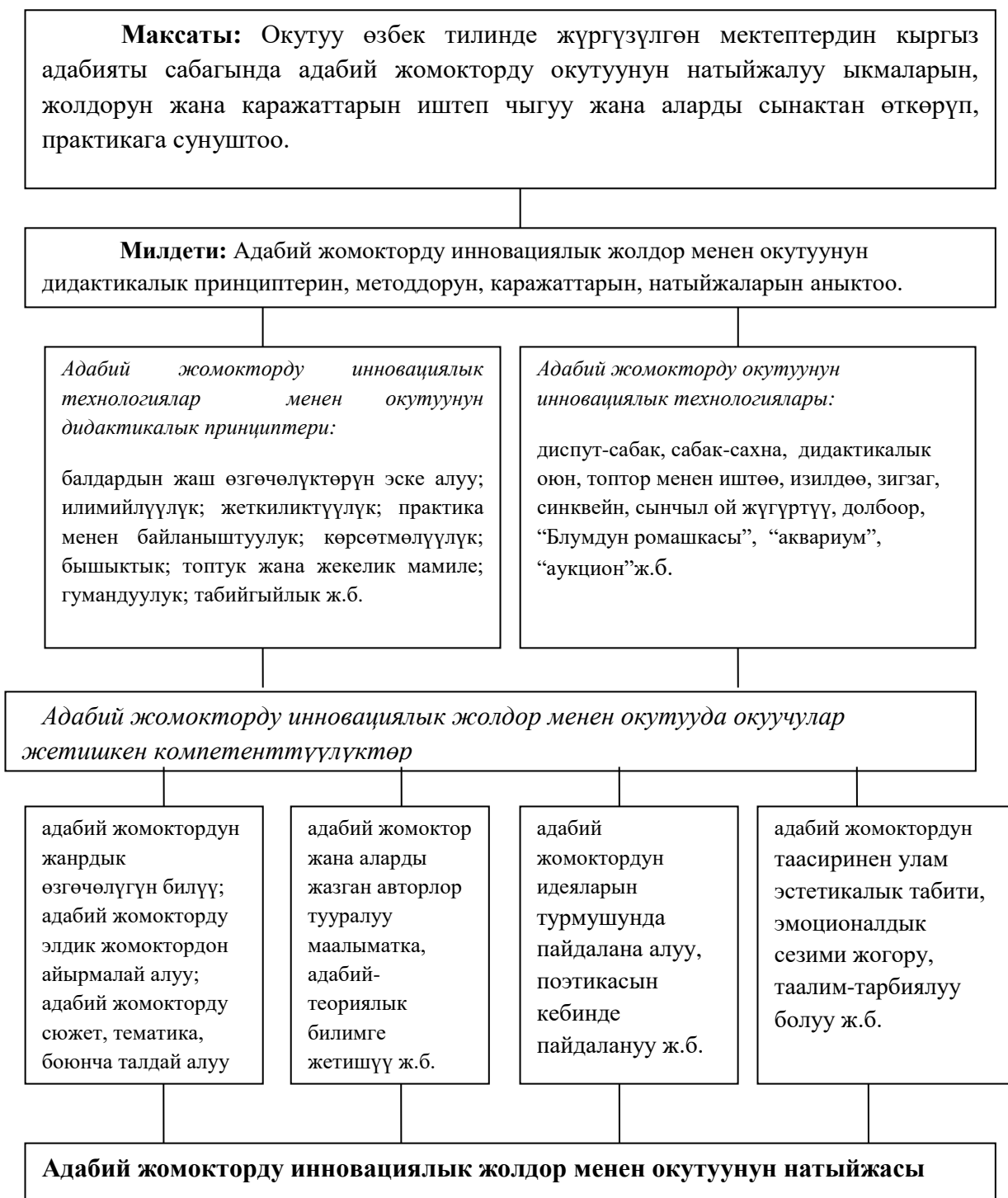
Таблица 2.5. – Окутуу өзбек тилинде жүргүзүлгөн мектептерде кыргыз адабиятынан адабий жомокторду окутуунун компоненттери

Максат	Окутуу өзбек тилинде жүргүзүлгөн мектептердин кыргыз адабияты сабагында адабий жомокторду үйрөтүүнүн негизги мазмунун, максатын аныктоо, аларды окутуунун технологияларын илимий-теориялык багытта иштеп чыгуу жана булардын эффективдүүлүгүн педагогикалык тажрыйбалар аркылуу сынактан өткөрүү.
милдет	Окутуу өзбек тилинде жүргүзүлгөн мектептердин кыргыз адабияты сабагында адабий жомокторду окутуунун тарыхын, өзгөчөлүктөрүн аныктоо.

	<p>Окутуу өзбек тилинде жүргүзүлгөн мектептердин кыргыз адабияты сабагында адабий жомокторду үйрөтүү багытындагы педагогикалык, психологиялык, адабият таануу боюнча эмгектерди талдоо, бул теманын изилдениш тарыхына кыскача обзор жүргүзүү.</p> <p>Адабий жомокторду өзбек мектептерде окутуунун оптималдуу ыкмаларын жана жолдорун аныктоо, алардын инновациялык технологияларын иштеп чыгуу жана практикага сунуштоо. Иштелип чыккан сунуштарды педагогикалык тажрыйбада текшерип көрүү.</p>
каражаты	Окутуу өзбек тилинде жүргүзүлгөн мектептердин кыргыз адабияты сабагында үйрөтүлүүчү адабий жомоктор
формалар	Адабият сабагы
методдор	Көркөм окуу, дискуссия, ролдоштуруу, оюндар, «мээге чабуул», Венндин диаграммасы, синквейн, зигзаг ж.б.
натыйжа	<ol style="list-style-type: none"> 1. Окуучулардын жомокторду түшүнүү, талдоо деңгээлинин жогорулашы. 2. Окуучулар жомоктордун идеяларын, поэтикасын оозеки жана жазуу кебинде көп пайдаланып калышы. 3. Окуучулардын жомокторду ойлоп табуу компетенттүүлүгүнө жетишүүсү. 4. Жомок жазган авторлорду дагы тереңирээк билиши. 5. Жомок жазууга үйрөнүүлөрү.
жыйынтыгын текшерүүнүн чен-өлчөмү	<ol style="list-style-type: none"> 1. Окуучулардын жомокторду түшүнүү компетенттүүлүгүн байкоо. 2. Окуучулардын жомоктор менен аңгемелерди айырмалай алуусун байкоо. 3. Окуучулардын фантазиясынын жогорулагындыгын сезүү.

	<ol style="list-style-type: none">4. Окуучулардын жомоктор аркылуу тилдик компетенттүүлүгү өскөндүгүн байкоо.5. Окуучулардын кыргыз элинин этномаданиятын терең түшүнө баштаганын аңдоо.6. Суроо жана тапшырмалар аркылуу окуучулардын адабий жомокторду өздөштүрүү боюнча билимин жана компетенттүүлүктөрүн текшерүү ж.б.
--	--

Белгилеген компоненттердин негизинде окутуу өзбек тилинде жүргүзүлгөн мектептердин кыргыз адабияты сабагында адабий жомокторду окутуунун модели түзүлдү.

Сүрөт 2.1. – Окутуу өзбек тилинде жүргүзүлгөн мектептерде адабий жомокторду инновациялык жолдор менен окутуунун модели

Жогорудагы моделдерде изилдөөбүздүн максат-милдеттери, дидактикалык принциптери, инновациялык технологиялар менен окутуунун негизги

методикасы, окуучулар жетишкен компетенттүүлүктөр жана алынган натыйжалар кыскача, модель формасында чагылдырылды. Технологиялары белгиленген теориялык методдордон башка да диссертацияны жазууда анализ жана синтез, интеграциялоо, индукция жана дедукция, жалпылоо жана системалаштыруу, типологиялык байланыш түзүү, ж.б. теориялык методдор колдонулду.

2.2.2. Изилдөөнүн эксперименталдык методдору

2.2.2.1. Педагогикалык эксперименттин уюштурулушу

Ар кандай теориялык ойлор тажрыйбада сынактан өткөндөн кийин гана практикага сунуштоого мүмкүн болору аксиома болгондой эле изилдөөбүздүн максатына жана милдеттерине ылайык педагогикалык процессте эксперимент жүргүздүк.

Изилдөөнүн эксперименталдык базасы катары окутуу өзбек тилинде жүргүзүлгөн Ош шаарындагы Т.Г.Шевченко атындагы №19, Октябрдын 70 жылдыгы атындагы №39, Кара-Суу районундагы А.Парпиев атындагы №84, Ноокат шаарындагы А.Абдуваитов атындагы, Араван районундагы З.Розахунов атындагы №60, Өзгөн шаарындагы №6 А.Навои атындагы орто мектептери тандалып алынды.

Тажрыйба жүргүзүүгө жогорудагы мектептерден 440 окуучу катышты, алардын ичинен 220 окуучу контролдук (байкоо) жана 220 окуучу эксперименталдык (тажрыйба) топто иш жүргүздү.

Педагогикалык эксперимент өзбек мектептеринде 2014-2021-жылдарда, үч этаптуу баскычта өттү.

Бул мектептерди тандап алууда биз алардын окутуу тилин (өзбек тили), мугалимдеринин тажрыйбалуулугун жана эксперимент жүргүзүүгө компетенттүүлүгүн, билим берүү уюмдарынын материалдык-техникалык базасын (көбөйтүүчү аппараттар; интернет; интерактивдүү доскалар ж.б. каражаттар менен жабдылышы) негизги критерийлер катары кабыл алдык.

Таблица 2.6. – Эксперименттик иштин аныктоочу (констатациялоочу) биринчи этабы (2014-2016-жылдар)

<p>максаты</p>	<p>өзбек мектептеринде кыргыз адабиятын, анын ичинде адабий жомокторду инновациялык технологиялар менен окутуунун абалын, проблемаларын, окуу программаларын, окуу китептерин жана методикалык камсыздалышын аныктоо, аларды талдап, жалпылаштыруу, илимий иш жазуу үчүн тыянактарды чыгаруу;</p> <p>диссертациянын эксперименталдык негизин, максат-милдеттерин, методдорун, эксперименталдык базаларды тактоо;</p> <p>эксперименттин моделин түзүү;</p> <p>эксперименттин жыйынтыгын чыгаруу үчүн диагностикалык баалоонун критерийлерин иштеп чыгуу ж.б.</p>
<p>милдети</p>	<p>педагогикалык эксперимент уюштуруунун каражаттарын, методдорун, ык-жолдорун аныктоо жана аларды өркүндөтүү</p>
<p>изилдөөнүн методдору</p>	<p>Анкеттөө пикирлерди жалпылаштыруу; окуучулар жана мугалимдер менен баарлашуу; сабактарга катышуу;</p> <p>окуучулардын оозеки жана жазуу кебин талдоо;</p> <p>мектеп документтерин анализдөө;</p> <p>мыйзамдарды, окуу пландарын, окуу программаларын, окуу китептерин темага байланыштуу талдоо;</p> <p>тест;</p> <p>байкоо;</p> <p>рейтинг;</p>

	математикалык жана статистикалык жолдор менен эсептөөлөр ж.б.
натыйжалары	<p>өзбек мектептеринде кыргыз адабиятын, анын ичинде адабий жомокторду инновациялык технологиялар менен окутуунун жогорку деңгээлде эместиги аныкталды.</p> <p>адабий жомокторду инновациялык технологиялар менен окутуу боюнча мугалимдердин компетенттүүлүктөрү изилденди.</p> <p>өзбек мектептеринде кыргыз адабиятын, анын ичинде адабий жомокторду инновациялык технологиялар менен окутуунун натыйжалуу экендиги белгиленди.</p>

Биринчи этапта сурамжылоого 440 окуучу катышып, өзбек мектептеринде кыргыз адабиятын, анын ичинде адабий жомокторду окутуунун жалпы абалы аныкталды. Аны аныктоо үчүн төмөнкүдөй критерийлер (чен-өлчөмдөр) колдонулду.

1. «Элдик жомок» деген эмне?», «Адабий жомок» деген эмне?», «Жомок деген кандай чыгарма?» деген үч суроо жазылган анкета берип, алардан алынган 244 жооп талдоого алынды.

2. Кыргыз элинин кандай жомоктору окуучуларды кызыктырарын аңгемелешүү жолу менен аныктадык.

3. Мектеп китепканаларындагы адабий жомокторду кандай окуп жаткандыгын билүү үчүн окуучулардын окурмандык формулярлары текшерилди.

4. Адабий жомоктор боюнча окуучулардын оозеки жооптору жана жазма иштери талданды.

5. Өзбек окуучуларынын кыргыз тилиндеги адабияттарды, анын ичинде адабий жомокторду окуп, аларды колдоно алуу компетенттүүлүктөрү анализге алынды ж.б.

Ўзбек мектептеринде кыргыз жазуучуларын адабий жомокторун окуучулардын кабыл алуусунун, өздөштүрүүсүнүн деңгээли төмөнкүдөй аныкталды.

Таблица 2.7. – Ўзбек мектептеринде окуучулардын адабий жомокторду өздөштүрүү деңгээли (мында класстар текшерүү жана эксперименталдык болуп бөлүнө элек, баары – 440 окуучу).

№	мектептер, окуучулардын саны	деңгээлдер (% менен)		
		жогорку	орто	төмөнкү
1	Т.Г.Шевченко атындагы мектеп	17	57	26
2	Октябрдын 70 жылдыгы атындагы мектеп	21	55	24
3	А.Парпиев атындагы мектеп	18	54	28
4	А.Абдуваитов атындагы мектеп	16	53	31
5	З.Розахунов атындагы мектеп	19	56	25
6	А.Навои атындагы мектеп	22	50	28
	Жалпы (орточо)	18,8	54,1	27

Мындан көрүнүп тургандай, окуучулардын жомокторду өздөштүрүүдө жогорку деңгээли – жалпысы 18,8 пайыз (анын ичинен Ош шаарындагы Т.Г.Шевченко атындагы №19 мектеп – 17%, Октябрдын 70 жылдыгы атындагы №39 мектеп – 21%, Кара-Суу районундагы А.Парпиев атындагы №84 мектеп – 18%, Ноокат

шаарындагы А.Абдуваитов атындагы мектеп – 16%, Араван районундагы З.Розахунов атындагы №60 мектеп – 19%, Өзгөн шаарындагы №6 А.Навои атындагы орто мектеп – 22%) орто деңгээл – 54,1%, төмөнкү деңгээл – 27% көрсөткүчтөрдү түздү.

Таблица 2.8. – Окуучулардын адабий жомокторду өздөштүрүү боюнча билим деңгээлинин көрсөткүчтөрү, компетенттүүлүктөрү жана алардын критерийлери (10 баллдык баалоо системасы аркылуу)

№	деңгээлдер	чен-өлчөмдөрү (критерийлери)
1	жогорку (7-10 балл)	окуучулардын окулган жомоктордун идея-темасы боюнча түшүнүктөрүнүн толук болушу; чыгармалардын айрым саптарды, куплеттерди толук жатка айта алышы; оозеки жана сүйлөө кебинде жомоктогу сөздөрдү, сөз айкаштарын кыргыз тилинде толук колдоно билиши ж.б.
2	ортоңку (4-7 балл)	окуучулардын окулган жомоктордун идея-темасы боюнча түшүнүктөрүнүн анчалык толук болбой калышы; чыгармалардын айрым саптарды, куплеттерди толук жатка айта албай бир аз ката кетиши; оозеки жана сүйлөө кебинде жомоктогу сөздөрдү, сөз айкаштарын кыргыз тилинде толук колдоно албай калышы ж.б.
3	төмөнкү (4 балл төмөн)	окуучулардын окулган жомоктордун идея-темасы боюнча түшүнүктөрүнүн жоктугу; чыгармалардын айрым саптарды, куплеттерди айта албай көп ката кетиши; оозеки жана сүйлөө кебинде жомоктогу сөздөрдү, сөз айкаштарын кыргыз тилинде колдоно албашы ж.б.

Мындай төмөнкү көрсөткүчтөрдүн себебин аныктоо үчүн 32 мугалимди сурамжылоого катыштырдык жана алардын сабактарын, сабактан тышкаркы

жүргүзгөн жумуштарын, адабий жомокторду окутууга компетенттүүлүктөрүн аныктадык. Аны аныктоонун критерийлери:

1. Мугалимдердин адабий жомокторду окутуу боюнча сабактарына катышып, алардын инновациялык технологияларды колдонуу учурларын талдоого алдык.

2. Мугалимдер менен бизди кызыктырган проблема боюнча оозеки аңгемелештик жана анкеталарга жоопторун алдык.

3. Мектептердеги методикалык секциянын талдоолорун, мугалимдердин сабактарга катышуу дептерлерин жана алардын анализдерин карап чыктык.

4. Адабият мугалимдеринин план-конспектилерин, рефераттарын, долбоорлорун, докладдарын ж.б. иштерин талдоого алып, алардан жыйынтык чыгардык.

Талдоонун жыйынтыгынан улам кыргыз адабияты сабактарында өзбек тилинде окутуу жүргүзүлгөн мектептерди адабий жомокторду инновациялык жолдор менен окутуунун өз деңгээлинде эмес экендиги жана анын себептери аныкталды.

Таблица 2.9. – Өзбек мектептеринде окуучулардын адабий жомокторду өздөштүрүү деңгээлинин жогору болбой жатышынын себептеринин мугалимдердин (баары – 32 мугалим) ишмердүүлүгүнөн улам аныкталышы.

№	себептер	жооптор (%менен)
1	Өзбек мектептери үчүн кыргыз адабияты мугалимдеринин бир тобунун атайын адистигинин жоктугу	26
2	Адабий жомокторду окутуу боюнча окуу-методикалык колдонмолордун дээрлик жоктугу,	20

	болгондорунун да өзбек мектептерине жетишпей жатышы	
3	Окутуунун инновациялык технологиялары боюнча методикалык адабияттардын жетишсиздиги, айрым мугалимдердин бул жагынан маалыматсыздыгы	13
4	Кыргыз тилиндеги адабий жомоктордун айрымдарынын өзбек тилине которулбагандыгы, б.а., эки тилде салыштырып окутууга мүмкүнчүлүк түзүлбөгөндүгү.	13
5	Өзбек мектептеринде адабий жомокторду инновациялык технологиялар менен окуткан мугалимдердин тажрыйбаларын үйрөнүүнүн өз деңгээлинде эместиги	13
6	Мектеп китепканаларында кыргыз тилиндеги адабияттардын, анын ичинде жомоктордун жетишсиздиги	7
7	Дагы башка себептерди атагандар	8

Бул аныктоолорго 32 мугалим катышуу менен өзбек мектептери үчүн кыргыз адабияты мугалимдеринин бир тобунун атайын адистигинин жоктугун 26%, адабий жомокторду окутуу боюнча окуу-методикалык колдонмолордун дээрлик жок экендигин, болгондорунун да өзбек мектептерине жетишпей жатышын 20%, окутуунун инновациялык технологиялары боюнча методикалык адабияттардын жетишсиздигин, айрым мугалимдердин бул жагынан маалыматсыздыгын 13%, кыргыз тилиндеги адабий жомоктордун айрымдарынын өзбек тилине которулбагандыгын, б.а., эки тилде салыштырып окутууга мүмкүнчүлүк түзүлбөгөндүгүн 13%, өзбек мектептеринде адабий жомокторду инновациялык технологиялар менен окуткан мугалимдердин

тажрыйбаларын үйрөнүүнүн өз деңгээлинде эместигин 13%, мектеп китепканаларында кыргыз тилиндеги адабияттардын, анын ичинде жомоктордун жетишсиздигин 7%, дагы башка ар кандай бирден-экиден себептерин атагандар 8% болду да, бир катар проблемалар жана алдыда иштей турган иштерибиз такталды.

Эксперименттик иштин калыптандыруучу, б.а., экинчи этабында төмөнкүдөй иштер аткарылды.

Таблица 2.10. – Эксперименттик иштин изденүүчү (калыптандыруучу, формирующего) экинчи этабы (2017-2019-жылдар)

максаты	сунушталган методдордун, иштелип чыккан сабактын үлгүлөрүнүн окуу процессиндеги майнаптуулугун текшерип чыгуу; эксперименттин жыйынтыгы менен алынган деңгээлдерди аныктоо; натыйжаларды илимий жактан мүнөздөө; окуучуларды контролдук жана эксперименталдык топторго бөлүштүрүү, бөлүштүрүүнүн чендерин жана себептерин көрсөтүү.
милдети	кыргыз адабиятында адабий жомокторду окутууда мугалимге зарыл теориялык жана практикалык жардамдарды аныктоо; окуучулардын адабий жомокторго кызыгуулары, темаларды өздөштүрүүгө карата суроо-талаптары боюнча маселерди табуу.
изилдөөнүн методдору	жалпылаштыруу жана жекелешетирүү; баарлашуу; талдоо; анализ; синтез; долбоорлоо; салыштыруу; тестирлөө; математикалык-статистикалык эсептөө; моделдештирүү ж.б.
натыйжалары	өзбек мектептеринде кыргыз адабиятын окуткан мугалимдерге берилүүчү теориялык жана практикалык

	<p>жардамдар негизинен аныкталды; адабий жомокторду инновациялык технологиялар менен окутуунун критерийлери, натыйжалуу методдору белгиленди.</p>
--	---

Бул мезгилде биз тандап алган мектептерде окуучулар байкоо (контролдук) жана тажрыйба (эксперименталдык) топторго бөлүндү.

Тажрыйба жүргүзүүчү класстарга методикалык иш-аракеттерди өзүбүз жүргүзүп турдук. Алар төмөнкүлөр болду:

- мугалимдин балдардын жаш жана психикалык өзгөчөлүгүн эске алуусу үчүн педагогикалык жана жалпы психологиялык эмгектер менен тааныштырып туруу;

- окуучунун жашаган жерин, б.а., кыргыз тилинде сүйлөгөн жана мамлекеттик тил колдонулган (же колдонулбаган) чөйрөгө ылайык методикалык ыкмалар жана жолдор иштелип чыкты;

- окуучуларды адабий жомокторду окууга кызыгуусун арттыруучу иш-чаралар (окурмандар конференциялары; жомок окуу боюнча конкурстар; жомокчулар менен жолугушуулар; жомокторду инценировкалоо; куурчак театрларына баруу; класста, мектепте куурчак театрларын негиздөө, аларда жомокторду даярдоо; жомок кечелери; жомоктордун негизинде сүрөт тартуу, анимация, слайд даярдоо ж.б.) уюштурулду.

- адабий жомоктордон үзүндү жаттатуу;

- мугалимдин адабий жомокторду окутуу боюнча сабактарын инновациялоо;

- балдардын адабий жомокторду окуп өздөштүрүү ишмердүүлүгүнө мектеп китепканчыларын жана ата-энелерди кеңири тартуу ж.б.

Мына ушундай чыгармачыл иш аракеттерди эки жылда ар түрдүү класстарда төмөнкү адабий жомокторду үйрөтүү процессинде колдондук: К.Акиев «Акылман ата», А.Осмонов «Толубай сынчы», Р.Шүкүрбеков «Иттин жомогу», Ч.Айтматов «Чыпалак бала», Ж.Мамытов «Буурул таңдын жомогу».

Анын жыйынтыгын алуу үчүн 6-класстарда эки жылы катары менен төмөнкүдөй сынактарды өткөрдүк.

Алты мектептин 440 окуучусу менен жүргүзүлгөн тажрыйбада мындай милдеттерди аныктоо багытында болду:

- окуучулардын адабий жомоктордун идеясын, темасын, сюжетин айтып берүү деңгээли;

- окуучулардын адабий жомоктордон үзүндүлөрдү жатка билиши;

- окуучулардын адабий жомоктордун каармандарын талдай алышы;

- окуучулардын окулган жомоктордон үйрөнгөн кыргызча сөздөрүн, фразеологиялык түрмөктөрүн, макал-ылакаптарын оозеки жана жазуу кебинде колдоно билүү компетенттүүлүгү;

- окуучулардын жомок менен адабий жомокторду айырмалай алуу деңгээлдери;

- окуучулардын адабий жомоктордун негизинде жазуу иштерин (дил баян, баяндама, эссе, доклад ж.б.) жүргүзө алуусу;

- окуучулар окуп чыккан кыргыз акын-жазуучуларынын адабий жомокторун өзбек эл жомоктору, өзбек акын-жазуучулары иштеп чыккан адабий жомоктор менен салыштыра билүүсү;

- балдардын жомок айтуу ишмердүүлүгү;

- окуучулардын адабий жомокторду искусствонун башка жөнөкөй түрлөрүнө (слайд, сүрөт, анимация, бий, пантомима, чакан кино ж.б.) өткөрө билүү жөндөмүүлүгү.

Окуучулардын адабий жомокторду өздөштүрүү деңгээлин аныктоо үчүн суроолор-тапшырмалар берилди, анкеталарга жооптор алынды, алардын оозеки жана жазуу иштери талданды: 7-10 балл – жогорку деңгээл, 3-6 балл – орто деңгээл, 3 баллга чейинкилер төмөнкү деңгээл деп кабыл алынды.

Таблица 2.11. – Эксперименттик иштин текшерүүчү (материалдарды жалпылоо жана жыйынтыктоо) үчүнчү этабы (2020-2022-жылдар)

максаты	эксперименттин соңку натыйжаларын талдоо жана жыйынтыктоо; изилдөөнүн негизинде илимий-методикалык сунуштарды толуктоо; түзүлгөн моделдин натыйжалуулугун текшерүү; изилдөөнүн негизги илимий жыйынтыктарын диссертация катары жазуу; иш боюнча толуктоолорду жана сунуштарды дагы бир жолу киргизүү
милдети	адабий жомокторду өзбек мектептеринде инновациялык технологиялар менен окутуу боюнча иштелип чыккан үлгүлөр менен сабак өтүү, алардын жыйынтыктарын талдоо; тема боюнча илимий-методикалык макалаларды жарыялоо; мугалимдерге теориялык жана практикалык жардам көрсөтүү үчүн ачык сабактарды, семинар-тренингдерди өтүү
изилдөөнүн методдору	анализ жана синтез; жалпылоо жана системалаштыруу; салыштыруу; анкета берүү; тест алуу; рейтинг; жазуу иштери (дил баян, эссе, макала ж.б.); өзүн-өзү баалоо; математикалык жана статистикалык эсептөөлөр ж.б.
натыйжалары	окутуу өзбек тилинде жүргүзүлгөн мектептердин кыргыз адабияты предметинде окутуулуучу адабий жомокторду инновациялык технологиялар менен үйрөтүү үчүн оптималдуу деп эсептелген материалдар тандалып алынды; адабий жомокторду заманбап инновациялык технологиялар, анын ичинде видео жана аудио жазуу, театр, фильм, куурчак театры, анимация ж.б. техниканын мүмкүнчүлүктөрүн кеңири колдонуу, интернетти пайдалануу оң натыйжа берери аныкталды; өзбек окуучуларын кыргыз маданиятын, тилин үйрөнүүсүндө адабий жомоктор өзгөчө эффективдүү экендиги

	далилденди ж.б.
--	-----------------

Бул этапта жүргүзүлгөн тажрыйбалардын материалдары ар тараптуу үйрөнүлдү, жалпылаштырылды жана математикалык-статистикалык метод менен жыйынтыгы чыгарылды, алар төмөнкү таблицаларда чагылдырылды.

Таблица 2.12. – Тажрыйба (эксперименталдык – тт) жана байкоо (контролдук – бт) класстарда (6-класстын 180 окуучусунун мисалында) окутулган адабий жомоктор жана аларды окуучулардын өздөштүрүү деңгээли (% менен)

темалар		жогорку деңгээл	орто деңгээл	төмөнкү деңгээл
К.Акиев «Акылман ата»	тт	21	41	38
	бт	18	40	42
А.Осмонов «Толубай сынчы»	тт	25	45	30
	бт	21	43	36
Р.Шүкүрбеков «Иттин жомогу»	тт	25	45	30
	бт	21	42	37
Ч.Айтматов «Чыпалак бала»	тт	28	46	26
	бт	20	48	32
Ч. Айтматов «Бугу эне»	тт	21	42	37
	бт	17	39	44
Ж.Мамытов «Буурул тандын жомогу»	тт	22	41	37
	бт	19	40	41
Орточо	тт	23,6	43,3	33,0
	бт	19,3	42,0	38,6

Жогорудагы таблицадан көрүнгөндөй жалпы алты мектепти алганда жогорку деңгээл тажрыйба тобунда (тт) – 23,6%, орто деңгээл – 43,3%, төмөнкү деңгээл – 33,0%ды түздү. Ал эми байкоо тобунда (бт) жогорку деңгээл – 19,3%,

орто деңгээл – 42,0%, төмөнкү деңгээл – 38, 6%ды түздү. Мындагы айырма тажрыйба тобунда жогорку деңгээлдегилер байкоо тобундагыларга салыштырмалуу 4,3%га көп да, төмөнкү деңгээлдер 5,6%га аз.

Бул биздин сунуш кылган методикабыздын окутуу өзбек тилинде жүргүзүлгөн мектептердин кыргыз адабияты предметинде адабий жомокторду инновациялык технологиялар менен окутууда жарактуу экендигин тастыктады.

Экинчи бап боюнча корутунду

Диссертациянын 2-бабы «Окутуу өзбек тилинде жүргүзүлгөн мектептерде адабий жомоктору инновациялык технологиялар менен үйрөтүүнүн методикасы боюнча илимий изилдөөнүн материалдары жана методдору» деп аталат, анда изилдөөнүн материалы катары кыргыз адабияты боюнча мамлекеттик стандартта, окуу программаларында, окуу китептеринде сунушталган акын-жазуучулар иштеп чыккан элдик жомоктордун берилиши, программаларга жана окуу китептерине адабий жомоктордун сунушталышы боюнча анализ көрсөтүлөт.

Бул баптын алгачкы параграфы *«Илимий изилдөөнүн материалдары»* деп аталат, эмгекти жазууда таяныч болгон жана изилдөөгө алынган материалдар чагылдырылат.

Диссертациянын материалдары болуп биринчи кезекте КРдин Президентинин жарлыктары («Инсандын руханий-адеп-ахлактык өнүгүүсү жана дене тарбиясы», «Улуттук нарк жөнүндө»), мыйзам актылары («Кыргыз Республикасынын Билим берүү жөнүндөгү», «Кыргыз Республикасынын мамлекеттик тили жөнүндөгү»), концепциялар («Кыргыз Республикасынын жарандарын, жаш муундарын рухий-адептик, патриоттук жактан тарбиялоо концепциясы»), стандарттар («Кыргыз Республикасынын мектептеринде предметтик билим берүүнүн мамлекеттик стандарты», «Окутуу орус (өзбек, тажик) тилдеринде жүргүзүлүүчү мектептер (класстар) үчүн кыргыз адабиятынан билим берүүнүн мамлекеттик стандарты», үч жолу жаңыланган окуу программалары, окуу китептери, методикалык колдонмолор, окутууга

сунуш кылынган адабий жомоктор, мугалимдердин тажрыйбалары ж.б. эсептелет.

Өзбек класстарында кыргыз адабияты предметинен окутууга сунуш кылынган адабий жомоктор идеялык-тематикалык жана стилдик жактан көп түрдүү. Ата журт жана улутту коргоо, башатка кайрылуу, экология проблемасы Ч.Айтматовдун «Бугу-Эне» жомогунда көтөрүлсө, адам жана анын ыйманы, турмуштагы күлкүлүү жана коркунучтуу жагдайлар Ч.Айтматовдун «Чыпалак бала» жомогунда чагылдырылат. Ж.Бөкөнбаев «Чептен эрдик күчү бек» жомогунда эне менен баланын мекенчилдик сезимдерин көрсөтсө, Кубанычбек Маликовдун «Санташ» поэмасы тарыхый бир доордогу адамдардын бейнесин чагылдырып, согуштун адамдарга алып келген оор кесепетин көрсөтүүгө багытталат. Ал эми Жалил Садыковдун «Эненин жүрөгү», Сулайман Рысбаевдин «Адам – пери» жомокторунда адамгерчиликти, бийик моралдык сапаттарды даңазалашат. Чындык үчүн кара күчтөр менен күрөш Калык Акиевдин «Акылман ата» жомогунун негизги мотиви болсо, ушундай эле өз чындыгы үчүн бийлик төбөлдөрү менен акыр аягына чейин кармаш Алыкул Осмоновдун «Толубай сынчы» поэмасынын негизги идеясы, бул эки чыгармада тең адилеттүүлүк жана акылмандуулук финалда жеңишке алып келет. Жаныбарлардын аллегориялык образдары аркылуу адамдарды кайманалоо Райкан Шүкүрбековдун «Иттин жомогу» жана «Эки бөжөк» деген чыгармаларында ишке ашкан. Ыймандык тазалыкты, адептүүлүктү жана мекен сүйөрлүктү биринчи орунга коюу жана ошол идеалга жетүү Жолон Мамытовдун «Буурул таңдын жомогу» деген чыгармасындагы башкы каармандардын негизги максаты болуп эсептелет.

Мына ушул адабий жомоктор окутуу өзбек тилинде жүргүзүлгөн мектептердин окуу программаларына жана окуу китептерине киргизилгендиктен, аларды инновациялык жолдор менен окутуунун технологияларын ачып берүү биздин милдет болгондуктан, диссертациялык изилдөөнүн негизги материалдары да жогорудагы жомоктор болду. Бул

жомоктор өзбек окуучуларынын кыргызча окуу жана түшүнүү ишмердүүлүгүн калыптоодо, адептик, эмоционалдык сезимдерин, эстетикалык табитин өстүрүүдө, адамды жана дүйнөнү таанып-билүүдө өзгөчө мааниге ээ чыгармалар катары мектептерде үйрөнүлүп келе жатат.

Диссертациянын бул главасында ар бир класста кайсыл автордун кандай адабий жомоктору, ырлары сунушталгандагы, аларды окутууда кайсыл жактарына өзгөчө көңүл буруу керектиги көрсөтүлдү.

Эмгегибиздин экинчи параграфы «*Илимий изилдөөнүн методдору*» деп аталат да, адегенде ишти жазууда колдонулган теориялык методдорду көрсөттүк. Изилдөө ишибиздин илимий-теориялык деңгээли жогору болушу үчүн теманын методологиялык негиздерин үйрөнүү, б.а., илимий эмгектерди изилдөө жана колдонуу, баарлашуу, окуучулардын оозеки жана жазуу жумуштарын анализдөө, окуучулар жазган жомокторду талдоо, анкетирлөө, байкоо, мугалимдердин тажрыйбаларын үйрөнүү жана жана жыйынтыктоо, кыргыз жана өзбек жомокторун салыштыруу жана интеграциялоо, моделдештирүү ж.б. методдорду пайдаландык. Бул методдорду кайсыл учурда, эмне максатта колдонгондугубуз да ушул бөлүмдө чагылдырылды.

Диссертациялык изилдөөнүн ушул эле 2-главасы педагогикалык эксперимент методунун максатын, милдеттерин, уюштурулушун жана жайынтыктарын чагылдырууга арналды. Изилдөөнүн эксперименталдык базалары катары окутуу өзбек тилинде жүргүзүлгөн Ош шаарындагы Т.Г.Шевченко атындагы №19, Октябрдын 70 жылдыгы атындагы №39, Ош областынын Кара-Суу районундагы А.Парпиев атындагы №84, Ноокат шаарындагы А.Абдувайтов атындагы, Араван районундагы З.Розахунов атындагы №60, Өзгөн шаарындагы №6 А.Навои атындагы орто мектептери алынды. Бул тажрыйба ишине жалпы 440 окуучу катышты, алардын ичинен 220 окуучу контролдук (байкоо) жана 220 окуучу эксперименталдык (тажрыйба) топто иш жүргүздү.

Педагогикалык эксперимент өзбек мектептеринде 2014-2021-жылдарда үч этаптуу баскычта жүргүзүлдү: эксперименттик иштин аныктоочу (констатациялоочу) биринчи этабы (2014-2016-жылдар); эксперименттик иштин изденүүчү (калыптандыруучу, формирующего) экинчи этабы (2017-2019-жылдар); эксперименттик иштин текшерүүчү (материалдарды жалпылоо жана жыйынтыктоо) үчүнчү этабы (2020-2022-жылдар). Иштин бул бөлүмүндө тажрыйба жүргүзүү үчүн мектептерди тандоонун критерийлери, тажрыйбалык топтор менен эксперименталдык топтордо эксперименттин биринчи – аныктоо этабында окуучулардын адабий жомоктор боюнча билим деңгээли, кызыгуулары жана компетенттүүлүктөрү аныкталды. Бул мезгилде эки топто тең окуучулардын көрсөтүчтөрү негизинен бирдей эле болду. Биз эксперимент жүргүзгөн класстарга окутуунун инновациялык технологиялары колдонулду, жаңыча методикалык ыкмалар, заманбап окутуунун техникалык каражаттары сунуш кылынды. Эксперименттин жыйынтыктоочу этабында биз сунуш кылган адабий жомокторду инновациялык технологиялар менен окутуунун ыкмалары, жолдору, каражаттары оптималдуу экендиги ушул эле баптын 2-параграфында математикалык-статистикалык ыкмалар менен чагылдырылды.

ҮЧҮНЧҮ БАП. ОКУТУУ ӨЗБЕК ТИЛИНДЕ ЖҮРГҮЗҮЛГӨН МЕКТЕПТЕРДЕ АДАБИЙ ЖОМОКТОРУ ИННОВАЦИЯЛЫК ТЕХНОЛОГИЯЛАР МЕНЕН ҮЙРӨТҮҮНҮН МЕТОДИКАСЫ

3.1. Окутуу өзбек тилинде жүргүзүлгөн мектептерде адабий жомокторду окутуунун теориялык жана практикалык жактан өзгөчөлүктөрү

Окутуу өзбек тилинде жүргүзүлгөн мектептерде кыргыз адабияты соңку чейрек кылымда гана окутула баштады: ушул мезгилде илимий-методикалык, кадрдык жактан кыйынчылыктар да болду, ошол эле кезде белгилүү бир тажрыйбалар топтолду. XXI кылымдын башынан баштап Ош, Жалал-Абад мамлекеттик университеттери, Ош мамлекеттик педагогикалык университети, Баткен мамлекеттик университетинин Кызыл-Кыя гуманитардык институту, Оштогу Кыргыз-Өзбек университети окутуу өзбек, орус тилинде жүргүзүлгөн мектептер үчүн кыргыз тили жана адабияты мугалимдерин даярдап чыгарууга интенсивдүү аракеттерди көрдү. Алар кыргыз, орус, өзбек, тажик улутундагы студенттер болуп, буларга биринчи кезекте кыргыз тилин, кыргыз адабиятын жана бөтөн тилдүү окуучуларга кыргыз тили менен адабиятын үйрөтүүнүн методикасын өздөштүрүү талабы коюлду. Бул мезгилде бир топ проблемалар келип чыкты, алар: предметтик стандарттардын жана программалардын иштелип чыкпагандыгы; окуу китептеринин жазылбагандыгы; методикалык адабияттарды мугалимдерге сунуштай турган методисттердин жетишсиздиги; бул предметти окуткан мугалимдердин тажрыйбаларынын үйрөнүлбөгөндүгү жана жыйынтыкталбагандыгы ж.б.

Бара-бара жогорудагы проблемаларга киришүү активдешти. Кыргыз тили, кыргыз адабияты предметин өзбек мектептеринде окутууга өзбек улутундагы мугалимдер да даярдалды. Ошол мугалимдердин бири Ош областына караштуу Кара-Суу районундага Ч.Айтматов атындагы №69 орто мектебинин мугалими Умида Самиева мындай деп жазат: «...2012-жылдан баштап мамлекетибизде

көп маданияттуу жана көп тилдүү билим берүү концепциясы боюнча окутуунун сынамык түрү ишке ашырылды. 2011-жылдын май айынан ноябрь айына чейин бир канча семинарлар, тегерек столдор уюштурулду. Бул сынак өлкөнүн Ош, Чүй, Жалал-Абад областтарындагы он мектепте ишке ашырылды. Бул он мектепте окутуу кыргыз-орус жана кыргыз-өзбек тилдеринде жүргүзүлө баштады. Мындай мектептерде окуган балдар бир эле эне тилинде билим албай, мамлекеттик тилде да билим алышып, үйрөнүп чыгышат. Мындай окутуу окуучуларга мамлекеттик тилди так үйрөнүүгө, эки же үч тилди салыштырууга, сөз байлыгынын ашуусуна, сүйлөө речинин өнүгүүсүнө, интеллектуалдык жактан калыптанышына, укуктук жана маданий жактан өнүгүшүнө жардам берет деп ойлойм, себеби бала тилди гана үйрөнүп калбай, улуу кыргыз элинин маданиятын, каада-салттарын, укугун, ата-бабаларыбыздан калган мурастарын да үйрөнүшөт» [143, 181].

Мындай мамлекеттик тилди жана анын адабиятын үйрөнүүгө киришүү түз жол менен кетпеди, бир канча тоскоолдуктар да чыкты. Алар Кыргыз Республикасы өз алдынча эгемендүү мамлекет болгону менен да эле өлкөдө орус тилинин үстөмдүк кылышы; көрнөк-жарнактардын да эле болсо мамлекеттик тилде жазылбашы, жарандардын бири-бирине кайрылуусу, жыйын-чогулуштардын кыргыз тилинде аз өтүшү; мекеме-ишканаларда иш кагаздарынын мамлекеттик тилде жүргүзүлүшү боюнча мыйзамдын иш жүзүндө аткарылбашы; миграциялык процесстин күчөшүнөн улам жаштар Орусияга кетип, алар үчүн кыргыз тилине караганда орус тилинин маанилүү болушу ж.б.

Бирок ошол эле кезде кыргыз тилине жана адабиятына кызыккан өзбек жаштары көбөйдү, ага саясий, социалдык, региондук, турмуш шарттык, үй-бүлөлүк факторлор да таасир этти.

Окутуу өзбек тилинде жүргүзүлгөн мектептерде кыргыз адабиятын окутуунун методикасын изилдөө үчүн адегенде бул улуттук катмарда аталган предметти окутуунун өзгөчөлүктөрүн изилдеп чыктык.

Биринчи өзгөчөлүк тууралуу К.Кимсанов «Кыргыз адабияты сабагында Чыңгыз Айтматовдун чыгармаларын үйрөтүүнүн методикасы (окутуу өзбек тилинде жүргүзүлгөн мектептердин мисалында)» деген темадагы диссертациясында [79] мындай белгилейт: «Кыргыз адабиятын үйрөнүп жаткан окуучулар (Токмок шаарындагы бир мектептен башкасы) негизинен Кыргызстандын Түштүк областтарында жашайт. Андыктан алардын *менталитетин, географиялык чөйрөнү эске алып окутуу* зарыл болот. Кыргызстандын окутуу өзбек тилинде жүргүзүлгөн мектептеринде өзбек адабиятынын программасы [95] бир катар өзгөртүүлөргө учураган. Анын негизги түзүүчүлөрү Ташкент мамлекеттик университетинин доценттери С.Махсумхонов, Д.Абдуллаевага Ош областтык мугалимдердин билимин өркүндөтүү институтунун өзбек тили жана адабияты каанасынын башчысы З.Номанова менен өзбек тили жана адабияты мугалими И.Атаханова кошулуп, Кыргызстан темасында өзбек жазуучуларынын чыгармаларын (Т.Адашбаев «Тулпаркўл», Арслан Расул «Сулаймонтоғ» афсоналалари-уламыштары, Миртемир «Қирғизстон», «Булут»), Кыргызстанда туулган өзбек улутундагы жазуучулардын чыгармаларын (Ш.Рахмон «Сулаймонтоғ этагида ўйлаганларим», «Айт, эй хаста булбулим» ырлары, Т.Адашбаевдин ырлары – 6-класс, 2 саат, Ш.Рахмондун ырлары – 7-класс, 1 саат, Ш.Рахмон, лирика – 11-класс, 2 саат), кыргыз адабиятынын материалдарын (Ч.Айтматов «Бугу-Эне», Ш.Садыбакасов «Күзгү», Б.Алыкуловдун ырлары, Ч.Айтматов «Алтынчы жана жетинчи» – «Кыямат» романынан үзүндү, Б.Сарногоевдин ырлары, А.Осмоновдун ырлары, Ч.Айтматовдун «Кайрылып куштар келгенче» аңгемеси, «Манас» эпосунан үзүндү, Т.Касымбековдун «Сынган кылыч» романы, Ч.Айтматовдун «Кылым карытар бир күн» романы) киргизген. Жогорудагы өзбек окуучуларына өзбек адабиятын окутуудагы өзгөчөлүк

кыргыз адабиятын өзбек жаштарына үйрөтүүдө да сакталган. Жолон Мамытовдун «Ак-Буура менен сүйлөшүү», Байдылда Сарногоевдин «Ош», Камчы Жунусовдун «Ак-Буура», Сооронбай Жусуевдин «Сулайман тоо» деген чыгармалары түштүк темасында жазылган чыгармалар болуп, оштук өзбек балдарынын дилине бир топ жакын келет.

Биздин оюбузча программаны түзүүчүлөр бул багытта дагы *конкреттүү иштерди жүргүзүүсү керек*, алар: биринчиси, өзбек адабиятынын мыкты үлгүлөрүн кыргыз тилинде окууга сунуш кылуу; экинчиси, Кыргызстанда туулуп-өскөн өзбек улутундагы жазуучулардын кыргыз тилиндеги чыгармаларын окутуу; үчүнчүсү, окуу китептеринде Ч.Айтматовдун өмүр жана чыгармачылыгы берилген жерлерге өзбек адабиятчыларынын, сынчыларынын, окурмандарынын да пикирлерин кошуу. Бул абал – өзбек мектептеринде кыргыз адабиятын окутуунун биринчи өзгөчөлүгү болуп эсептелет».

Ошону үчүн да кыргыз адабияты окуу китептеринин мазмунуна Ош шаары, Ак-Буура, Сулайман-Тоо, Тулпар-Көл, Алай тууралуу чыгармалар киргизилген.

Экинчи өзгөчөлүк – бир эле чыгарманын оригиналы менен анын бул же тигил тилге (өзбекчеге, же кыргызчага) котормосун салыштырып үйрөнүү. Мындай ыкма окуучуларды кош тилдүү инсан кылууга тарбиялайт, ошол эле кезде тестти дагы тереңирээк түшүнүүгө жардам берет.

Окутуу өзбек тилинде жүргүзүлгөн мектептердин 6-классында Ч.Айтматовдун «Бугу-Эне» деген жомогу 4 саат менен окутулат. Бул бир топ кеңири убакытта чыгарманын эки тилдеги котормолорун (экөө тең орус тилинен которулган) салыштырууга мүмкүнчүлүк түзүлөт.

Кыргызча текст:

«Бул жомок эзелки окуя.

Атам заманда, жер бетинде чөптөн токой көп, кургак жерден суу көп болуп турган кезде улуу уруу кыргыз журту Эне-Сай деген өзөндүн боюн жайлап турат. Ал улуу дайра, кең өзөн түндүктө Сибир деген жерден агат.

Атчан адам аерге үч жыл, үч ай жүрүп араң жетет. Ал дайраны азыр Енисей дешет экен. Илгери кыргыздар Эне-Сай дешчү. Ошондон улам мобул ыр калган:

Эне-Сай, сендей жайкын өзөн барбы?

Эне-Сай, сендей жаркын мекен барбы?

Эне-Сай, сендей кыйын азап барбы?

Эне-Сай, сендей ыйык азат барбы?

Эне-Сай, сендей жайкын өзөн болбос!

Эне-Сай, сендей жаркын мекен болбос!

Эне-Сай, сендей кыйын азап болбос!

Эне-Сай, сендей ыйык азат болбос!

Эне-Сай өзөн ушундай өзөн экен.

Ар уруу эл жашап турат анда Эне-Сайдын боюнда. Бирин-бири чаап алган, бирин-бири талап алган жоокерчилик заман. Кыргыз уруусун да айлана-тегерете курчап, кас уруулар туруптур. Кыргыздар да кези келгенде аттанып казат жүрүп, касташкан уруунун үйүн өрттөп, күлүн көккө сапырып, элин кырып, жылкысына тийип, малын айдап кетчү экен. Эр өлтүрүү эрдик саналып, кишини киши аябай, адамды адам тукум курут кылмай заман. Адам каны суудай агып, көк-кашка суу жошолонуп, ак-сары гүл манаттанып, бөрүдөй тытышкан доор экен. Эгин эгип, түшүм жыйнар, мал багып, мергенчиликтен олжо таап келер эр бүлө калбай, эл тукуму сооло берет. Буту менен басып, мурду менен тынгандын баары тынч эмгекти таштап салып, жоокерчилик, талоончулук менен күн көрүп калыптыр. Өлтүргөндүн өчү бар, төгүлгөн кандын куну бар деген, өчөгүшкөн тили буруу, кырк уруу бирин бири мойсоп бүтмөйүнчө тынчый албай калган.

Кыйын кезең күнгө чыдабай, адамдардын акыл-эси канга уугуп турган экен. Касташканды жараштырар жан чыкпай, душманын капилеттен чаап алган, бөтөн урууну тукум курут кырып, мал-мүлкүн талап алгандар гана кеменгер атыккан экен» [5].

Ўзбекче текст: Бу жуда қадимда ўтган. Замонларнинг замонида, ер юзида майсалардан кўра дов-дарахтлар кўп бўлган, қурғоқ ерлардан кўра ўлкамизда оби ҳаёт мўл бўлган даврларда бир қирғиз қабиласи улкан ва муздай дарё бўйида яшарди. Бу дарёни Энасой деб аташарди. У бу ерлардан узоқда, Сибирдан бошланади. У ерларга отда уч йилу уч ойда етиб бориш мумкин. Бу дарёни ҳозир Енисей дейишади, илгарилари Энасой деб юритишган. У ҳақда шундай қўшиқ ҳам тўқилган:

Сендан улкан дарё борми, Энасой,

Сендан азиз тупроқ борми, Энасой.

Сендан чуқур дард ҳам борми, Энасой,

Сендан озод қучоқ борми, Энасой.

Сендан улкан дарё йўқдир, Энасой,

Сендан азиз тупроқ йўқдир, Энасой.

Сендан чуқур дард ҳам йўқдир, Энасой,

Сендан озод қучоқ йўқдир, Энасой.

Мана шунақа эди, бу Энасой дарёси.

Энасой бўйида турли хил элат яшарди. Улар ғоят оғир ҳаёт кечирарди, чунки улар бир-бирларига доимо адоват кўзи билан қарар эдилар. Қирғиз қабиласини душманлар турли томондан қуршаб олганди. Гоҳ улар, гоҳ булар хужум қилишар, гоҳо қирғизларнинг ўзи ҳам бошқаларга човут солиб, молларни ҳайдаб кетишар, уйларига ўт қўйишар, одамларни ўлдиришарди. Қулай келиб қолганда бир томон иккинчи томон одамларини ўлдириб юборар эди. Замон шунақа эди. Одамнинг одамга ичи ачимасди. Одам одамни ғажирди. Шу даражага борилдики, ҳеч кимнинг дехқончилик қилгиси, мол боққиси, ов қилгиси келмай қолди.

Қароқчилик билан кун кечириш осон туюларди; қўққисдан босасан, ўлдирасан, оласан-кетасан. Бир қотилликка қасдма-қасд ўн қотиллик билан жавоб беришга ҳаракат қилишарди. Шу зайлда кун ўтган сайин кўпроқ қон

тўкиларди. Одамларда ақл ўтмаслашиб борарди. Душманларни яраштирадиган, инсофга келтирадиган одам йўқ эди. Душманга қирон келтириб, ўзга қабиланинг сўнгги одамигача қонини оқизган, молу мулкини қўлга киритган одам энг ақлли ва уддабурон саналарди» [6].

Мындай салыштыруу менен окуучулар төмөнкүлөрдү аңдап билет: айрым өзбек тилиндеги сөздөрдүн кыргызча атылышын жана айрым кыргыз тилиндеги сөздөрдүн өзбекче аталышын; эки тилде тең бирдей колдонулган сөздөрдү, сөз айкаштарын, фразеологиялык түрмөктөрдү; энчилүү жер-суу аттарындагы окшоштуктарды жана айырмачылыктарды; эки тилдеги сүйлөмдөрдү конструкциялоодогу стилистикалык өзгөчөлүктөрдү жана окшош жактарды; ушундай котормолорду үйрөнүп айрым чыгармаларды өзбек тилине которууну ж.б.

Эки тилдеги тексттерди салыштыруу процессинде ошол тексттеги сөздөрдү катыштыруу менен кыргызча-өзбекче жана өзбекче-кыргызча сөздүгүн түзүүгө мүмкүн.

Үчүнчү өзгөчөлүк – кыргыз жана өзбек элинин турмуштук, маданий, этнографиялык жакындыктарын пайдаланып тексттерди талдоо. Мисалы, Алыкул Осмоновдун «Толубай сынчы» деген адабий жомогу окутулат. Мындагы негизги идея – чындык үчүн күрөш. Мына ошол күрөштү көрсөтүү үчүн жомокто автор ат таптаган саяпкердин образын алат, жөнөкөй жылкынын сырын билген сынчы хандын миң сандаган күлүктөрүнүн, аргымактарынын ичинин чыныгы тулпарды таба албайт, Толубайдын алдынан не бир сулуу аттарды, келишкен буудандарды чубатуудан өткөрөт, сынчы алардын бирин да ушул тулпар деп көрсөтпөй, «күзгү узун түн тунаргандай тунарып тура берет», акыры хандын жылкыларынан тулпар таппай, Кармыш деген кулдун кырчаңгы, жоор баскан жаман атын ушул тулпар деп тандап берет. Анын бул кылыгы үчүн көзү оюлат. Ошого карабай Толубай жанагы жаман атты таптап, туура жем-суу берип, тулпар экенин далилдейт. Бул жерде байлык жана бийлик ашкереленет. Мындай турмуштук окшоштук өзбек элинде да учурайт. Ал

жакындыктар өзбек элинин «Алпамыш» эпосу менен кыргыз эпосторун (мисалы, «Эр Төштүк») салыштырып көргөндө болот. Аларда каармандар аттары (адамдар менен жылкылар) менен кишиче сүйлөшөт. Айбанаттар менен «сүйлөшүү» түрк элдеринин фольклорундагы эң кеңири тараган ыкмалардан. «Эр Төштүк» эпосторундагы Төштүктүн аты Чалкуйрук, башкырлардын «Заятулак жана Хыхуылу» жомогундагы Заятулак баатырдын күлүгү Хыхуылу, башкыр жомогу «Кара жоргодо» тулпар, калмактардын «Жангар» эпосундагы Аранзал жана Оңоло, казактардын «Кобланды баатыр» эпосундагы Тайбурыл, тува элинин «Бокту Кириш жана Бора Шээлейда» Аян кула жана «Алдай Буучу» эпосундагы тулпар ушундай «сүйлөөчү», «тили бар» жаныбарлар. Булар кыргыз жана өзбек элинин эпикалык мурастарындагы окшоштукту көрсөтөт. Өзбек элинин «Ота васияти» деген жомогунда ээсинен ажыраган ат маркумдун мүрзөсүн үч жолу айланып, азасын билдирип турат.

Кыргыз элинде да, өзбек элинде да кеңири тараган жомоктук каарман – Кызыр (Кыдыр). Ал көптөгөн жомоктордо жол таппай калган, адашкан каармандарды жолго салат. «Манас» эпосунда Көзкамандар Манасты жана анын кырк жигитин ууландырып койгондо Кызыр келип, кырк жигитти эч ким барбас жерге жашырып алып кетет. Кыргыздарда Кызыр ар бир адамга үч жолу жолугат деген түшүнүк болсо, өзбектерде кырк жолу кездешет делет. Кызырга жолуккан адам аны менен кол кысышып учурашып, алакандарын кармаган кезде, колунда сөөк болбойт, ошондон билет, ошол кезде эмне тилек тилесе тилегин берет дейт. Кызыр кандай болорлугу, ага кандай мамиле кылуу керектиги Ч.Айтматовдун «Ак кеме» повестинде Момун тарабынан небересине насаатталат.

Төртүнчү өзгөчөлүк – эки элдин жомокторундагы окшоштуктарды, жакындыктарды табуу. Мисалы, дүйнөлүк жомоктордо сан магиясы кездешет. Анын ичинде кыргыз, өзбек жомокторунда үч, жети, тогуз, кырк деген сандар ыйык катары сезилет. Асмандагы жетиген – жети бир тууган, өзбектерде Чоң Аюу жылдызы – алты бир тууган. Жетиген, же жети жылдыз

түрк элдеринде «жети баатыр», «жети ууру» (казак жомоктору), «жети дөө» («Урал баатыр» деген башкыр жомогу), «жети каракчы» (кыргыз жомоктору), «мергендер» (алтай) «алп адам асманга ыргытып жиберген чөмүч» (башкыр) катары түшүндүрүлгөн.

Үч саны кыргыз эл жомокторунда өтө кеңири учурайт: каарман бир аракетин эки жолу жасаганда ишке ашпай, үчүнчүсүндө ишке ашат; үч күн-үч түн жол жүрөт; үч бир тууган ж.б. Өзбектерди «Үч ага-ини баатырлар» деген жомокто бир абышканын үч уулу үч күн-үч түн жол жүрүп, үч кызга жолугат, үч сыноодон өтөт, демек, элдик жомоктун сюжеттик-композициялык курулушу мына ушул үчтүктөрдөн турат. Жомокторду изилдөөдө В.Я.Пропп, Э.Б.Тайлор, Ф.Н.Блехер, А.И.Бородин, О.А.Давидова, А.Т.Хроленко ж.б. фольклористтер үч санынын магиялык касиетин ар түрдүү аспектиден, анын ичинде элдин мифологиялык көз карашынан чечмелешет. Кыргыз жана өзбек жомокторунда аалам үч бөлүктөн: Жер, Асман, Жер асты. Жол да үч айрылыш болот, мисалы, өзбек элинин «Сумбул куш» жомогунда падышанын балдары (үчөө) бир сыйкырдуу куштун артынан түшөт, бир жерге келсе жол үч айрылыш, биринчи жол менен оңго барса – келет, экинчи жол менен солго барса – келбейт, түз кетсе – келиши да, келбеши да арсар, «Мисир падышасы» жомогунда үч айрылыш көчөдөгү ташка жазылган жазуу: сол жак – барса келбес, орто көчө – барса келиш-келбеши күмөн, оң жак – барса келер [48, 63].

«Алтын куш» деген кыргыз эл жомогунда абышка-кемпирдин алмасын жылда бир нерсе жеп кетет, биринчи жылы алманы абышка кайтарат – жедирип ийет, экинчи жылы алманы кемпир кайтарат – анда да бир нерсе жеп кетет, үчүнчү жылы алманы кайтаруу кезеги балага келгенде жомоктун негизги окуясы башталат. Мында да бала алтын куштун артынан түшүп бир күнү жолдун эки айрылышына келгенде ал жердеги таштан «Сол жакка баргандын өзү өлөт, оң жакка баргандын аты өлөт» деген жазууну окуйт [10].

Окутуу өзбек тилинде жүргүзүлгөн мектептерде да, кыргыз мектептеринде да А.Стамовдун «Үч мээрим» деген чыгармасы берилет.

Повесттин сюжетинде элдик жомоктун мотивдери пайдаланылат. Өзбек элинин «Рустам палван» жомогундагы мифологиялык каармандын бир башы – адам, экинчи башы – канаттуу, үчүнчүсү – жылан. «Илмхан», «Жылан күйөө бала» деген өзбек эл жомокторунда каарман адегенде жылан болуп туулуп, кийин сулуу жигитке айланат, «Алтын дарбыз» жомогунда жылан бир кишиге терисин берсе, ал киши жыланга айланат [48, 75].

Кыргыз жана өзбек жомокторунда дөө, пери, желмогуз кемпир, ажыдаар ж.б. мифологиялык образдар кеңири кездешет, алар адамча сүйлөйт, күлөт, ыйлайт, негизги функциялары эки элде тең окшош – башкы каармандын максатына жетишине тоскоолдук кылат. Жомокторду антропоморфтор адам сыпатында (кызыр, сыйкырчы, думана, пир, бала ж.б.), зооморф сыпатында (тулпар, дулдул, зымырык куш ж.б.), өсүмдүк сапатында (дары чөп, сырдуу гүл), сыйкырдуу буюмдар (жайыл дасторкон, алтын шакек, ур токмок, сыйкырдуу чоор, учуучу килем, баарын көрсөтчү күзгү ж.б.), мифологиялык образдар (албарсты, жин, шайтан, дөө, ажыдаар ж.б.), сыйкырдуу жерлер (бейиш багы, тозок, Куф тоосу, Каф, жер асты ж.б.) катары өз жомоктук-фантазиялык функцияларын аткарат.

Бешинчи өзгөчөлүк – өзбек адабиятчы-фольклористтеринин эмгектерин үйрөнүү. Өзбек адабиятчыларынын бул багытта изилдөөлөрүн бир топ багытта классификацияласак болот. Биринчиси – өзбек элинде жомоктордун жанрдык өзгөчөлүгүн изилдеген теориялык эмгектер (М.Афзалов [20], С.Алимов [8], Г.Жалолов [44], Г.Жахонгиров [45] ж.б.). Экинчиси – жомоктордун элдик миф жана салттар менен айкалышын талдаган эмгектер (М.Жураев жана З.Расулова [48], М.Жураев [49] ж.б.). Үчүнчү – өзбек жомокторун типологиялык-салыштырма анализ жүргүзгөн изилдөөлөр (Х.Эгамов [168] ж.б.). Төртүнчүсү – жанрдын поэтикасы боюнча жазылган китептер (Ж.Юсупов [170] ж.б.). Бешинчиси – өзбек жомокторун объект кылып алган докторлук диссертациялар (Ш.Шомусаров [167]). Алтынчысы – өзбек жомокторун объект кылып алган кандидаттык диссертациялар (К.Бекназаров

[36], Н.Дустхужаева [43], С.Ч.Жумаева [46], Б.М.Жуманиёзов [47], М.А.Содикова [145], З.Усманова [155], Д.О.Файзиева [156], Ж.С.Эшенкулов [169], О.Каюмов [78], Н.Кодиров [82] ж.б.).

Бул эмгектерди үйрөнүүнүн максаты – өзбек эл жомоктору менен кыргыз адабий жомокторун сюжеттик, композициялык, образдык, поэтикалык жактан салыштыруу, жанрдын табиятын тереңирээк изилдөө үчүн мугалимге керек болуучу илимий базаны өздөштүрүү. Мугалим сабактын жүрүшүндө биринчиден, жомок тууралуу айрым адабиятчылардын пикирлерин окуп берет, экинчиден, окуучулар долбоор, реферат, доклад, эссе жазууда жогорудагы эмгектерден пайдаланат.

Алтынчы өзгөчөлүк – адабий жомоктор боюнча эки элдин искусство чыгармаларын көрүп, талкуулоо. Мисалы, Ч.Айтматовдун «Бугу-Эне» жомогун өздөштүрүүдө Ош шаарында жашаган өзбек окуучулары С.Ибраимов атындагы Ош кыргыз драма театры койгон «Ак кеме» спектаклин көрсө, ошол эле чыгарма боюнча Бабур атындагы өзбек театрынан өзбек режиссерлору жана артисттери даярдаган спектаклди да көрүшөт. Өзбекстандын бир катар театрлары бул чыгарманын негизинде спектаклдерди сахнага чыгарган, аларды ютубдан көчүрүп алууга болот жана «Madaniyat va marifat» телеканалынан тез-тез көрсөтүп турат, ошолорду жазып алып, окуучулар менен талкуулоого мүмкүнчүлүк түзүлөт.

Жетинчи өзгөчөлүк – адабий жомокторду бир тилден экинчи тилге которуу ишмердүүлүгүн жүргүзүү. Кыргыз жана өзбек тилдери бири-бирине жакын жана көп сөздөрү эки тилде тең колдонулат, ошондуктан окуучуларга өз тилине которуу тапшырмаларын практикалоо тил үйрөнүүгө чоң жардам берет. Окутуу өзбек тилинде жүргүзүлгөн мектептердин кыргыз жазуучуларын адабий жомокторун үйрөтүү процессинде котормо багытында төмөнкүдөй ишмердүүлүктөрдү жүргүзүү оптималдуу ыкмалардан болуп эсептелерин биздин практика көрсөтгү:

- кыргыз тилиндеги адабий жомоктордун үзүндүлөрүн өзбек тилине өз алдынча которушат;
- ушундай эле ишти сөздүктөрдүн жардамы менен жүргүзөт;
- кыргыз тилиндеги адабий жомоктордун үзүндүлөрүн өзбек тилине мугалимдин (ата-энелердин) жардамы менен которушат;
- ушундай которуу жумуштарын окуучулар топ-топ болуп, же жамаатташып жүргүзөт;
- өздөрү которгон тексттерди башка котормолор менен салыштырып көрөт;
- кыргыз тилиндеги адабий жомоктордун үзүндүлөрүн өзбек тилине орусча – кыргызча – өзбекче сөздүктөрдүн жардамы менен которуп чыгат;
- айрым дурус котормолорду мектептин журналына же сайттарына жарыялап, башкалардын пикирин угат ж.б.

Сегизинчи өзгөчөлүк – адабий жомокторду үйрөтүү процессинде өзбек окуучуларынын кыргыз тилин өздөштүрүүсү үчүн тилдик-коммуникативдик компетенттүүлүгүн жогорулатууга өзгөчө маани бериши. Мында тилдик-коммуникативдик компетенттүүлүк когнитивдик компетенттүүлүктөр менен байланышат. Когнитивдик, б.а. лингвоэтномаданий компетенттүүлүк өз ичине кандай багыттарды камтыйт:

- тил аркылуу улуттук маданияттын баалуулуктарын үйрөнүү (тил – маданият);
- тил менен элдин тарыхын байланышта карап үйрөнүү (тил – тарых);
- улут аралык сүйлөшүү маданиятын үйрөнүү;
- тил аркылуу элдик психологияны үйрөнүү;
- тил аркылуу улуттук сөз өнөрүн үйрөнүү.

Демек, тил аркылуу элдин маданиятын (элдик тилди, этнолингвистиканы), тарыхын, салт-санаасын, үрп-адатын аңдап билүү, сөздөрдүн маанилерин, түркүн сырларын үйрөнүү, алардын негизинде

элибиздин менталитетин иликтеп үйрөнүү» (С.К.Рысбаев) [141]. Бул милдет – өзбек класстарында кыргыз адабиятын окутууда башкы орунга чыгып, лингвоэтномаданий компетенттүүлүктү калыптандыруу деген чоң түшүнүк адабият мугалиминин алдына коюлат.

3.2. Адабий жомокторду инновациялык технологиялар менен окутуунун ыкмалары жана жолдору

Алдыда VI класста Т.Үмөталиевдин «Күч бирдикте», Тоголок Молдонун «Жер жана анын балдары», Жоомарт Бөкөнбаевдин «Чептен эрдин күчү бек», Чыңгыз Айтматовдун «Бугу-Эне» адабий жомокторун окутуунун методикасын иштеп чыгардын алдында инновациялык технологиялардын өзгөчөлүктөрү тууралуу айта кетели. XX кылымдын 80-жылдарында СССРдин түрдүү аймактарындагы чыгармачыл мугалимдер «кызматташтык педагогикасы» деген биримдикти ойлоп таап, аларды новатор-мугалимдер деп аташты. Мына ошолордун жаңыга умтулуусу, сабактарына окуучуларга эркиндик, демократия берүүсү, мугалим жана окуучу чыгармачылык байланышы билим берүүнүн мазмунун жана формасын инновациялоонун бир көрүнүштөрү эле. Мындай новатордук окутууну Талас районундагы К.Нанаев атындагы Арал орто мектебинен мугалими Б.Исаков өз практикасында ишке ашырды. «Б.Исаков ошол акимчил-буйрукчул системанын шарттарында окуучунун жанагындай эч нерседен шек санабаган «маңыроо, ээрчиме», догматикалуу дүйнө кабылдоосуна альтернатива издейт. Ал догматикалык, авторитардык окуу-тарбия усулуна кайчы турган өзүнүн альтернативдик педагогикалык көз карашын мындайча жарыялайт: «Окуучу ой жүгүртсүн, изденсин, шектенсин, ырастасын, талдасын, жаңылсын, оңдосун, талашсын, өз оюн далилдесин. Ушунун баары баланын өзүнүкү болууга тийиш. Бул жерде мугалимдин кийлигишүүсү өтө опурталдуу, анткени анын айтканы кадиксиз чындык катары кабыл алынат да, окуучу түйшүксүз, изденүүсүз, негиздөөсүз эле даяр калыпка салынып калат, бул өтө зыян, инсандын өзүнчөлүгүнүн калыптанышына терс таасир кылат. Ошол себептен мугалимдин кийлигишүүсү башкача өңүттө

жүрүшү зарыл: ал көйгөй маселени чиелентсин, кызуу талаш-тартышка айландырсын. Бирок эч качан «Бул туура, бул туура эмес» деп өз өкүмүн айтууга тийиш эмес, анын ордуна «Мен да кызыгып калдым, мурда ойлобопмун, оюнду дагы өнүктүрсөң, далил менен бекемдесең» деген өңдүү сүйлөөгө тийиш. Мугалим өзүн чектеп, балдардын эркин ой жүгүртүшүнө көмөк көрсөтөт. Алдыңкы планга окуучу чыгат, анткени ойлордун, пикирлердин, туундулардын автору (мейли ал туура же туура эмес болсун) – бала. Себеби окуучу баарын өз акылына салат, салмактайт, калчайт, салыштырат, далилдейт. Мында бала өз оюн айтып гана тим болбостон, аны коргоого, башкалар менен талашка чыгууга тийиш».

Балага карата болгон мындай педагогикалык оптимизм Бектур Исаковдун мындан аркы педагогдук ишмердигинин кыймылдаткыч күчү болуп калды десек жаңылышпас элек» [21].

С.Байгазиев андан ары мугалимдин сабактарынын инновациялык белгилерин төмөнкүлөрдөн көрөт: окуучунун жекече мамилесин иштеп чыгууну практикалайт; өнүктүрүүчү окутуунун (развивающее обучение) дидактикалык концепциясы жана усулдук технологиясы тарапка чечкиндүү түрдө бет бурат; балага мамилени өзгөртөт («Ар бир окуучу мен үчүн кымбат, жаңы гана жааган аппак кардай балалыктын таза дүйнөсү – асыл дөөлөт эмей эмне»); мугалим окуучунун эркин ой жүгүртүүсүн, «көкүрөктөн кайнап чыгуучу менчик ойлорду» стимулдоочу күч; мугалим окуучунун чындыкты биргелешип издеген партнёру, кызматташы, анын таанып-билүүсүн ыкчамдык менен уюштуруучу менеджер [21].

Мына ушул концепция – инновациялык сабактардын негизги концепциясы болуп, мурдагы салттуу сабактардан айырмалынып, окуучулар мугалим менен тексттин айланасында ар тараптуу диалогго чыгат; жактырган же жактырбаган каарман тууралуу ойлорун так айтат; жомоктун сюжетине алымча-кошумчаларды кошот ж.б. Бул сабактардын кыймылдаткыч күчү – мугалим –

окуу китеби – окуучу = үчөөнүн биргелешип чындык издеши, чыгарманын руханий-эстетикалык күчүн салмактап табышы.

Интерактив сабактар – инновациялоонун бир формасы болуп, өз ара аракеттенүү (взаимодействие), б.а., диалог, талкуу, баарлашуу, жардамдашуу, жекече жана топто иштөө менен чыгармалар талдоого алынат. Окуучу изденет, табууга аракет кылат, өз класс ичинде жана мугалимдин алдында эркин сезет. Бул сабактарды кластер түзүп, окуучунун сынчыл ойломун өстүрүүгө, адабиятты түшүндүрүүдө оюн технологияларын колдонууга, жомокторду сабак-сахна, дебат жана диспут кылууга, мелдеш-сабак, конкурс-сабак ж.б. формаларды кеңири колдонууга мүмкүнчүлүк ачат жана булардын баары окуучулардын чыгарманы өздөштүрүү деңгээлин жогорулатууга жардам берет. Методист-окумуштуу И.Ч.Исамидинов мындай деп жазат: «Адабий жомоктор элдик жомоктордон көркөмдүк каражаттары, стиль бөтөнчөлүктөрү жагынан да айырмаланып турушат. Адабий жомоктордо ар бир жазуучунун – автордун стили сакталат. Көпчүлүк элдик жомоктордо кездеше бере турган туруктуу көркөм сөз каражаттары – салыштыруу, эпитет, метафора, гиперболалар жазма профессионал адабиятка мүнөздүү болгон боёкторго ээ болот» [65, 86]. Бул пикирге караганда адабий жомокторду элдик жомокторду талдаган, комментарийлеген методдор менен толук анализдөө мүмкүн эмес. Алардын бир топ өзгөчөлүктөрү болот. Мугалим мына ошол өзгөчөлүктөрдү окутуу процессинде эске алышы керек. Ал өзгөчөлүктөр – адабий жомокто конкреттүү бир жазуучунун көз карашы, стили көрүнүп тургандагы. Мисалы, окуу китептеринде сунуш кылынып жүргөн «Бугу-Эне» жомогу өзүнчө чыгарма эмес, ал жазуучу Ч.Айтматовдун «Ак кеме» повестинен курамында турат, демек, анда элдик жомоктук мотив, стиль менен бирге эле профессионал жазуучунун индивидуалдуу стили синдирилген. Ошол үчүн повестин ал бөлүмү эзелки бир окуя катары Момундун сөзү менен айтылып жатат. Момун – жомокчу, анын жомогу элдик жомок, жазуучу болсо элдик жомокту өз тегирменинде иштеп чыгып, Момун деген каарманынын оозу менен айттырып жатат. Момун –

баланын таятасы, анын тарбиячысы, ошону үчүн жазуучу жомокту ошол кишиге айттырат, ошондо жомок таасирдүү болуп, жомоктогу баланын идеалы талкаланган кезде «балык болуп сүзүп кетет».

Жаңыланган, же инновациялык технологиялар менен өтүлгөн сабактардын эң негизгиси *интерактивдүү сабактар*, б.а., традициялуу сабактардан айырмаланган динамикага, кызыктырып, окуучуларды бош койбоого негизделген сабактар. Алардын бири америкалык Бенджамин Блумдун таксаномиясынан келип чыккан «Блумдун ромашка гүлү» деп аталган система. Ага ылайык ромашка гүлүнүн желекчелеринин четине бир нече типтеги суроолор коюлат. Алардын тиби төмөнкү сүрөттө берилет:

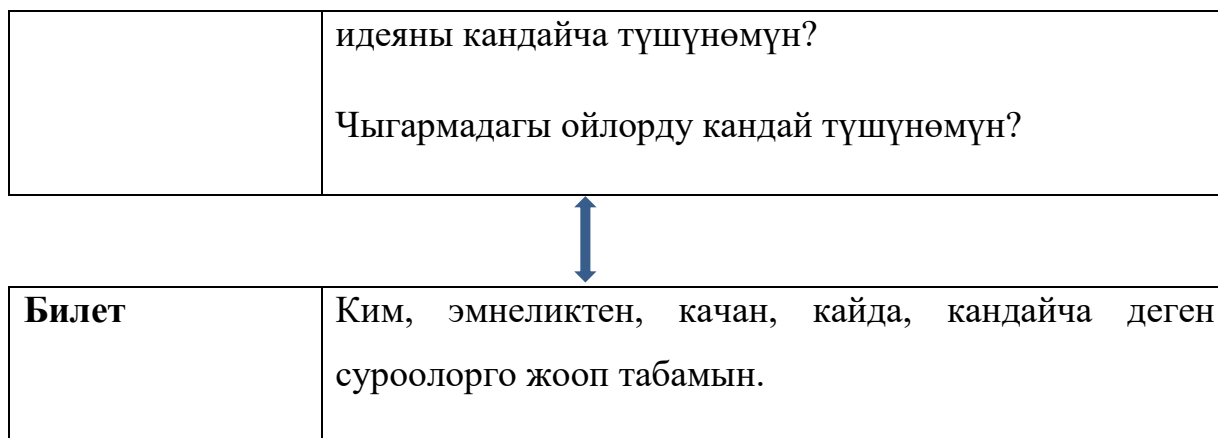
Сүрөт 3.1. – Ромашка гүлү

суроолордун типтери

- 1-желекче: Жөнөкөй суроо
- 2-желекче: Тактоочу суроо
- 3-желекче: Багыттоочу суроо
- 4-желекче: Ойлонтучу суроолор
- 5-желекче: Чаташтыруучу суроолор
- 6-желекче: Чыгармачыл суроолор
- 7-желекче: Баалоочу суроолор
- 8-желекче: Практикалык суроолор

Бул суроолордун негизинде окуучулар мындай процесстерден өтөт.

Баалайт	<p>Мындан кандай идея чыгат?</p> <p>Буга дагы эмнелерди кошот элең?</p> <p>Айтылган ойго келише аласыңбы/ макулсуңбу/кошуласыңбы?</p>
Синтездейт	<p>Сен ойлогонду адабиятчылар кандай ойлогон экен?</p> <p>Сен ойлогонду башка окуучулар кандай ойлоптур?</p> <p>Жалпы жазуучу көтөргөн идеяны синтездеп кандай жыйынтыкка келдиң?</p>
Талдайт	<p>Чыгарма кандай бөлүктөрдөн турат?</p> <p>Адабий жомоктун мазмуну кандай?</p> <p>Сюжет менен композиция биримдиги сакталганбы?</p> <p>Каармандары кандай аракеттерди жасайт?</p>
Колдонот	<p>Менин жашоом менен кандай байланышы бар?</p> <p>Мен бул чыгармадан эмнени үйрөндүм?</p> <p>Чыгармадагы автор айткан идеяларды эмне максатта колдонумун?</p>
Түшүнөт	<p>Жазуучу адабий жомокто алдына койгон максатты,</p>

Сүрөт 3.2. – Блум таксономиясы аркылуу чечилүүчү суроолор

3.2.1. VI класста Т.Үмөталиевдин «Күч бирдикте» деген жомогун окутууну инновациялоо технологиялары

Бул адабий жомокту окуп-үйрөнүүдө «Блумдун ромашка гүлү» усулу чыгарманы окуучулардын өздөштүрүүсүндө оптималдуу технология экендигин көрсөттү. Ал эми суроолор мугалимдер тарабынан алдын ала сабакка даярдануу процессинде төмөнкүдөй багытта түзүлдү.

Жөнөкөй суроолор. Мында окуучу көп ойлонбой эле айта турган, текстти бир сыйра окуу менен эле кабыл ала турган маалыматтар талап кылынат. М.: «Күч бирдикте» жомогундагы окуя кайсыл жерде болгон? Акылман карыянын канча уулу болгон экен? ж.б.

Тактоочу суроолор. Тактоочу суроолор баланын айткан жообун дагы бир жолу бышыктап, тактап чыгуу үчүн берилет, анда «Ырас эле, сен айткандай болсо, анда....?», «Эгер мен сени туура түшүнсөм, анда?...» дегендей сөз айкаштары, сүйлөмдөр колдонулат. М.: Демек, сен айткандай болсо, анда чокусу көк тиреген Тянь-Шань кайсыл өлкөдө болгон болот? Эгер мен туура түшүнсөм, акылман карыянын кызы жок экен да ээ? ж.б.

Багыттоочу суроолор. Кээде (көп учурда эле) мугалимдин берген суроосун окуучу толук андап биле албай, же түшүнө албай калат, ошондо мугалим ага суроолор менен багыт көрсөтөт. М.: Акылман карыя «Балдарынын ынтымагы жоктугун эмнелерден улам билип калды? Анан ал кандай ыкма ойлоп тапты? Башкача жол көрсөтсө болбойт беле? ж.б.

Ойлонтуучу суроолор. Мындай суроолор окуучунун дароо эле жооп беришин талап кылбайт, ал суроонун тегерегинде акыл калчап ой жүгүртүүсү керек болот. М.: Эгер акылман ата тогуз уулуна насаат айтып, ынтымакка чакырбаганда анын акыр аягы эмне менен бүтөр эле? Эмне үчүн бул адабий жомок «Күч бирдикте» деп аталат? ж.б.

Чаташтыруучу суроолор. Бул типтеги суроолорду мугалим окуучуну атайын чаргытуу, анын жообунун туура же туура эместигин тактоо үчүн берет. Мындай суроого окуучу тез жооп табышы керек. М.: Акылман ата бир күнү тоого барып элүү сабоо жасады, ал сабоону кыргыздар кандай максатта колдонот эле? Ынтымак үй менен жаңжалдуу үйдүн айырмасын автор кандайча чагылдырып жатат, эмне ошол сүрөттөөдө ошол ыкмаларды колдонду деп ойлойсуңар? ж.б.

Чыгармачыл суроолор. Мындай суроолор окуучулардын чыгармачыл жөндөмүн өстүрүүгө, илхамын ойготууга, чыгармачылык ой жүгүртүүсүн калыптоого багытталат. М.: «Акылман атанын айласы кеткенде...» деген темада оозеки баян айтып берчи? Ынтымак, биримдик тууралуу төрт сап ыр жазып көргүлөчү? ж.б.

Баалоочу суроолор. Бул типтеги суроолор окуучулардын адабий жомокто сүрөттөлгөн, айтылган окуяларга, көрүнүштөргө, каармандарга баа бере билүү көндүмүн аныктоо үчүн берилет. М.: Акылман ата балдарын ынтымаксыз кылып тарбиялап келген экен да, анан ошол кишинин балдарды тарбиялоодо кемчилдиги жокпу?

Жогорудагы суроолордон тышкары ромашка гүлүнө *чечмелөөчү, түшүндүрүүчү, практикалык багыт берүүчү, ойлонбой жооп табуучу, өткөн сабактарды эске түшүрүү менен жооп берүүчү* ж.б. көптөгөн суроолорду жазып чыксак болот.

Өзбек мектептерде кыргыз жазуучуларынын адабий жомокторун окутууда *сөздүктөрдү пайдалануу* менен мугалим балдардын этномаданий, тилдик-коммуникативдик компетенттүүлүгүн жогорулатууга салым кошот. Сөздөрдүн

маанилерин үйрөтүүдө мугалим инновациялык технологиялардан интернет аркылуу котормо жүргүзүү, интернет аркылуу бул же тигил сөздүн мааниси боюнча сүрөттөрдү, видеоматериалдарды таптыруу иштерин жүргүзүүгө болот. Айталык, «Күч бирдикте» деген жомокто «жүн сабоо» (өзбекче – жун савала») деген сөз бар, азыркы шаардык балдар бул кыймыл-аракеттин кандай болушун жакшы түшүнбөйт, демек, алар үчүн сөздүн лексикалык мааниси түшүнүксүз. Ушул учурда окуучуларга интернетке Гугл аркылуу кирүү тапшырмасы сунушталат. Ошондо мындай түшүндүрмөлөрдү таба алышат:

Жүн сабоо – жип ийрүү, аркан эшүү, кийиз жасоо, жууркан-төшөк каптоо иштеринин башталышы, анын алгачкы этабы (wikipedia.org/wiki).

Сабоо – жүн сабай турган кош чыбык. Көбүнчө ичке, түз ыргай, шилби же табылгыдан жасалат. Узундугу 1 метрдей. Чатышкан жүндү жайылган талпактын үстүнө салып, сабоо менен сабаганда чатыштары жазылып, ыпыр-сыпырдан тазаланат (wikipedia.org/wiki).

Жүн сабоо – жип ийрүү, аркан эшүү, кийиз жасоо, жууркан төшөк каптоо иштеринин башталышы, *жүн* иштетүүнүн алгачкы этабы (<https://el-sozduk.kg> › zhun-sa...).

Ушул эле жерден өзбек окуучулары жүн сабап жаткан көптөгөн сүрөттөр менен таанышат. Бул учурда мугалим менен окуучулардын суроо-жооп аңгемелешүүлөрү кыргыз эл турмушундагы жүн материалдарынын маанисине, анын чийкизат катары алыныш, иштетүү технологияларына бурулат. Ошол эле кезде сабоонун мааниси, эл турмушундагы аткарган кызматы түшүндүрүлөт.

«Күч бирдикте» жомогунда автор Т.Үмөталиев байыркы бир өткөн кездеги турмушту сүрөттөйт, андыктан анда азыркы өзбек окуучулары андый албай калган сөздөр, сөз айкаштары, салыштыруулар, метафоралар, эпитеттер жыш кездешет. Алардын маанисин *оюн технологиясы* аркылуу табуу окуучулардын кызыгуусун арттарат.

Оюндун аты: «Байыркы жомок дүйнөсүнө саякат»

Жалпы 6-класс төрт топко бөлүнөт.

1-топ «Эскирген сөздөр»

2-топ «Салыштыруулар»

3-топ «Макал-ылактар»

4-топ «Тааныш эмес сөздөр»

5-топ «Өзбек тилинде да колдонулган окшош сөздөр».

Мугалимдин тапшырмасы:

1-топко. Алардын тапкан сөздөрү: керней, болуш, бий, сабоо, жүн сабоо, кийиз кылуу. Булардын маанисин чечмелөө (сөздүктөрдүн жардамы менен). Бул тапшырманы аткаруу менен окуучулар тексттеги сөздөрдүн мааниси менен дагы тереңирээк таанышат, сөздүктөр менен иштөөнү үйрөнөт. Айрым буюмдардын (керней, сабоо) сүрөттөрүн да тарттырып көрүүгө болот.

2-топко. Алардын тапкан салыштыруулары өтө көп болду: урушкан тооктордой; аңырдай оозун ачуу; итий болгон балага окшоп; мышыктай сүт аңдыган; ач кенедей жабышуу; кырк күн ачтай; муштумдар түйүлүшөт катуу таштай; чукушуп жүнүн жулган короздордой; дүрбөлөндө тартылган кернейге окшоо; согушта душманынан өч алгандай; ийиндей тарып кеткен заман; кийиздей томолотуу; кара түндөй; жоо келип согушкандай; түш көргөндөй; этине келгиле деп чакыргандай; бөкөчөдөй кереге-уук; түн түшүп келаткандай кечке жуук; жүк баскан төөдөн бетер; дүлөйлөрчө; эмдегендей жүрөк; алмадай карматуу.

Бул салыштыруулардын маанисин бөтөн тилдүү окуучулар жакшы билбей калышы мүмкүн. Андыктан ар бир салыштыруунун ичинде салыштырылып жаткан нерсени жана салыштыруу үчүн колдонулган ыкмаларды (*-дай, -чө мүчөлөрү; окшоп, бетер деген кошумча сөздөр*) түшүндүрүп берүү зарыл. Мында окуучулардын элестетүү сезими, кабылдоо жөндөмү өзгөчө мааниге ээ. Мисалы, кырк күн ач калган адамдын кандай болушун элестетүү; жүк баскан төөнү көз алдына келтирүү, дүлөй адамдын кандай болорун түшүнүү ж.б.

3-топко. Алар текстти окуп, андагы автор колдонгон элдик макалы-ылакаптарды табышат («Бөлүнгөндү бөрү жейт»), алардын колдонулуш учурун жана максатын, маанисин айтып беришет. Эң негизгиси ошого окшош өзбек макалдарын да табат жана бүт класс менен аларды жаттап алат.

4-топко. Тааныш эмес сөздөрдү аныктаган топ төмөнкү сөздөрдү белгиледи: үрпөйүшүп, аңыр, итий, серелөө, ышкын, кырмычык, ыргай, колот, кагайтуу, элик, боолук, жерге житүү ж.б. Анан бул сөздөрдүн маанисин жалпы класста мугалимдин жардамы менен түшүнүштү. Кыргыз сөздөрүн өзбек окуучуларынын үйрөнүүсүндө мындай изилдөөчүлүк компетенттүүлүккө ээ болуунун мааниси чоң.

5-топко. Бул топ тексттин ичиндеги сөздөрдүн куду ошондой эле айтылышка жакын өзбек тилинде да колдонулушун аныкташты. Андай сөздөр арбын: оор – оғир; душмандар – душманлар; үй-уй; адам – одам; акыл – ақл; акылуу – ақли; суу – сув, тоо – таг ж.б.

Адабият сабагында сөздүк жумуштарын иштетүү менен мугалим өзбек тилинде окуган окуучуларга кыргыз тилинин байыркы тил экендигине, сөз байлыгынын кенендигине ынандырат жана ошол сөздөрдү оозеки жана жазуу кебинде колдоно билүү компетенттүүлүгүнө жетишүүгө аракет кылат.

3.2.2. Тоголок Молдонун «Жер жана анын балдары» адабий жомок-поэмасын окутуунун инновациялык жолдору жана ыкмалары

Тоголок Молдо өз кезегинин өтө билимдүү, окумал кишиси болгон, ал татар, казак, фарсий, араб тилиндеги китептер менен тааныштыгы болуп, батыш жана чыгыш адабиятын жакшы билген, И.А.Крыловдун тамсилдерине окшотуп, анын Абай Кунанбаев иштеп чыккан варианттарына жана котормолоруна жакындатып «Иттин доолдай тиктирем дегени» сыяктуу тамсилдерин, орус элинин «Колобок» жомогуна окшотуп «Абышка-кемпирдин көмөчү» жомогун жазганын мисал кылууга болот. Ошол эле кезде ал кыргыз оозеки адабиятынын мыкты үлгүлөрү катары эсептелип келген армандар менен

кошокторду иштеп чыгып, кагазга түшүрүп, түбөлүк мурас катары элге калтырды.

Анын космогониялык, географиялык, геодезиялык, метрологиялык эмпирикалык билимдери бер экендиги «Жер жана анын балдары» поэмасы аркылуу тастыкталат. Бул чыгарманы окуп үйрөнүү өзбек тилиндеги мектептердин 5-класстарына сунуш кылынган. Окуу программасында [89] бул чыгармага үч саат бөлүнгөн, окуу китебинде [106, 76-88] текст адаптацияланып, методикалык аппарат кошулуп, негизинен бир кыйла кенен берилген. Бул чыгарманы өзбек мектептеринде окутуу багытында Б.Б.Байтикова бышыктоо сабагы үчүн сабак-сахнанын план-иштелмесин иштеп чыккан жана диссертациясында [28] анын кыскача мазмунун баяндаган.

«Жер жана анын балдары» адабий жомогунун башкы темасы кандай, идеясы эмнеде, автор бул чыгарма аркылуу өзүнө кандай максат койгон жана ошол максатын ишке ашыруу үчүн акындык дараметин, чеберчилигин кандай көрсөткөн, образдар кандай ачылып берилген, тилдик каражаттарды кандайча колдонгон дегендей суроолорду алдыбызга коюп, окуучулар ошол суроолорго жооп табышы керек. Ал үчүн бир сабактын жүрүшүн сунуш кылабыз.

Сабакта колдонулган ыкма: Топ менен иштөө.

Сабактын темасы: Тоголок Молдонун «Жер жана анын балдары» поэма-жомогу.

Сабактын максаты: Окуучулар топ менен иштөө аркылуу, топко өз салымын кошуу аркылуу табият жана анын сырларын, Жер, От, Жамгыр, Суу, Шамал сыяктуу жаратылыш кубулуштарынын ар биринин ордун, кызматын, бири-бири менен байланыштарын үйрөнөт, мекен таануу, география сабактары менен интеграциялап өз билимдерин тереңдетет, акын катары Тоголок Молдонун чеберчилигин таанып билет. Эмоционалдык сезимдери, эстетикалык табити жогорулайт.

Сабактын өтүлүү убактысы: 45 мүнөт.

Колдонулуучу каражаттар (ресурстар): Топко бирден флипчарт, түстүү карандаштар, скотчтор, глобус.

Иш кадамдары:

1. Мугалим классты жуптарга бөлөт.

2. Дискуссия:

Темалары (болжолдуу): «Жаратылыш деген эмне?»

«Эмне үчүн шамал болот?»»,

«Суу кайдан чыгат?»»

«Оттун пайдасы жана зыяны?»»,

«Эмне үчүн күн түнгө, түн күнгө алмашып турат?» ж.б. (Бир сабакта булардын бир гана суроосун алса болот)

3. Жуптар менен жуптар биригип иштөө. $(2+2)=4$. Ушул топ ойлорун бири-бирине айтат жана ал пикирлерин флипчартка чагылдырат.

4. Топтор флипчарттарын доскага же дубалга скотч менен чаптап, пикирлеринин долбоорлорун жалпы класска таанытат (презентациялайт).

5. Топтордун ойлорун мугалим менен бирге жалпы класс талкуулашып, пикирлерин айтышат, алымча-кошумчаларын киргизет.

Потенциал: Окутуунун бул ыкмасы окуучулардын жаратылышты илимий түшүнүүгө жардам берет, топто жана биргелешип иштөөгө үйрөтүүгө көнүктүрөт.

Талкуулоо үчүн суроолор:

1. Жердин балдары барбы? Тоголок Молдо От, Жамгыр, Суу, Шамал сыяктууларды неге Жердин балдары деп атат?

2. Жамгыр, бул кандай кубулуш? Сен жамгырда калып көрдүң беле, ошондо кандай сезимде болгонсуң?

3. Жамгырдын түрлөрү: себелеген жамгыр; желип өткөн жамгыр; нөшөр; ак жаан; өткүн; шатырата төккөн жамгыр; кыяндаган жамгыр ж.б.

4. Жамгырдын пайдасы эмнеде? Жамгыр болбосо бул Жер жүзү эмне болот эле?
5. Суу эмне үчүн жамгырдын мактанычына каршы чыкты?
6. Адам баласынын жашоосунда суунун мааниси кандай?
7. Жамгыр менен суу кандай байланышат?
8. Шамал жамгыр менен сууну эмне үчүн сындады?
9. Шамалдын пайдасы кандай, зыяны кандай? ж.б.

Сөздүк жумуштары: Бул тексттеги сөздөр өзбек тилдүү окуучулардын кабыл алуусу үчүн бир топ татаалдыкты жаратат. Ошондуктан аларга интернет аркылуу сөздүктөрдөн пайдаланууга жана окуу китебиндеги сөздүктү колдонууга уруксат берүү керек. Окуу китебиндеги сөздүк:

жамгыр – ёмғир

тиричилик – ҳаёт

сай – дарё йўли

мөңгү – муз тоғ

торгой – тўрғай

байчечекей – байчечак

төл – туғилган бола (уй-ҳайвонларида)

буу – буғ

чагылган – чақмоқ, яшин

күкүк – какку куш [106, 88].

Окуу китебинде сөздүктөр кеңири берилген эмес жана берилбейт, ошону үчүн мындай сөздүктөрдү окуучулар өздөрү улантуу керек. Мисалы, жогорудагы поэмадагы Жамгырдын айткан бөлүгүнөн төмөнкүдөй сөздөрдүн жана сөз айкаштарынын маанисин билүү зарыл болот:

желип өткөн

жер тамыры

аркар

кулжа

ак кийик
кулан
өзөн
саз
жандын төлү
кудук
кара суу ж.б.

Андан кийин тексттин биринчи бөлүгү (Жамгырдын, Суунун сөзү) окулат. Анын формалары ар түрдүү: бир окуучу окуйт; окуучулар бөлүп алып окуйт; артист окуйт; мугалим окуйт; жогорку класстын мыкты окуучуларынын бири окуйт ж.б.

Дал ушул учурда Ютуб каналынан ушул чыгарманы окутуу боюнча мугалимдердин тажрыйбаларына таянып сабактарынан фрагменттерди пайдаланууга болот:

Гулнара Иманкулова (<https://www.youtube.com/watch?v=gETt9UeU3mw>);

Айзирек Полотбек кызы (<https://www.youtube.com/watch?v=vui8OpI4mVU>);

Даниэл Бексарыев (<https://www.youtube.com/watch?v=RJDYmFMQ8w4>) ж.б.

Текстти окуу жана айрым сөздөрдү, сөз айкаштарын түшүндүрүү, ассоциациялоо.

Таблица 3.2. – Тексттеги айрым сөздөрүн маанилери

шилтеме	реакция
байчечекей ачылат	кар кетери менен эң биринчи чыккан майда гүл, жаздын жана балалыктын символу

аркар, кулжа, ак кийик	бийик тоолордо, аска-зоо арасында жашаган жапайы жаныбарлар, илгери аңчылар аларды атып келип, ошону менен жан баккан ж.б.
кургак чөлдө суусаган кулан	чөлдөрдө, суусуз талааларда жашаган, күлүк, сулуу жаныбар, аны мергендер атып келип этин жешкен
өзөн	эки тоонун ортосу, ал жерден суу агып турат, элдер отурукташат
чөл	суусу жок, кумдуу талаалар, ал жерде айрым гана кескелдирик, жылан сыяктуу жаныбарлар жашап, адамдар көп күн суу ичпеген төөлөр менен гана өтөт
саз	кара суу чыгып, жери кургабай, ар дайым ным, балчык болуп турган жер, айрым чоң саздарга ар кандай жаныбарлар, адамдар да сорулуп кетет ж.б.

Текстти талкуулоо үчүн «акыл-эс чабуулу» ыкмасындагы суроолор жана тапшырмалар.

Түгөйлүшкөн акыл-эс чабуулу. Окуучулар бири-бирине бет маңдай отурат, бири экинчисине суроо берет. Бир, же бир нече суроо берүүгө да мүмкүнчүлүк бар.

Мисалы, биринчи түгөйлөр (жуптар) Хилоланын Жодигарга суроосу:

Кулан кайда жашайт, жамгыр ага кандай пайда көрсөтөт?

Жодигардин Хилолага суроосу:

Жамгырдын кумду майдай балкытканы эмнеси?

Экинчи түгөйлөр Саёранын Бахтиярга суроолору:

Жамгыр болбосо саздар кандай абалда калат эле?

Эмне үчүн жандын төлү аз болот деп атат?

Бахтиярдын Саёрага суроолору:

Жамгыр Сууну эмне үчүн сындап жатат?

Жамгыр болбосо кудук, булак, кара суу кандай абалга келет эле? ж.б.

Ар бир топ эки-экиден алты мүнөт убакыт ичинде бири-бирине суроо берип, ошол суроого жоопторун талкуулайт, ишенимдүү жана тартынбай сүйлөйт. Бул ишмердүүлүккө эки гана окуучу катышкандыктан биринен бири өз ойлорун туура-туура эмес болсо да айтат, суроонун жоопторун бышыктайт. Окуучуда жанындагы жолдошу менен диалогго чыккандан кийин өзүнө ишеним пайда болуп, жалпы класс менен суроолорго жооп берүүгө даяр болот.

Тайпалык акыл-эс чабуулу. Мандай учурда суроолор жалпы класска (тайпага) берилет, ар бир окуучу күтүлбөгөндөй суроолорго жооп берип калышы мүмкүн. Суроолорду окуучу же мугалим бериши мүмкүн. Түгөйлөшкөн учурда мугалим ар бир жуптун суроосун жана ага жоопторун билбей калышы мүмкүн болсо, тайпалык акыл-эс чабуулунда ар бир окуучу жана ар бир жооп мугалимдин көзөмөлүндө турат, демек, суроолорго жана жоопторго мугалим ыкчам түзөтүү киргизе алат.

Тайпалык акыл-эс чабуулунда дискуссия, бири-бирине карама-каршы чыгуу активдешет да, окуучулардын өз пикирин аргументтештирүү ишмердүүлүгү жогору болот.

Чаташкан логикалык чынжырлар. Мындай ыкмага ылайык атайын баракчаларга мындай сүйлөмдөр жазылды:

Биринчи баракча

Жамгыр: «Арыктар болуп жымылдап,

Ан сайын төгүп шыбыргак»

Экинчи баракча

Жамгыр: «Жамгыр өзүн сел ойлойт,

Кудук өзүн көл ойлойт»

Үчүнчү баракча

Шамалда «күн күркүрөп тарсылдап,

Чагылган учуп жаркылдап» асманда өзгөчө кубулуштар болуп өтөт

Төртүнчү баракча

Жамгыр: «Шамал келип калды деп,

Качат баары чуркурап»

Дагы мына ушундай баракчалар таратылып, аларда жазылгандар текст менен салыштырылат. Бул ыкма жалпы класста колдонулуп, мугалимдин көзөмөлүндө жооптор айтылат. Ыкманын башкы максаты – чаташтыруу, туура эмес нерседен туурасын издөө. Мындай баракчалар айрым окуучуларга берилет же окуучулар өздөрү мугалимдин столунун үстүнөн алат. Чынжырлар бириктирилет, текст логикалык жактан оңдолот.

Эркин жазуу. Бул ыкмада окуучулар төрт-алты мүнөт ичинде «Жер жана анын балдары» поэмасынын кайсыл бир бөлүмү же темасы боюнча оюн эркин айтып жазуу ишин жүргүзөт. Абдан кыска жана так жазылган бул иш окуучунун теманы кандайча өздөштүрүп жаткандыгын аныктоого мүмкүнчүлүк

берет. Жазылган иштердин деңгээлин окуучулар бири-бирине окуп берүү менен аныкташат, же үйдөн толуктап келүүгө тапшырма алат.

«Жер жана анын балдары» поэмасын дагы тереңирээк талдоо үчүн инновациялык ыкмалардын бири болгон «сынчыл ойлом» (орусча «критическое мышление», англисче *critical thinking*) технологиясын пайдаланабыз. Бул технология даяр, шаблон болуп калган жооптордон качуу, жекече өз алдынча ой жүгүртүү, кандайдыр бир алынган ойлорго, жыйынтыктарга туура эмес болуп калышы мүмкүн, мындай болсо эмне болот деп кароо, аларга өз алдынча баа берип, өз алдынча интерпретациялоо.

«Сынчыл ойлом» деген термин Дж.Дьюи деген философтун эмгектериндеги «рефлексивдин ой жүгүртүү» дегенден алынып, ар кандай билимди, ишенимди тез, ырааттуу, кылдат чечүү менен байланышат. Бул окууну Р.Пол, Д.Халперн, Р.Эннис бир кыйла өнүктүргөн. «Сынчыл ойломго» жетишүү үчүн окуучу өз оюн туура, анык, так айтып, проблеманын жаңы жагын көрө жана айта билүүсү зарыл, ал үчүн ага ар тараптуу маалымат керек, башкача бир ой жүгүртүү зарыл.

Анын негизги сапаттык белгилери төмөнкү таблицанда чагылдырылды.

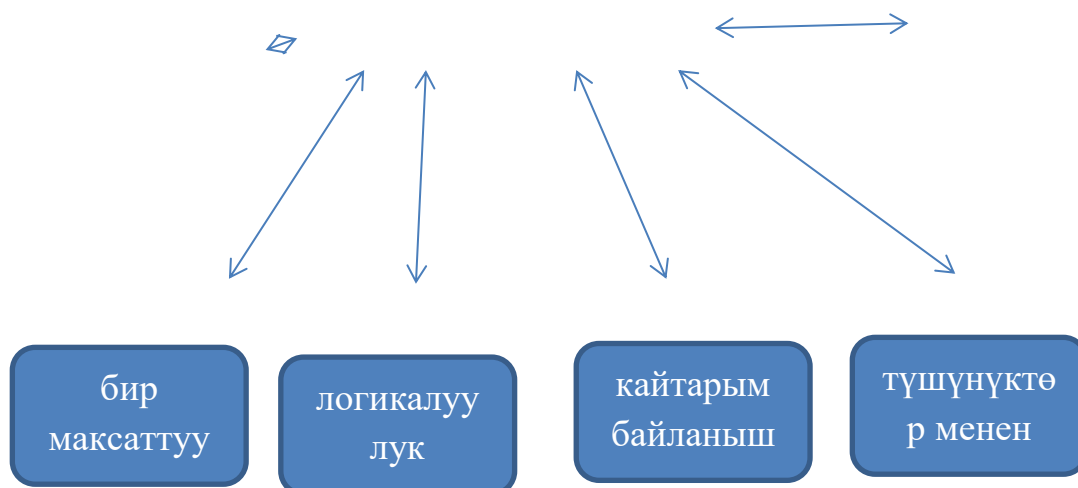

Таблица 3.3. – Сынчыл ойломдун сапаттык негизги белгилери.

Анын этаптары чакыруу, түшүнүү, ой жүгүртүү.

Чакырууда бул же тигил маселени түшүнүүдө өзүнүн мурда билген билимдерин, маалыматтарын «чакырып алып», ошолорду пикир айтуусунда пайдаланат.

Түшүнүүдө окуучулар жаңы маалымат менен таанышат, текстти окуйт, талдайт. Мурдагы чакыруу этабындагы материалдарды бул этапта колдоно билет. Мында инсерт ыкмасы колдонулат.

Таблица 3.3. – Инсерт таблицасы.

«V» – Билем	«+» – Жаңы билдим	«-» – Окугандарым билгендериме карама-каршы	«?» – Түшүнгөн жокмун

Ойлонуу (же ой жүгүртүү) – мында чакыруу жана түшүнүү этаптарында алган маалыматтарды, билимдерди иштетип, аларды бышыктайт,

жыйынтыктайт, ээ болгон билимдерин башкаларга (классташтарына, окуучуларына) жеткире билет.

Б.Батыркулова акын А.Осмоновдун «Толубай сынчы» адабий жомогун окутууда текстти төмөнкүдөй этаптарда түшүндүрөт:

Түшүнүү.

Биринчи токтолуу.

Ой жүгүртүү.

Чабуул.

Түшүнүү.

Экинчи токтолуу.

Ой жүгүртүү.

Чабуул.

Окуу улантылат.

Түшүнүү.

Ой жүгүртүү.

Чабуул.

Түшүнүү.

Төртүнчү токтолуу.

Ой жүгүртүү.

Түшүнүү.

Ой жүгүртүү.

Чабуул.

Методист текстти окуп жатып төрт токтолуу кылат, түшүнүү беш жолу, ой жүгүртүү беш жолу, чабуул беш жолу болот [33].

Сынчыл ойломдун дагы бир стратегиясы эки бөлүктүү күндөлүк. Аны төмөнкүдөй жүргүздүк.

Таблица 3.4. – Эки бөлүмдүү күндөлүк

Шилтеме	Чечмелөө
<p>Дүйнөнү бүтүн жашарткан, Менден башка кайсың бар? Жашартканың бар болсо, Жашырбастан айтыңар! [149]</p>	
<p>Жаабай койсом бир жылга Жандын баары кысылат. Эки жылга жетпестен, Элдин баары бузулат [149].</p>	
<p>Менден жардам болбосо, Ага албайсың мындай шар. Кудугуң кургап ным калбайт, Булагың кургап суу калбайт [149].</p>	
<p>Асманды курчап бүркөлүп, Суу алган булут куралган. Мактанбагын жамгырым, Деңиздин сен да суусусуң [149].</p>	

Мында чыгармадан төрт саптан шилтемелер берилди да, аны окуучулар ар кимиси өз алдынча чечмелеп бериши керек. Бул тапшырма боюнча окуучулар жетишүүчү компетенттүүлүктөр: ар бир сөздүн маанисин изилдеп көрүү; сөздөрдүн байланышы кандай түзүлгөнүн байкоо; аталган шилтемеде акындын айткан оюн түшүнүү; сунуш кылынган төрт саптын жалпы поэма

менен байланышын андоо; чыгармачылык менен ой жүгүртүү; анализдөө жана синтездөө ж.б.

Ушундай иштерден кийин дагы бир тапшырма тексттеги карама-каршылыктарды, же суроолорго жоопторду табуу тапшырмасы.

Таблица 3.5. – Чыгармадагы каармандардын карама-каршы ойлору (кайым айтышуулары)

Жамгыр	Суу
Суу мактанат агам деп, Жандын баарын багам деп. Бардык жанды бүтүндөй, Багууга келет чамам деп. Андай эмес, суу эне, Колуңдан келбейт жеп-жеке. Сага менден жардам бар, Менден жардам болбосо, Ага албайсың мындай шар. Кудугуң кургап ным калбайт, Булагың кургап суу калбайт [149].	Жамгыр өзүн сел ойлойт, Кудук өзүн көл ойлойт. Толтурам деп деңизди, Кесирдүү сөзүн түк койбойт. Дүйнөгө бүт чырмалып, Деңиз жатат сел болуп, Жер жүзүндө нечен суу Кошулуп жатат көл болуп. Атагың – жамгыр, өзүң – суу, Аңгең сенин мына – бу. Мактанбагың өзүңчө [149].

Таблица 3.6. – Чыгармадагы каармандардын карама-каршы ойлору (кайым айтышуулары)

Шамал	Суу
Сыбызгы, сыртак соккон жел, Мунар менин колумда. Күндүн жүзүн бүркөгөн, Туман менин колумда. Асманда жүргөн жаркырап,	Мактанбайм деп мактандың, Өзүңдү айтып актандың. Сен жобурап сөзгө киргенде, Жолуңду тоспой сак сактандым. Аккан суу менин атагым,

Айдын нуру колумда, Көктө жүргөн жаркырап, Күндүн нуру колумда, Кезегимди кетирбейм, Тополоң салып заркырап, Шамал келип калды деп, Качат баары чуркурап [149]	Эч кимге жок чатагым. Эч ким менен чырым жок, Аккан бойдон жатамын. Муздактан музду эритип, Сайдан чыгат аккан суу, Адам айран калгандай, Жайдан чыгат аккан суу [149].
--	---

Мына ушундай жол менен Суу менен Оттун кайым айтышууларын ж.б. мактаныхтарын, ар биринин өз кызматтарын айткан саптарын таблица формасында жазып чыгууга болот. Мындай таблицалар көп болуп кетиши да мүмкүн, себеби чыгармада ошондой ойлор көп.

Кийинки тапшырма – **чыгарманын негизинде текст түзүү тапшырмасы**. Анда окуучуларга багыт болсун үчүн ачкыч сөздөр берилет: тиричилик, буу, сел, булут, аккан суу, оттук таш, шайтан.

А) Окуучулар жогорудагы ачкыч сөздөрдү пайдаланып жекече кыскача текст түзүшөт.

Б) Жазган тексттерин жалпы класста окуп, бири-бири менен, андан соң жалпы класста талкууланат.

Тексттер:

Жер жана анын балдары талашка түшөт. Алардын талашы ким кыйын, ким өтө керектүү деген суроо. Жамгыр айтат: дыйкандардын эгинине, суусаган жаныбарларга, чөлгө, элге, ар бир жанга тиричилик берем дейт. Суу болсо жамгырды сен деңизден чыккан бир буусуң да, мен эгин сугарып, жерди жашыл кылып, бардык жан-жаныбарга жашоо берерин айтып мактанып кетет. Шамал болсо сууга сен сел болуп элге зыян алып келесиң, мен булутту айдап алып барбасам жамгыр болбойт дейт. Ага макул болбой суу жандын баарын суусутпай агып турат аккан суу экенин айтат. От болсо оттук

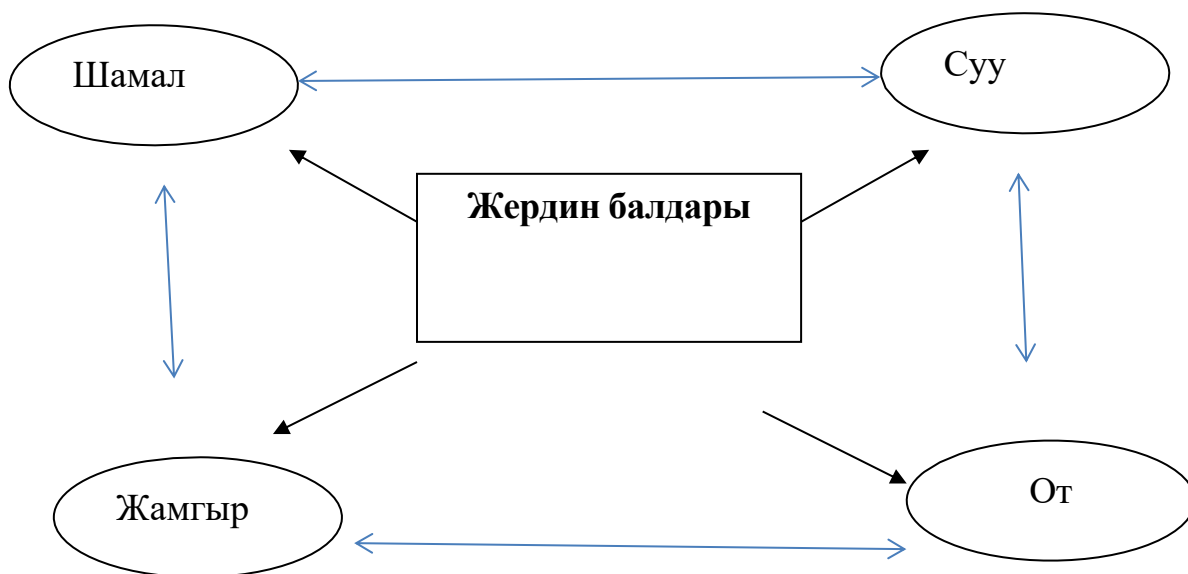
таштан жаралып, үшүгөндү жылытамын, тамак-ашты бышырамын дейт. Булардын сөзүн тыңшап турган Жер «силерди азазил шайтан азгырып» мактанып атасыңар дейт (Хилола Акбарова).

Жер бетиндеги тиричиликти ким жүргүзөт деп Жамгыр, Суу, От, Шамал талашат. Ар кимиси өз пайдасын айтат. Буудан булут болот, булут жамгыр болот, жамгыр өтө катуу жааса сел болот, сел элге, жерге зыян алып келет. Аккан суу жерге жагат, эгиндер өсөт, коон-дарбыз, жүзүм, анар – бүт суунунун пайдасын көрөт, жамгыр жааганда пахта, жүгөрү өсөт, шалы ар дайым сууда турат. От өзүн оттук таштан пайда болорун айтып берет. Асмандагы Күндүн нуру да, Айдын нуру да менмин дейт От.

Ушундай сөздөрдү угуп туруп Жер ачуусу келет, ынтымак болууга, шайтандын сөзүнө кирбөөгө чакырат (Ойбек Хасанов) ж.б.

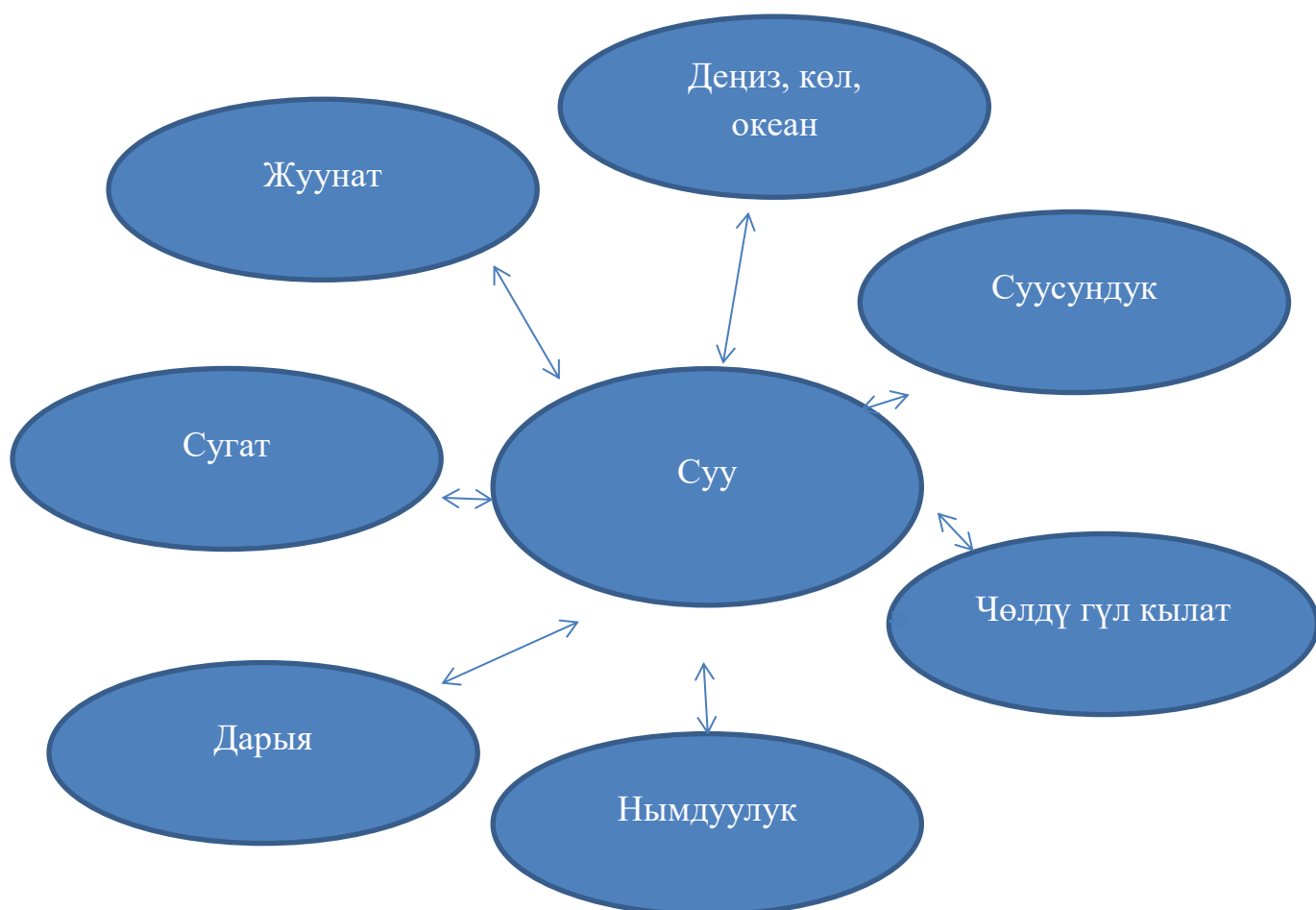
Окуучулар мына ушундай жазуу жумуштарын аткарат жана андан ачкыч сөздөр менен иштөөнү, керектүү гана сөздөрдү колдонуп текст жазууну, текстти логикалык жактан байланыштуу кылууну, сөздөрдү тандап, сүйлөмдөрдү кураштырууну үйрөнөт.

«Жер жана анын балдары» поэмасындагы каармандарды мүнөздөө.

Сүрөт 3.4. – «Жер жана анын балдары» поэмасындагы каармандардын бири-бири байланыш схемалары

Бул таяныч схемалары менен сүйлөө – сабакта өтүлгөндөрдү жыйынтыктоо катары сунушталат.

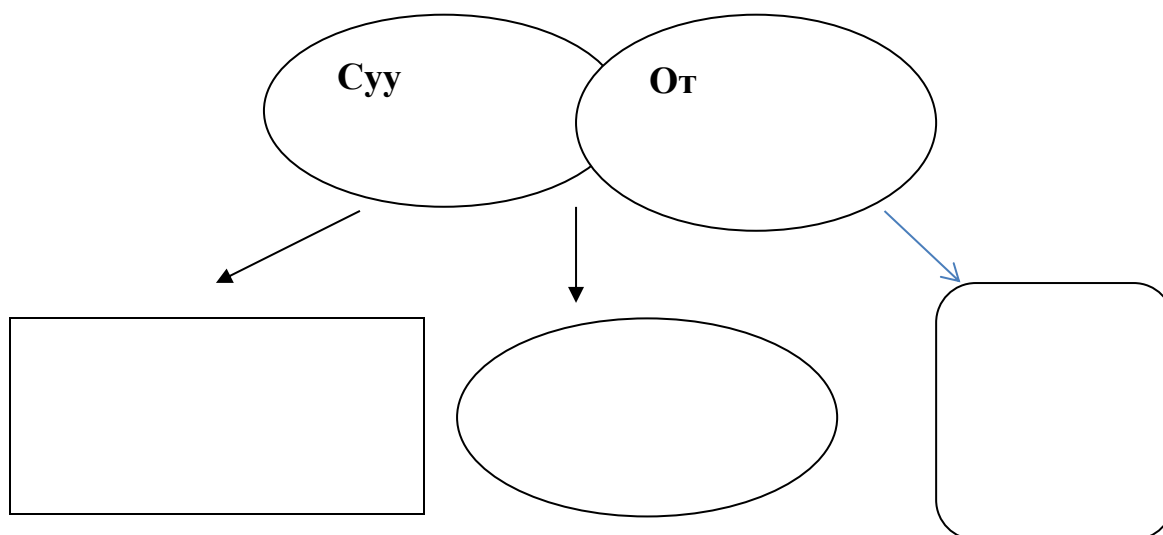

Сүрөт 3.5. – «Жер жана анын балдары» поэмасындагы Суунун пайдасын көрсөтүү үчүн таяныч-схемалар

Ушундай таяныч-схемалар От, Шамал, Жамгыр боюнча да жасалат.

Каармандарды салыштыруу үчүн аларды Венндин диаграммасына салып көрөбүз.

Мисалы:

Сүрөт 3.6. – Суу менен Отту Венндин диаграммасына салып салыштыруу

Мындай диаграмма менен башка каармандарды да салыштырып чыгабыз.

Үйгө тапшырма: Слайд жасоо, үзүндүлөрдү жаттоо, ролдоштуруп окуу, сахналаштырууга даярдануу.

3.2.3. Жаңы технологиялар менен Жоомарт Бөкөнбаевдин «Чептен эрдин күчү бек» адабий жомогун окутуу

Азыркы учурда окутуу кыргыз, орус, өзбек, тажик тилдеринде кыргыз адабияты үйрөнүлүп, анда педагогикалык-методикалык ишмердүүлүктөрдүн ар кандай инновациялык технологиялары пайдаланылып жүрөт. Биздин байкообузда эң көп колдонулгандары: сабак-талаш-тартыш, сабак-сахна, сабак-дебат, сабак-симпозиум, сабак-аукцион, сабак-маектешүү (интервью), долбоор жактоо. Мына ошолордо «мээге чабуул», «инсерт», «эки жактуу күндөлүк», «ромашка гүлү», «чаташкан логикалык чынжыр», «Венндин диаграммасы», «багыттоочу окуу», «класстер», «синквейн», «башкарылма элестетүү» ж.б. интерактивдүү методдор пайдаланылып, алар эффективдүүлүгүн көрсөтүп жүрөт.

Мына ушундай жаңы технологиялар менен окутуу өзбек тилинде жүргүзүлгөн мектептердин 5-класстарында Жоомарт Бөкөнбаевдин «Чептен эрдин күчү бек» поэмасын окутуунун методикасын иштеп чыгып, мектеп мугалимдери менен практикада сынактан өткөрдүк.

Чакан чыгарманы окутуунун бир канча варианттарын иштеп чыктык. Өзбек мектептерде кыргыз адабиятын окутуунун башкы милдеттеринин бири – кыргыз лексикасын, грамматикасын, стилистикасын үйрөтүү, б.а., окуучулардын лингвистикалык компетенттүүлүктөрүн жогорулатуу болгондуктан чыгарманын тилин, поэтикасын, көркөм сөз каражаттарын талдоого, өздөштүрүүгө өзгөчө көңүл бурулат.

«Чептен эрдин күчү бек» – бул чакан поэма, көлөмдүү ыр дегенге да болот, болгону 26 куплет. Анын башкы таасирдүүлүгү – элдик жомоктун идеясы ар бир мезгил үчүн актуалдуу боло бергендигинде, кыргыз инсандары эне менен баланын мекенчилдик сезимдеринин күчтүүлүгүн көрсөткөндүгүндө.

Сабакта мугалим пайдала ала турган бир катар эффективдүү ресурстар интернет булактарында бар. Алар:

1. Улуу Жеңиштин 75 жылдыгына жана акын котормочу, Жоомарт Бөкөнбаевдин 110 жылдыгына карата Бишкек шаарындагы №94 орто мектебинин 3-классынын «Адабий окуу» сабагынын видеосу (Мугалими Бүайша Назарбекова (<https://kutbilim.kg/news/inner/chepten-erdin-k-ch-bek-ky/>))

2. «Чептен эрдин күчү бек» мультфильми (<https://www.youtube.com/watch?v=zaTXFHqtuPg>)

3. Чыгарманынын негизинде тартылган чакан көркөм фильм (<https://www.youtube.com/watch?v=ct2C1Zlo4VI>)

Мугалим буларды ылайыгына карап сабагынын кайсыл бир жерлеринде колдонушу мүмкүн.

«Чептен эрдин күчү бек» поэмасынын көркөм сөз каражаттары боюнча бир сабактын болжолдуу жүрүшү мындай тартипте өттү.

Сабактын темасы: «Чептен эрдин күчү бек» поэмасынын көркөм сөз каражаттары

Колдонулган жаңычыл ыкмалар: Топтордо иштөө.

Сабактын максаты:

а) окуучулар Жоомарт Бөкөнбаевдин «Чептен эрдин күчү бек» поэмасынын көркөм сөз каражаттарын өздөштүрөт.

б) окуучулар топтордо иштөөгө, чыгарманы окуп-үйрөнүү процессинде логикалык ой жүгүртүүлөрүн жана эске тутууларын калыптандырууга көнүгүшөт.

в) окуучулардын сабакта тилдик-коммуникативдик, адабий-теориялык, этномаданий, социомаданий компетенттүүлүктөрүн калыптоого салым кошулат.

Сабакта колдонулуучу каражаттар: А4 формасындагы кагаз, түстүү маркерлер, окуу китеби, скотч, ватман, калем, бор, карточкалар, буклеттер, сүрөттөр ж.б.

Иш кадамдары: Окуучулар топто өз ара иштей билүү эрежелерин кбыл алат. Алар: баштоочуну ээрчүү; команданы угуу; топто айтылган ар бир ойдун баалуу жана керектүү экенин түшүнүү; жакшы билбей жаткан окуучуга жардам берүү; жамааттык аң сезим жана жамааттык аракет принциптери ж.б.

1-кадам: Окуучуларды топторго бөлүп алуу.

2-кадам: Чынжырча оюну: Тексттен 1-топ Элдин, 2-топ Акылман карыянын, 3-топ Баланын, 4-топ Эненин абалын мүнөздөгөн саптарды таап, жалпы класска окуп берет.

1-топ:

Кордугу душмандардын жанга батып,

Бир күнү кеңешүүгө эл чогулду.

Бардык күч, бардык мүлкүн сарып кылып,

Жоо өткүс бекем чепти курмак болду [38].

2-топ:

Карыя токсон жашка келген экен,

Кыдырып бүт дүйнөнү көргөн экен.

Акылы алмаз менен борлоттон курч,

Алыскы бир ажайып жерден экен [38].

3-топ:

– Уктум да шашкан бойдон келдим, – деди,

Мен даяр тезден гана көмгүн, – деди,

Арманым дүйнөдө эч калбайт го

Жарасам керегине элдин, – деди.

Жаш бала бай дубалга барып турду,
Көпчүлүк күрөк менен чачты кумду [38].

4-топ:

Жалбарды жалгызына, беттен өптү,
Аарчыды жашка толгон эки көздү.
Колуна күрөк алып кайрат менен,
Көмүүгө баласына кумду септи [38].

Мындай тексттен мисал табуунун башка варианттары болушу мүмкүн, бир куплет гана эмес, бир нече куплет табышы да мүмкүн, биз бул жерде мисал катары гана көрсөттүк. Мында окуучулардын текстти түшүнүү, тексттен айрым маанилерди ылгап алуу жөнөмдүүлүгү пайда болду.

3-кадам: Топторго мугалим чыгарманын текстин дагы бир жолу өз алдынча окуп чыгууга тапшырма берет.

4-кадам: Окуучулар тексттерди окуу менен 1-топ метафораларды, 2-топ салыштырууларды, 3-топ эпитеттерди таап, алар кандай теориялык түшүнүктөр экендигин айтып, тапкандарын ватманга жазат.

Таблица 3.7. – «Чептен эрдин күчү бек» поэмасынын тилин талдоо

топтор	адабий-теориялык түшүнүктөр	чыгармадан мисалдар
1-топ: Метафора тобу	Метафора (гр. – өтүп кетүү) – троптун негизги түрлөрүнүн бири; бир нерсени, көрүнүштү башка бир окшош же жакын нерсе, көрүнүш менен атоо. Метафора оозеки жана жазуу речинде эң эле көп учурайт. Шарт боюнча салыштырууга да окшош. Салыштырууда	багында булбул сайрап, гүл жадырап каптап кирүү талоонго салуу олжолоо жанга батуу жөө өткүс кансырады жар чакырды

	<p>белгилери бар бир нерсе башка бир нерселерге салыштырылып, ал экөөнүн тең касиеттери бирдей даражага ээ болуп турса, метафорада биринчи нерсе такыр жоголуп, анын экинчи нерсеге өткөн белгиси гана калат [85, 54].</p>	<p>күүгө салды кулай берди кулак түрүү сөзгө кирүү колун булгоо баштарын жерге салуу боздогон муң, кайгылуу үн ж.б.</p>
<p>2-топ: Салыштыруу тобу</p>	<p>Салыштыруу – троптун речте (ар кандай түрүндө) колдонула берүүчү жөнөкөй түрү. Кандайдыр бир нерсени, көрүнүштү толук жана конкреттүү көрсөтүп берүү үчүн биз аны башка нерсе, көрүнүш менен окшоштурабыз, алардын жалпы белгилерин, окшош жактарын көрө билип, салыштырабыз. Салыштыруу негизги төрт элементтин катышынан куралат: 1) окшогон нерсе; 2) окшотулган нерсе; 3) окшош белги; 4) окшоштукка кошумча</p>	<p>жар көчкөндөй салмактуу коргошундай</p>

	<p>каражаттар (-дай, -ча мүчөлөрү, сыяктуу, сыңары, окшош, түстүү, бетер, куду, өндүү деген кошумча кызматчы сөздөр) [85, 81].</p>	
<p>3-топ: Эпитет тобу</p>	<p>Эпитет (гр. – түшүндүрүү) – троптун бир нерсенин, окуянын, кубулуштун мүнөздүү бөтөнчөлүктөрүн көрсөтүп берүүчү түрү. Мындай сөздөр (эпитеттер) буюмдун же окуя-кубулуштун сапатын, тек-жаатын, башкалардан айырмалуу касиетин индивидуалдаштырат, речти көркөмдөөгө жардам берет. Эпитеттер сөзсүз түрдө кайсы бир сөздү же сөз айкашын жандап келет [85, 116].</p>	<p>сонун жер кең өлкө калың журт асыл таш ак боз бээ жылаң бут ак сакалдуу болоттон курч ажайып жер эр каны жаман тон жаш бала жалгыз уул ак сүт ж.б.</p>

Анан үч топ жогорудагы толтурган таблицаларынын таанытымын өткөрөт.

5-кадам: Беш мүнөттүк тыныгуу. Бул тыныгууда окуучулар көркөм окуучулардын (чтец) окуусунда поэманы толук угат, окулган тексттеги монолог жана диалогдорго өзгөчө маани беришет.

6-кадам: «Чептен эрдин күчү бек» поэмасынын текстинен калтырылган саптарды китепти карабай туруп таап ордун толтуруу (Окуучуларга топтор боюнча кагазга жазылган ыр саптары таратылат)

Топторго таркатылат жана экинчи сабы жазылган кезде жыйналып алынат.

Байыркы бир заманда эл бар экен,

.....

Калың журт кайгыланды, капаланды,

.....

Карыя токсон жашка келген экен,

.....

.....,

Мостоюп карап турду дудуктанып.

.....

Бул караан жаш баланын энеси экен.

.....

Аарчыды жашка толгон эки көздү ж.б.

7-кадам: Топтордун ичинен жашырылган саптарды ким көп жана туура тапса, аларга кол чабуу менен ыраазычылык билдирилет.

8-кадам: Топтор диалогдорду окуп берет жана ролдоштурат.

Окуучунун жетишкендиги:

а) Чыгарманын текстин дагы тереңирээк түшүнүүгө мүмкүнчүлүк алышат.

б) Поэтикалык чыгарманы эске сактоо жөндөмдүүлүгү жогорулайт.

в) Ырдын уйкаштыгы тууралуу түшүнүктөрүн бышыктайт.

б) Топто өз алдынча жана чогуу иштөөнү, өз оюн аргументтүү айтып берүүнү үйрөнөт.

Сабакты бышыктоо:

Мугалим топторго тапшырма жазылган барактарды таратат.

I топ – Кластер «Акылман карыя».

Сүрөт 3.7. – «Чептен эрдин күчү бек» поэмасындагы Акылман карыянын образы боюнча окуучулар түзгөн кластер.

Ушундай эле кластер түзүлгөндө Баланын мындай сапаттары көрсөтүлдү: мекенчил, эр жүрөк, коркпос, боорукер, баатыр, энесин сыйлаган.

Энеге кластер: мекенчил, кечиримдүү, күйүмдүү, элдин кызыкчылыгын жогору койгон, баласын сүйгөн ж.б.

II топ – Синквей «Бала».

1. Мекенчил.
2. Коркпос.
3. Өлүмгө тик караган.
4. Элин сыйлаган.
5. Боорукер.

III топ – Долбоор «Чептен эрдин күчү бек» поэмасы.

Окуучулардын чыгарманын негизинде жасаган слайды, тарткан сүрөттөрү ж.б. чыгармачылык иштери талдоого алынат.

Анын максаты: Окуучулардын адабий жомоктун сюжетин жана идеясын, жанрдык өзгөчөлүгүн кандай түшүнүшкөнүн аңдоо. Жомоктогу фантазиялуулукту, романтиканы, анын тилинин көркөмдүүлүгүн үйрөнүшөт жана аларды айырмалашат.

Потенциалы: Окуучулар элдин үмүт-тилеги, кыялы, фантазиялуу ой жүгүртүүсүн жомок аркылуу ишке ашарын түшүнөт, жомок аркылуу жазуу жана оозеки кеби калыптанат. Жомок менен реалдуу турмушту сүрөттөгөн чыгармалардын окшош жана айрымалуу жактарын билет.

Талкуулоо үчүн суроолор (дебрифинг):

1. Бул адабий жомокту Ж.Бөкөнбаев эмне максатта жазган деп ойлойсуңар?
2. Чыгарма 1944-жылы жазылган. Ушул мезгилде элибиз кандай тарыхый окуяларды башынан өткөрүп жаткан жана бул чыгарма менен ошол окуянын кандай байланышы бар?
3. Бул окуя, албетте, жомок, бирок ошол жомоктун таасирдүүлүгүн кандай сездиңер?
4. Силер бул жомокко кандай алымча-кошумчаларды киргизет элеңер?
5. Ыр түзүлүшү, анын ичинде уйкаштыктары тууралуу эмнелерде айта аласыңар?
6. Элдин кыялы, фантазиялуу ой жүгүртүүсү чыгармада кандай чагылдырылганын анализдөө.

Улантуу:

1. Үйдөн Жоомарт Бөкөнбаевдин элдик оозеки чыгармалардын негизинде жазылган «Кулаалы», «Үч кузгун», «Торгой менен жагалмай» деген чыгармаларын окуп, алардын идеялары, каармандары тууралуу айтып берүү. Ошентип биз «Чептен эрдин күч бек» поэмасын инновациялык технологиялар менен адабий-теориялык, тилдик-стилдик талдоо менен ал чыгарманы окутууда көңүл бурулуучу методикалык ыкмалар төмөнкүлөр экенин аныктадык.

- поэма-адабий жомоктун текстин толук окуу;
- негизги үч башкы каармандын (эне, бала, абышка) окуянын жүрүшүндөгү кыймыл-аракетине, сүйлөгөн кебине байкоо салып баруу;
- каармандардын мүнөзүн, образын талдоо;
- текстти сахналаштыруу;
- поэманы ролдоштуруп окуу;
- тексттин сюжетин айтып жана жазып берүү үчүн жөнөкөй жана татаал план түзүү;
- поэмадагы автордун баяндоосун, диалогдорду, монологдорду талдоо;
- поэмадагы адам мүнөзүн ачып берген саптарды табуу жана талдоо;
- душмандардын образын ачкан сүрөттөөлөрдү анализдөө;
- эл жана жеке адам проблемасы;
- мекен жана мекенчилдик темасы;
- окуучуларга поэманынын сюжетин айтып берүү жана аны кайра айттыруу;
- поэманынын негизинде жазуу иштерин жүргүзүү;
- «Чептен эрдик күчү бек» поэмасынын негизинде тартылган мультфильмди жана чакан фильмди талкуулоо, текст менен салыштыруу;
- Өзбек адабиятындагы бул чыгармага темасы жана окуясы жакын чыгармалар менен байланыштыруу ж.б.

3.2.4. Адабий жомокторду өзбек адабияты менен интеграциялап окутуу технологиялары (Чыңгыз Айтматовдун «Бугу-Эне» адабий жомогунун мисалында)

Кыргыз адабиятын окутуу өзбек тилинде жүргүзүлгөн мектептерде үйрөтүүдө предметти башка предметтер, атап айтканда, өзбек адабияты предмети менен интеграциялоо эффективдүү жолдордун бири. Билим берүү процессин интеграциялык багыттары тууралуу дидактар бир кыйла илимий

изилдөөлөрдү жүргүзгөн. Интеграция (латынча кыргызча – толук, бүтүн, толтура) – бири-бири менен толукталган натыйжаларды жаратуу, б.а., бир предметтеги темалардын мазмунун түшүндүрүүдө башка предметтердин элементтерин пайдалануу. М.Тешебаев «Кыргыз адабиятын интеграциялап окутуунун илимий-методикалык негиздери (5-7-класстар)» деген темада кандидаттык диссертациясында интеграциялап окутуу тууралуу мындай деп жазат [148]:«Ушундай ишмердүүлүктү ишке ашырган мугалим окуучулардын интегративдик таанып билүү тибин калыптайт, ал эми мындай таанып билүүгө ээ болгон окуучулардын билими терең, ар тараптуу, ой жүгүртүүсү кенен, турмуштук түшүнүгү бай болуп гана калбастан, рынокко жөндөмдүү адис катары жетилет. Андай окуучулардын билими ырааттуу, ойлоо жөндөмдүүлүгү динамикалуу, интеллектуалдык деңгээли алда канча жогору, чыгармачылык жөндөмү күчтүү келет. Демек биз, биздин учур, келечек талап кылган кадрларды даярдоого ушул предметтерди интеграциялап окуткан мектептердин бүтүрүүчүлөрү, мугалимдердин шакирттери көбүрөөк жарап берет», «Кыргыз адабиятын ички жана башка предметтер менен интеграциялап окутуу: биринчиден, адабий көрүнүштөргө ар тараптуу баа берүүгө көнүктүрөт; экинчиден, турмуш чындыгына жакындашууга үйрөтөт, үчүнчүдөн, окуучулардын социалдык активдүүлүгү активдешет, төртүнчүдөн, алардын адабий-теориялык билиминин бекемделишине шарт түзүлөт, булар болсо азыркы билим берүүнүн эң актуалдуу маселелеринен болуп эсептелет» [148].

Чыңгыз Айтматовдун «Бугу-Эне» жомогу окутуу кыргыз тилинде жүргүзүлгөн мектептердин 5-класстарынын «Адабий жомоктор» бөлүмүндө окутулат [117, 74-86]. Адегенде автор тууралуу кыскача маалымат берилет, андан кийин авторлор окуулукта чыгарманын текстин үч сабакка (22,23,24-сабактар) бөлүп сунуштайт. Тынымдар, сөздүктөр, синквейн түзүү, ролдоштуруп окуу, географиялык карта менен иштөө, Умай-Эне тууралуу түшүнүктү ачып берүү, санжыра тууралуу маалымат окуу, эссе жазуу ж.б. методикалык усулдарды колдонуу тапшырмалары берилип турат. Ар бир

темадан кийин макал-ылакаптар, табышмактар сунушталып, 25-сабак ушул чыгарманын негизинде сөз өстүрүү жумуштарына арналган.

Ушул эле жомок Кыргыз Республикасынын окутуу өзбек тилинде жүргүзүлгөн мектептеринин 5-класстары үчүн өзбек адабияты окуу китебине [150, 44-56] киргизилген жана текст эки бөлүккө бөлүнүп берилет да, ар бир бөлүк методикалык аппарат менен жабдылган.

«Бугу-Эне» жомогу биз изилдөөгө алып жаткан өзбек окуучулары үчүн А.Муратов жана К.Акматов тарабынан түзүлүп, 2008-жылы басылып чыккан программага [88] ылайык 4 саат менен үйрөнүлөт. Кыргыз адабияты менен өзбек адабиятында бир эле класста өтүлгөн бир чыгарманы интеграциялап окутуу абдан көп материалды үйрөнүүгө, адабий жомокту эки тилде, эки предметте өздөштүрүүгө мүмкүнчүлүк ачып берет.

Теманы ачып берүүдө өзбек адабияты мугалими менен кыргыз адабияты мугалими сабакка бир эле учурда кирип, чыгарманын айрым фрагменттерин балдарга эне тилинде (өзбек тили) жана мамлекеттик тилде (кыргыз тили) үйрөтүшү мүмкүн.

Ушул эле чыгарманы «Кыргыз жана Кыргызстандын тарыхы» предмети менен интеграциялоого мүмкүн. «Бугу-Эне» жомогунун негизги окуясы Эне-Сай боюнда, б.а., Сибирь аймагында өтөт. Кыргыз тарыхында кыргыздардын Эне-Сай, Алтай, Байкал жакта жашагандыгы тууралуу маалыматтар берилет. VI-XIII кылымдарда кыргыздар Батыш Сибирден Ала-Тоого чейинки территорияны мекендеп, көчүп-конуп жүргөн, 840-924-жылдарда Улуу Кыргыз каганаты доору бийлик кылган. Мына ушундай тарыхый окуялар тарых сабагынын материалдарын пайдалануу аркылуу ишке ашырылат.

«Бугу-Эне» жомогун искусствонун сүрөт, кино, театр, бедизчилик ж.б. тармактары менен байланыштыруу – сабактардын эффективдүүлүгүн жогорулатат. Б.Шамшиев тарткан эң мыкты «Ак кеме» фильминин үзүндүсүн көрүүгө болот.

Бул жомокту интеграциялап окутуу проблемасы Н.Мараимованын «Бугу эне» адабий жомогун интеграцияланган сабак үлгүсүндө жана интерактивдүү усулдардын жардамы менен окутуу технологиялары» аттуу макаласында [97], К.Кимсановдун «Кыргыз адабияты сабагында Чыңгыз Айтматовдун чыгармаларын үйрөтүүнүн методикасы (окутуу өзбек тилинде жүргүзүлгөн мектептердин мисалында)» деген диссертациясында [79] берилет. Н.Мараимова «Бугу эне» жомогун өтүүдө адеп, тарых, география, музыка, көркөм өнөр предметтерин кыргыз адабияты сабагы менен интеграциялайт. Ал материалдар төмөнкүлөр экендигин белгилейт:

- 1) адеп предмети боюнча: байыркы адамдардын, элдердин ич ара мамилелериндеги адептик эрежелер, алардын бузулбай сакталуусу;
- 2) тарых предмети боюнча: кыргыз элинин VI-X кылымдардагы тарыхына тийиштүү маалыматтар;
- 3) география предмети боюнча: мына ошол VI-X кылымдар аралыгында кыргыздар жашаган аймактардын географиялык сүрөттөлүшү, климаттык шарттары;
- 4) музыка предмети боюнча: ошол байыркы доордогу кыргыздардын баштан кечирген окуяларына, оош-кыйыштуу тагдырына байланыштуу чыгарылган комуз күүлөрү, обондор («Сынган бугу», «Насыйкат» ж.б.);
- 5) көркөм өнөр предмети боюнча: VI-X кылымдардагы кыргыздардын баштан өткөргөн көрүнүктүү окуяларына, күндөгү жашоо-тиричилигине, башка элдер менен болгон мамилелерине байланыштуу көрүнүштөрдү чагылдырган сүрөттөр, картиналар, булардын баяндалыштары;
- 6) адабият предмети боюнча: көркөм текстке комментарийлер, талдоолор, адабий-теориялык түшүнүктөр.

Текстти окууга киришерден мурун андагы көтөрүлгөн проблемалар, камтыган окуялары тууралуу кыскача түшүнүк берип, өтүлчү чыгарма менен алдын-ала тааныштырып алуу окуучуларды материалды кабылдоого психологиялык жактан даярдайт, жыйынтыгында берилген билимдин бекем,

иреттүү өздөштүрүлүүсүнө көмөкчү болот. Ошону менен катар бул «чыгарманын идеялык мазмунун окуучулардын толук өздөштүрүшү үчүн, чыгарма боюнча бирдиктүү бир бүтүн түшүнүк алыш үчүн шарт түзөт» [11, 111]. Ушундан кийин гана текстти окуу жумуштары башталат.

Текстти окууга киришердин алдында мугалим география предметинин мугалими катары кыргыздар VI-X кылымдар аралыгында жашап турган Алтай, Эне-Сай аймактарынын жер-суу көрүнүштөрү, климаттык шарттары тууралуу маалымат берет. Андагыга ылайык, Алтай, Саян тоолору, Эне-Сай, Орхон сымал улуу дарыялары бар экени, жери токойлуу келери, жайы салкын, кышы суук болору айтылат. Мугалим музыка мугалиминин милдетин аткарып, текст менен коштолгон «Насыйкат» күүсүн уктурат. Текстти талдоодо мугалим адеп мугалими катары бирөөнү талап алуу, олжо алуу болбогон жорук экенин, антип эр өлтүрүп, анан ошонусун эрдик санап, кишини киши аябай, адамды адам тукум курут кылуунун ордуна эгин эгип, түшүм жыйнап, мал багып, мергенчиликтен олжо таап келгени оң болмогун айтат. Өткөндүн сабагын бүгүнкү менен байланыштырып, дайым түз жүрүп, бирөөгө кара санабоо, ак эмгеги менен тиричилик өткөрүү зарылдыгын аңгемелейт.

Андан ары окуучулар кезек менен кыраатын келтире көркөм окушуп, комментарийлөө жумуштарын алып барышат. «Ак кеме» фильминдеги «Бугу-Эне» жомогу чагылдырылган фрагмент толугу менен окуучуларга компьютердин мониторуна экранга чагылдырылып класста көрсөтүлөт.

Андан ары методисттин сунуш кылган ыкмасы боюнча тайпалык ой калчоо усулу менен суроо-тапшырмалар тизмегин талкуулашат. Анда пикир келишпестиктер, талаш-тартыштар пайда болот. Ал дагы бир ыкмасын төмөнкүдөй түшүндүрөт: «Мектептердеги класстык бөлмөлөрдө окуучулар отурчу столдор үч катар болуп коюлуп, окуучулар өздөрү эле үч бирдей топко бөлүнүп отуруп алышкан сыяктуу. Үч башка команда. Окула турган текст да үчкө бөлүнүп, ар бир бөлүгү үч башка катардын – команданын өкүлдөрү тарабынан кезек менен үн кубултуп көркөм окулат. Адепки үзүндү текст

«жетимдин жары кыдыр» дегенден «бирок ушу бойдон кеткениңер өзүңөргө жакшы» дегенге чейин. Кийинкиси «ушинтип сөзүн айтып, оозун жыйып алгыча» дегенден «шашып келаткандай болот» дегенге чейин. Ал эми соңку текст «ошентип Мүйүздүү Бугу-Эне» дегенден жомоктун акырына чейин окулат. Адепки үзүндү-текстти биринчи катардын өкүлү окуп, ага комментарийди экинчи катардын өкүлү берет. Анын айтканын толуктоого жана үн кубултуп көркөм окуудагы, комментарийлеп талдоодогу жол берилген мүчүлүштүктөр, жетишкен ийгиликтери тууралуу баяндоого бүт үч команданын өкүлдөрү катыша алышат. Текстти канчалык деңгээлде көркөм окуй жана комментарийлеп талдай алышына, кошумча суроолорго жооп беришине, ар бир команданын өкүлдөрүнүн талдоо ишине катышуу активдүүлүгүнө жараша ар бир окуучуга өзүнчө упай берилет. Экинчи үзүндү – текстти экинчи катардын өкүлү окуп, ага үчүнчү катардын өкүлү комментарий берет. Акырына жеткирип талдоо ишине мурдагыдай эле класс бүт катышат. Соңку текст үчүнчү катардын өкүлү тарабынан окулуп, ага комментарийди биринчи катардын өкүлү берет. Бул үзүндү текст да чогуучаран талдоого алынган соң, мелдештин жыйынтыгы чыгарылат. Бул милдетти үч команданын тең ыйгарым өкүлдөрү катышкан атайын комиссия жүзөгө ашырат. Жеңип чыккан командага жана анын мүчөлөрүнө, ошондой эле жеңилген командалардын деле айрым өкүлдөрүнө жупуну болсо да (мисалы: блокнот, калем сап, балмуздак алып берүү ж.б.) байге ыйгарылат. Анан сөзсүз ар бир окуучуга анын мелдеш учурундагы берген маалыматынын маңыздуулугуна жана катышуу активдүүлүгүнө жараша баа коюлат.

«Бугу-Эне» жомогунун, дегеле кайсы чыгарманын мисалында болбосун, анын текстин үн кубултуп көркөм окуу, комментарийлеп талдоо жумуштарын мына ушундайча уюштуруу, сөзсүз, окуучулардын өтүлүп жаткан материалга болгон жандуу кызыгууларын ойготуп, активдүүлүктөрүн арттырышына ишеним чоң. Мындайда алынган билим кыйла бекем, ишенимдүү болуп, тарбия иши да өз деңгээлинде жүргүзүлүп, иштин жалпы жыйынтыгы

күтүлгөн натыйжаларды берери анык. Үйгө жомоктун материалдарын жалпы кайталап келүү тапшырмасы берилет» [97, 36].

Методист компьютерге же ватманга жазып 14 суроону окуучуларга сунуш кылат, бул ИНСЕРТ интерактивдүү ыкмасы болуп, ал окуучулардын ой жүгүртүүсүн өстүрүүгө, тексттеги автордук ойду туура түшүнүүгө, адабий жомоктун окуялары менен кыргыз тарыхын жана маданиятын салыштырууга мүмкүнчүлүк алат. Чыгарманы («Ак кеме» повестин) А.Жакыпбеков кыргыз тилинин көөнө байлыктарын колдонуу менен абдан мыкты которгон, ошол байлыктарга окуучулар улам сүнгүп, адабиятты кыргыз тили предмети менен да интеграциялар отурат. «Окуучулар бул суроо-тапшырмалардагы козголгон маселелердин ичинен билген же билем деп эсептегенинин, билбегенинин бардыгын өз алдынча белгилеп чыгышат. Бөлүнгөн үч-төрт мүнөт убакыт ичинде толугураак белгилеп үлгүрүүгө аракеттенүү керек. Ушуну төмөндөгүдөй кылып белгилесе да болот:

«V» – муну билем;

«+» – жаңы билдим;

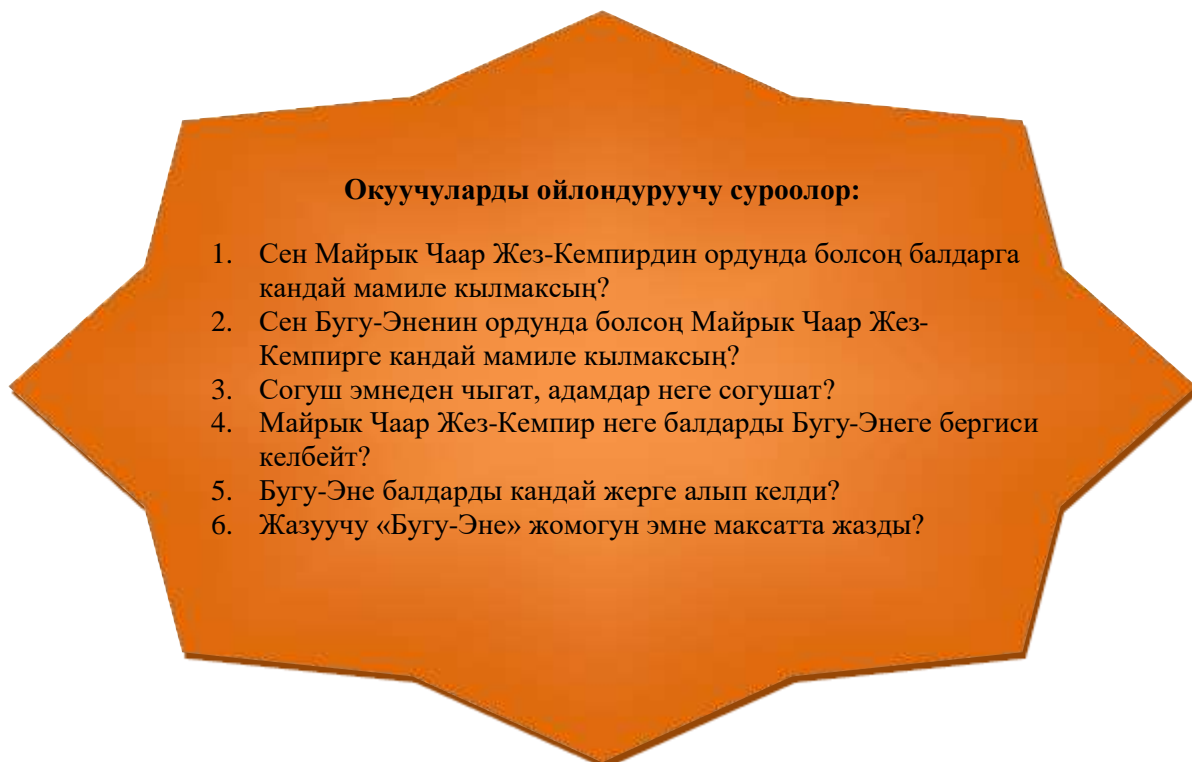
«-» – окугандарым билгендериме карама-каршы;

«?» – муну түшүнгөн жокмун.

Мугалим окуучулардын белгилеген кагаздарын жыйнап алып, алгач алардын «билем», «жаңы билдим» дегендеринин үстүндө иш алып барат. Окуучулар билгендери боюнча ойлорун ортого салышып, буга байланыштуу башкалардын да пикирин угушат. Сүйлөө тартиби сакталып, мында талаш-тартышка, өз пикирин жанталашып коргоого, далилдерди келтирүүгө жол берилет. Окуучулардын айтканын жалпылап толуктоо менен катар, мугалим алар билбеген суроолордун жандырмагын чечмелеп берет. Демек, мындай

ыкма менен иш алып барууда окуучулардын билими бекем, мазмундуу болоруна өбөлгө түзүлөрү анык»³.

Биздин тажрыйбага ылайык жомокту окутуу процессинде интеграциялоо технологиясынын жүрүшүндө бир нече суроолорго жооп алуу үчүн Венндин диаграммасы технологиясын колдондук. Ал суроолор жана алардын тартиби төмөнкү сүрөттө берилди. Муну компьютердеги өз баракчаларына же доскага, же таркатма материалдардагы берилишине карап толук толтурат.

Сүрөт 3. 8. - «Бугу-Эне» жомогу боюнча Венндин диаграммасы

Мындай интеграциялоодо окуучулар адабий жомокту ар тараптуу түшүнүүгө жетишет, башка илим-билимдердин материалдары менен таанышып алат.

³Мараимова Н. «Бугу эне» адабий жомогун интеграцияланган сабак үлгүсүндө жана интерактивдүү усулдардын жардамы менен окутуу технологиялары // Кыргыз тили жана адабияты: окутуунун инновациялык технологиялары. – 2014, №3. – 38-б.

Үчүнчү бап боюнча корутунду

Үчүнчү бап «Окутуу өзбек тилинде жүргүзүлгөн мектептерде адабий жомокторду инновациялык технологиялар менен үйрөтүүнүн методикасы» деп аталат. *«Окутуу өзбек тилинде жүргүзүлгөн мектептерде адабий жомокторду окутуунун теориялык жана практикалык жактан өзгөчөлүктөрү»* аттуу 1-параграфта кыргыз адабиятын өзбек тилинде окутуу жүргүзүлгөн мектептерде үйрөтүүнүн өзгөчөлүктөрү аныкталган. Алар: биринчиден, бул предмет негизинен Кыргызстандын түштүк аймагындагы Ош, Өзгөн, Жалал-Абад, Кызыл-Кыя шаарларында, Ноокат, Сузак, Базар-Коргон, Ноокен, Араван, Кара-Суу райондорунда жайгашкан мектептерде окутулат, ошондуктан ушул аймактагы адамдардын этнографиялык, менталдык өзгөчөлүктөрүн, географиялык чөйрөнү эске алган тексттерди жана методикалык аппаратта берилүүчү суроо-тапшырмаларды эске алып окутуу зарыл. Экинчиден, бир эле чыгарманын оригиналы менен анын бул же тигил тилге (өзбекчеге, же кыргызчага) котормосун салыштырып үйрөнүү ишмердүүлүгү жүргүзүлүшү керек. Бул өзгөчөлүк өзбек окуучуларын эне тилин да, мамлекеттик тилди да сапаттуу үйрөнүүсүнө педагогикалык шарттарды даярдайт. Бул параграфта Ч.Айтматов «Бугу-Эне» деген адабий жомогун эки тилде параллель окуп үйрөнүүнүн мүмкүнчүлүктөрүн көрсөттүк. Үчүнчү өзгөчөлүк катары кыргыз жана өзбек элинин турмуштук, маданий, этнографиялык жакындыктарын пайдаланып тексттерди талдоо ыкмаларын белгиледик да, мисал катары, А.Осмоновдун «Толубай сынчы» деген адабий жомогун окутуп жатып, андагы жылкыга мамилени өзбек элинин «Алпамыш» эпосундагы, «Ота васияти» деген жомогундагы бул эки элдин жылкыга окшош мамиле кылгандыгын көрсөттүк. Төртүнчү өзгөчөлүк эки элдин жомокторундагы окшоштуктарды, жакындыктарды табуу болсо, бешинчи өзгөчөлүк катары өзбек адабиячы-фольклористтеринин эмгектерин үйрөнүү каралды. Алтынчы өзгөчөлүк адабий жомоктор боюнча эки элдин искусство чыгармаларын көрүп, талкуулоо болду, жетинчи өзгөчөлүккө адабий жомокторду бир тилден экинчи тилге которуу ишмердүүлүгүн жүргүзүүнү

киргиздик. Сегизинчи өзгөчөлүк – адабий жомокторду үйрөтүү процессинде өзбек окуучуларынын кыргыз тилин өздөштүрүүсү үчүн тилдик-коммуникативдик компетенттүүлүгүн жогорулатууга өзгөчө маани бериши эсептелди.

Мына ушул сегиз өзгөчөлүк өзбек мектептеринде кыргыз адабиятын окуткан мугалимдер үчүн өздөштүрө турган негизги методологиялык-теориялык, практикалык база болуп саналат.

«Адабий жомокторду инновациялык технологиялар менен окутуунун ыкмалары жана жолдору» деген 2-параграфта жаңыланган, же инновациялык технологиялар менен өтүлгөн сабактардын эң негизгиси интерактивдүү сабактар, б.а., традициялуу сабактардан айырмаланган, динамикага багытталган, сабакка кызыктырып, окуучуларды бош койбоого багытталган сабактар экендиги айтылып, Бенджамин Блумдун таксаномиясынан келип чыккан «Блумдун ромашка гүлү» деп аталган система аркылуу окуучулардан суроолорго жооп алуунун жолдору көрсөтүлдү. *3-параграф «VI класста Т.Үмөталиевдин «Күч бирдикте» деген жомогун окутууну инновациялоо технологиялары»* деп аталат. Адабий жомокту окутууда «Блумдун ромашка гүлү» усулунда жөнөкөй суроолор, тактоочу суроолор, багытоочу суроолор, ойлонтуучу суроолор, чаташтыруучу суроолор, чыгармачыл суроолор, баалоочу суроолор кандай жана кандайча берилерин сабактарга таянуу менен сунушталды, ар биринин функциясы жана өзгөчөлүктөрү баяндалды. Мындан башка да чечмелөөчү, түшүндүрүүчү, практикалык багыт берүүчү, ойлонбой жооп табуучу, өткөн сабактарды эске түшүрүү менен жооп берүүчү ж.б. көптөгөн суроолорду берүүгө мүмкүн болору көрсөтүлдү. Өзбек мектептерде кыргыз жазуучуларынын адабий жомокторун окутууда сөздүктөрдү пайдалануу менен мугалим балдардын этномаданий, тилдик-коммуникативдик компетенттүүлүгүн жогорулатууга салым кошору «Күч бирдикте» жомогундагы «жүн сабоо» деген сөздү чечелөө процессинде чагылдырылды. Бул чыгарманын негизиндеги «Байыркы жомок дүйнөсүнө саякат»

технологиясынын жүрүшү баяндалып, окуучулардын керней, болуш, бий, сабоо, жүн сабоо, кийиз кылуу деген сөздөр, урушкан тооктордой; аңырдай оозун ачуу; итий болгон балага окшоп; мышыктай сүт аңдыган; ач кенедей жабышуу; кырк күн ачтай; муштумдай түйүлүшөт; катуу таштай ж.б. салыштыруулар менен иштөө ыкмалары баяндалды жана бул мектептерде сөздүк менен иштөө – мугалимдин билим берүүсүнүн башкы натыйжасы экендиги далилденди. 4-параграф *«Тоголок Молдонун «Жер жана анын балдары» адабий жомок-поэмасын окутуунун инновациялык жолдору жана ыкмалары»* деп аталат. Акындын бул чыгармасы философиялык, аллегориялык мааниси күчтүү адабий жомок, ошондуктан андагы көп маанилерди окуучулар терең аңдай албай калышы мүмкүн. Бул чыгарманы окутуунун инновациялык технологиялары катары төмөнкүлөр качан, кандайча колдонулганын ушул бөлүмдө көрсөттүк: топ менен иштөө; мекен таануу, география сабактары менен интеграциялоо; дискуссия; интернет аркылуу сөздүктөрдөн пайдалануу жана окуу китебиндеги сөздүктү колдонуу; текстти бөлүктөргө бөлүп окуу; Ютуб каналынан ушул чыгарманы окутуу боюнча мугалимдердин тажрыйбаларына таянып алардын сабактарынан фрагменттерди пайдалануу; текстти окуу жана айрым сөздөрдү, сөз айкаштарын түшүндүрүү, ассоциациялоо; текстти талкуулоо үчүн «акыл-эс чабуулу» ыкмасындагы суроолор жана тапшырмалар: түгөйлөшкөн акыл-эс чабуулу, тайпалык акыл-эс чабуулу, чаташкан логикалык чынжырлар; эркин жазуу; «сынчыл ойлом»; инсерт; эки бөлүктүү күндөлүк; каармандарды кайым айтыштыруу; чыгарманын негизинде текст түзүү; таяныч схемалары менен сүйлөө; каармандарды салыштыруу үчүн аларды Венндин диаграммасына салуу; слайд жасоо; үзүндүлөрдү жаттоо; ролдоштуруу окуу; сахналаштыруу ж.б.

«Жаңы технологиялар менен Жоомарт Бөкөнбаевдин «Чептен эрдин күчү бек» адабий жомогун окутуу» деп аталган 5-параграфта жогорудагы параграфтардагы система андан ары улантылат жана окутуу өзбек тилинде

жүргүзүлгөн мектептердин 5-класстарында Жоомарт Бөкөнбаевдин «Чептен эрдин күчү бек» поэмасын окутуунун методикасы заманбап талаптарга ылайык иштелип чыгат. Диссертацияда «Чептен эрдин күчү бек» поэмасынын көркөм сөз каражаттары боюнча бир сабактын болжолдуу жүрүшү чагылдырылат. Бул сабакта окуучулардын тилдик-коммуникативдик, адабий-теориялык, этномаданий, социомаданий компетенттүүлүктөрүн калыптандырууга өзгөчө салым кошулат. «Чынжырча оюну» сунушталат, анда окуучулар тексттерди окуу менен 1-топ метафораларды, 2-топ салыштырууларды, 3-топ эпитеттерди таап, алар кандай теориялык түшүнүктөр экендигин айтып, тапкандарын презентациялайт. Андан кийинки кадам “беш мүнөттүк тыныгуу” деп аталып, поэманын текстин угат, кийинки кадамда поэманын текстинен калтырылган саптарды китепти карабай туруп таап ордун толтурат, кийинки кадамда топтор диалогдорду окуп берет жана ролдоштурат. Мындан кийин топтор «Акылман карыя» деген темада класстер, «Бала» деген темада синквейн, жалпы поэма боюнча долбоор жасашат.

5-параграф «Адабий жомокторду өзбек адабияты менен интеграциялап окутуу технологиялары (Чыңгыз Айтматовдун «Бугу-Эне» адабий жомогунун мисалында)» деп аталат. Кыргыз адабиятын өзбек адабияты предмети менен интеграциялоо эффективдүү жолдордун бири. Интеграциялык багыттар тууралуу Т.К.Александрова, И.Ю.Алексашина, В.С.Безрукова, М.И.Берулава, И.Д.Зверев, В.Н.Максимова, Н.К.Чапаев, М.Тешебаев ж.б. дидактар, методисттер ушундай ишмердүүлүктү ишке ашырган мугалим окуучулардын интегративдик таанып билүү тибин калыптарын, анда окуучулардын билими терең, ар тараптуу, ой жүгүртүүсү кенен, турмуштук түшүнүгү бай болорун белгилешет. Ч.Айтматовдун «Бугу-Эне» жомогу окутуу кыргыз тилинде жүргүзүлгөн мектептердин 5-класстарынын «Адабий жомоктор» бөлүмүндө окутулат, анда адегенде автор тууралуу кыскача маалымат берилет, андан кийин авторлор окуулукта чыгарманын тексттин үч сабакка (22,23,24-сабактар) бөлүп сунуштайт. Тынымдар, сөздүктөр, синквейн түзүү, ролдоштуруу окуу,

географиялык карта менен иштөө, Умай-Эне тууралуу түшүнүктү ачып берүү, санжыра тууралуу маалымат окуу, эссе жазуу ж.б. методикалык усулдарды колдонуу тапшырмалары берилип турат. Ар бир темадан кийин макалылакаптар, табышмактар сунушталып, 25-сабак ушул чыгарманын негизинде сөз өстүрүү жумуштарына арналган. Ушул эле жомок Кыргыз Республикасынын окутуу өзбек тилинде жүргүзүлгөн мектептеринин 5-класстары үчүн өзбек адабияты окуу китебине киргизилген жана текст эки бөлүккө бөлүнүп берилет да, ар бир бөлүккө методикалык аппарат киргизилген. «Бугу-Эне» жомогун өзбек окуучулары кыргыз адабияты предметинен 4 саат окуп үйрөнөт. Кыргыз адабияты менен өзбек адабиятында бир эле класста өтүлгөн бир чыгарманы интеграциялап окутуу абдан көп материалды үйрөнүүгө, адабий жомокту эки тилде, эки предметте өздөштүрүүгө мүмкүнчүлүк ачып берет. Теманы ачып берүүдө өзбек адабияты мугалими менен кыргыз адабияты мугалими сабакка кирип, чыгарманын айрым учурларын балдарга эне тилинде (өзбек тили) жана мамлекеттик тилде (кыргыз тили) үйрөтүшү мүмкүн. Бул чыгарманы окутуу боюнча методисттердин (Н.Мараимова, К.Кимсанов) таянуу менен төмөнкү предметтер менен байланыштуу үйрөтүлөт: адеп предмети (байыркы адамдардын, элдердин ич ара мамилелериндеги адептик эрежелер, алардын бузулбай сакталуусу) тарых предмети (кыргыз элинин VI-X кылымдардагы тарыхына тиешелүү маалыматтар), география предмети (VI-X кылымдарда кыргыздар жашаган аймактардын географиялык сүрөттөлүшү, климаттык шарттары, музыка предмети («Сынган бугу», «Насыйкат» ж.б. комуз күүлөрү), көркөм өнөр предмети боюнча: VI-X кылымдардагы кыргыздарга байланыштуу сүрөттөр, картиналар, таш жазуулары ж.б.) ж.б. Мына ушундай технологиялардын натыйжасында окуучуларда төмөнкүдөй компетенттүүлүктөр жогорулагандыгы диссертацияда чагылдырылды: тилдик, социалдык-коммуникативдик, этномаданий, крайтаануучулук.

Ошентип, адабий жомокторду өзбек мектептеринде инновациялык технологиялар менен окутуу окуучулардын билим алууга кызыгуусун арттырып, чыгарманы түшүнүү деңгээлин, мамлекеттик тилди билүү компетенттүүлүгүн жогорулатат, кыргыз элинин этникалык маданиятын урматтоого тарбияланат.

ЖАЛПЫ КОРУТУНДУ ЖАНА ПРАКТИКАЛЫК СУНУШТАР

Окутуу өзбек тилинде жүргүзүлгөн мектептердин кыргыз адабияты предметинде адабий жомокторду үйрөтүү окуучулардын мамлекеттик тилди тереңирээк өздөштүрүүсүнө, кыргыз элинин тарыхын, маданиятын, салт-санаа, үрп-адатын сыйлоосуна шарт түзүп, алардын кыялый ой жүгүртүүсүн, акылмандык, адептүүлүк сапаттарын өстүрүүгө, эстетикалык табитин жана дүйнөгө көз карашын жогорулатууга фундамент даярдайт. Адабий жомоктор аркылуу балдар кыргыз тилиндеги китептерди окуу маданиятын калыптандырып, окурмандык кызыгууларын арттырат. Кыргыз акын-жазуучулар иштеп чыккан адабий жомоктор – улуттук адабияттын бай кызынасы, аларда ар бир жазуучунун жекече индивидуалдуу стили сакталуу менен фольклордук мотивдер жана образдар синтезделген. Биздин «Адабий жомокторду инновациялык технологиялар менен үйрөтүүнүн методикасы (окутуу өзбек тилинде жүргүзүлгөн мектептердин мисалында)» деген темадагы изилдөөбүз өзбек мектептеринде кыргыз адабиятынан билим берип жаткан мугалимдерге методикалык жактан жол көрсөтүү, алардын сабагын жаңылоого жардам кылуу максатында иштелди.

Диссертацияда темага ылайык теориялык-методологиялык эмгектердин негизинде илимий изилдөөлөрдү жүргүзүп, сунуштарды иштеп чыгып, аларды тажрыйбадан өткөрүп, жалпы корутунду чыгардык.

Биринчи милдет окутуу өзбек тилинде жүргүзүлгөн мектептердин кыргыз адабияты предметинде адабий жомокторду окутуунун тарыхын, азыркы абалын, проблемаларын, өзгөчөлүктөрүн, ааламдашуу доорундагы жомокторду окуп-үйрөнүүнүн максатын, милдеттерин аныктоо болгондуктан, бул сабак окутула баштаган 2000-жылдардан берки окуу программалары, окуу китептери, методикалык эмгектер тарыхый-эволюциялык аспектиден талдоого алынды. Адабий жомокторду өзбек мектептерде (класстарда) окутуу өзгөчөлүктөрү катары төмөнкүлөр белгиленди: биринчиден, бул предмет негизинен Кыргызстандын түштүк аймагында окутулгандыктан ошол аймактагы адамдардын этнографиялык, менталдык өзгөчөлүктөрүн, географиялык

чөйрөнү эске алуу; экинчиден, бир эле чыгарманын оригиналы менен анын бул же тигил тилге (өзбекчеге, же кыргызчага) котормосун салыштырып үйрөнүү; үчүнчүдөн, кыргыз жана өзбек элинин турмуштук, маданий, этнографиялык жакындыктарын текстти талдоодо пайдалануу; төртүнчүдөн, өзбек адабиячы-фольклористтеринин эмгектерин илимий булак катары үйрөнүү; бешинчиден, адабий жомоктор боюнча эки элдин искусство чыгармаларын көрүп, талкуулоо; алтынчыдан, адабий жомокторду бир тилден экинчи тилге которуу ишмердүүлүгүн жүргүзүү. Адабий жомокторду үйрөтүү процессинде өзбек окуучуларынын кыргыз тилин өздөштүрүүсү үчүн тилдик-коммуникативдик компетенттүүлүгүн жогорулатууга өзгөчө маани бериши көрсөтүлдү. Азыркы ааламдашуу доорунда адабий жомоктор окуучулардын руханий жан дүйнөсүн тазартууга, байыркы кыргыздардын нравалык-этикалык баалуулуктары менен балдарды тарбиялоого кызмат кылат.

Экинчи милдет катары окутуу өзбек тилинде жүргүзүлгөн мектептердин кыргыз адабияты предметинде адабий жомокторду инновациялык технологиялар менен үйрөтүүнүн методологиялык жана дидактикалык негиздерин ачып көрсөтүү, «адабий жомок», «инновациялык технологиялар менен үйрөтүү» түшүнүктөрүнө педагогикалык аспектиден теориялык анализ жүргүзүү проблемалары коюлган. «Адабий жомок» түшүнүгүн аныктоодо Ю.М.Соколов, Е.В.Померанцева, В.П.Аникин, М.Борбугулов ж.б. фольклористтердин аныктамаларына таянып, мындай жомоктордун элдик жомоктордон айырмачылыктары катары адабий жомоктордун автору болору, акын же жазуучунун индивидуалдуу чыгармачылык стили көрүнөрү, варианттуулук мүнөздүү эместиги, автордук оригиналы өзгөртүлбөшү белгиленди. «Инновациялык технологиялар менен үйрөтүү» түшүнүгүн тактоодо жана өзбек мектептеринде кыргыз адабиятын окутуу технологиялары менен байлыныштырууда диссертацияда И.Бекбоевдин, С.О.Байгазиевдин, К.Д.Добаевдин, А.Ж.Муратовдун, К.К.Акматовдун, Б.К.Оторбаевдин

эмгектериндеги ойлор чагылдырылып, жаңычыл педагог Б.Исаковдун тажрыйбалары жыйынтыкталды.

Үчүнчү милдет адабий жомокторду өзбек тилинде окуган окуучуларга үйрөтүүнүн инновациялык технологияларын сунуш кылуу болгон. Ошол максатта адабий жомокторду өзбек тилдүү окуучуларга үйрөтүүнүн заманбап жаңычыл технологияларга негиздеп окутуунун усулдарын жана жолдорун иштеп чыктык, анын мисалы катары Т.Үмөталиевдин «Күч бирдикте», Тоголок Молдонун «Жер жана анын балдары», Ж.Бөкөнбаевдин «Чептен эрдин күчү бек», Ч.Айтматовдун «Бугу-Эне» деген адабий жомокторун Бенджамин Блумдун таксаномиясынан келип чыккан «Блумдун ромашка гүлү», андагы жөнөкөй суроолор, тактоочу суроолор, багытоочу суроолор, ойлонтуучу суроолор, чаташтыруучу суроолор, чыгармачыл суроолор, баалоочу суроолор, «Байыркы жомок дүйнөсүнө саякат» технологиясы, топ менен иштөө, мекен таануу, география сабактары менен интеграциялоо, дискуссия, сөздүктү колдонуу, текстти бөлүктөргө бөлүп окуу, Ютуб каналынан ушул чыгарманы окутуу боюнча мугалимдердин тажрыйбаларына таянып алардын сабактарынан фрагменттерди пайдалануу, текстти окуу жана айрым сөздөрдү, сөз айкаштарын түшүндүрүү, ассоциациялоо, текстти талкуулоо үчүн «акыл-эс чабуулу» ыкмасындагы суроолор жана тапшырмалар, «сынчыл ойлом», инсерт, эки бөлүктүү күндөлүк, каармандарды кайым айтыштыруу, таяныч схемалары менен сүйлөө, каармандарды салыштыруу үчүн аларды Венндин диаграммасына салуу, слайд жасоо, үзүндүлөрдү жаттоо, ролдоштуруу окуу, сахналаштыруу, «Чынжырча оюну», класстер, синквейн, долбоор, предметтерди интеграциялоо ж.б. технологиялар менен окутуунун жолдору, ыкмалары, жүрүшү чагылдырылды.

Төртүнчү милдет адабий жомокторду өзбек мектептеринде инновациялык технологиялар менен окутуу боюнча сунуш кылынган технологияларды экспериментте текшерүү болгон. Бул милдетке ылайык адабий жомокторду өзбек мектептеринде (класстарында) окутуу боюнча биз сунуш кылган

технологиялар эксперименталдык мектептерде атайын максатта сынактан өткөрүлдү, анын натыйжалары биз сунуштаган методика оптималдуу экендигин тастыктады.

Практикалык сунуштар:

1. Азыркы учурда адабий жомокторду өзбек мектептериндеги кыргыз адабияты сабагында үйрөтүү ишмердүүлүгүн жаңы талаптарга ылайык инсандын руханий-адептик сапаттарын өнүктүрүүгө ыңгайлаштырып, этнопедагогикалык негизде толуктоо зарылдыгы күн тартибинде турат.

2. Окутуу өзбек тилинде жүргүзүлгөн мектептердин кыргыз адабияты предметинде кыргыз жазуучуларынын адабий жомокторун окутууда окуучулардын тилдик, социалдык-коммуникативдик, крайтаануучулук, адабий-теориялык компетенттүүлүктөрүн биримдикте өнүктүрүп баруу керек.

3. Кыргыз адабиятында адабий жомокторду инновациялык технологиялар менен окутуу аркылуу окуучулардын көркөм адабий чыгарма тууралуу түшүнүктөрүн арттырууга болот.

ПАЙДАЛАНЫЛГАН АДАБИЯТТАРДЫН ТИЗМЕСИ

1. Абдуллаева Р. Интерактивдүү ыкмада Ч.Айтматовдун «Ак кеме» повести [Текст] / Р.Абдуллаева // Кыргыз тили жана адабияты: окутуунун инновациялык технологиялары. – Бишкек, 2014, №3. – 53-56-бб.

2. Абдухамидова, Б. А. Өзбек мектептеринин 1-4-класстарында кыргыз тилин окутууда окуучуларды кыргызча кеп адебине үйрөтүүнүн илимий-методикалык негиздери [Текст]: пед.илим.канд.дис../ Б.А.Абдухамидова. 13.00.02. – Б.: 2007. – 189 б.

3. Айтматов Ч. Балалыгым. Эскерүү баяны [Текст] / Ч.Айтматов. – Стамбул: Хызыр Рекламджылык ЛТД Шти, 2002. – 138 б.

4. Айтматов Ч. Биз дүйнөнү жаңыртабыз, дүйнө бизди жаңырат. Макалалар, маектешүүлөр, сүйлөнгөн сөздөр [Текст] / Түз.: С.Тургунбаев. – Ф. «Кыргызстан», 1988. – 400 б.

5. Айтматов Ч. Бугу-Эне («Ак кеме» повестинен үзүндү) [Текст] / Ч.Айтматов. Орус тилинен которгон Ашым Жакыпбеков. // <https://kyrgyz-audio.com/bugu-eneak-keme-povestinen-yuzyundyu/>

6. Айтматов Ч. Шохдор она буғу ривояти [Текст] / Ч.Айтматов. Орус тилинен которгон Асил Рашидов. <https://ziyouz.uz/jahon-nasri/chingiz-aytmатов/chingiz-aytmатов-shoxdor-ona-bugu-rivoyati/>

7. Акматов, К.К. Элдик оозеки чыгармачылыкты өзбек мектептерде окутуу: усулдук колдонмо [Текст] / К.Акматов, Т.Колдошев. – Ош, 2009. – 64 б.

8. Алимов С. Формирование и развитие жанра литературной сказки в узбекской литературе [Текст]: Автореф. дисс. на соиск. учен.степ, канд. фил. наук. – Ташкент, 1984. – 20 с.

9. Алимова М. Китеп окубаган жаштарга кантип келечекти ишенебиз? [Текст] / М.Алимова. - https://www.bbc.com/kyrgyz/learning_english/2014/02/140218_book

10. Алтын куш [Текст] / Кыргыз эл жомогу. https://kyrgyzchasy.blogspot.com/2019/11/blog-post_42.html

11. Алымов Б. Кыргыз совет адабиятын окутуунун методикасы. Жогорку окуу жайларынын студенттери үчүн окуу китеби [Текст] / Б.Алымов. – Ф.: «Мектеп», 1981. – 219 б.
12. Алымов Б. Аалы Токомбаевдин чыгармаларын окутуу [Текст] / Б. Алымов.– Ф.: «Мектеп», 1976. –188 б.
13. Алымов Б. Кыргыз адабиятын (1920-1990-ж.ж.) мектепте окутуунун илимий-методикалык негиздери: Педагогикалык илимдердин доктору деген окумуштуулук даражаны изденүү үчүн илимий доклад түрүндөгү диссертациянын авторефераты [Текст] / Б.Алымов. /13.00.02. – Б.: 1994. – 42 б.
14. Алымов Б. Кыргыз совет адабиятын окутуу методикасы. II китеп [Текст] / Б.Алымов. – Ф.: «Мектеп», 1991. – 310 б.
15. Алымов Б. Кыргыз совет адабиятын окутуунун айрым маселелери [Текст] / Б.Алымов. – Ф.: «Мектеп», 1976. – 286 б.
16. Алымов Б. Мектеп сочинениеси [Текст] / Б.Алымов. – Ф.: «Мектеп», 1982. – 111 б.
17. Алымов Б. «Биздин адабиятты» 7-класста окутуу [Текст] / Б.Алымов. – Ф.: «Мектеп», 1983. – 250 б.
18. Аникин В.П. Русская народная сказка [Текст] / В.П.Аникин. – М.: 1971. – 420 с.
19. Асранкулова Б. «Ак кеме» повестиндеги башкы проблемалар [Текст] / Б.Асранкулова // Кыргыз тили жана адабияты: окутуунун инновациялык технологиялары. – Бишкек, 2014, №3. – 70-71-бб.
20. Афзалов М. Узбек халк эртаклари хакида [Текст] / М.Афзалов. – Тошкент: Фан, 1964. – 87 б.
21. Байгазиев С. Адамды жана атуулду жараткан педагогика же Бектур Исаковдун альтернативалуу окутуусу [Текст] / С.Байгазиев // Кутбилим, 2012, 22-фев.

22. Байгазиев С. Гумандуу педагогика [Текст] / С.Байгазиев. – Б.: Алтын тамга, 2006. – 628 б.
23. Байгазиев С. Интерактивдик усул менен Манас баатырдын образын үйрөнүү // Кутбилим, 2007. – 11-май
24. Байгазиев С. Кыргыз Республикасынын жарандарын, жаш муундарын рухий-адептик, патриоттук жактан тарбиялоо концепциясы [Текст] / С.Байгазиев, Б.Жээнбеков // Кутбилим, 2010. – 20-авг.
25. Байгазиев С. Окутуунун жана тарбиялоонун философиясы [Текст] / С.Байгазиев. – Б.: 2012. – 476 б.
26. Байгазиев С. Цивилизация жана Ата журт тагдыры [Текст] / С.Байгазиев. – Б.: Гүлчынар, 2008. – 798 б.
27. Байгазиев С.О. Өлкөбүздөгү бүгүнкү адеп тарбиясы: абалы жана проблемалары // Педагогика илимдеринин доктору, профессор Абдыкерим Муратовдун 60 жылдык мааракесине карата 2017-жылдын 12-майында И.Арабаев атындагы КМУда өткөн «Ааламдашуу доорундагы адабият менен педагогиканын орду» деп аталган эл аралык илимий-тажрыйбалык конференциянын материалдары / И.Арабаев атындагы КМУнун Жарчысы. – Б.: 2017. – 1-Чыг. 2-бөлүк, Серия: педагогика жана психология. – 11-12-бб.
28. Байтикова Б.Б. Окутуу өзбек тилинде жүргүзүлгөн мектептерде кыргыз адабиятын окутуунун илимий-методикалык негиздери [Текст]: пед. илим. канд. деген окумуш. даражаны из. үчүн жазыл дисс. 13.00.02. / Б.Б.Байтикова. – Б.: 2017. – 217 б.
29. Байтикова Б.Б. Окутуу өзбек тилинде жүргүзүлгөн мектептерде кыргыз адабиятын окутуунун илимий-методикалык негиздери [Текст]: пед. илим. канд. деген окумуш. даражаны из. үчүн жазыл дисс. авторефераты. 13.00.02. Б.Б.Байтикова. – Б.: 2017. – 22 б.
30. Батаканова С.Т. Орто мектептерде кыргыз адабиятын окутууда көркөм чыгармаларга талдоо жүргүзүүнүн илимий-педагогикалык негиздери [Текст]:

пед. илим. доктору дисс. авторефераты. 13.00.02 / С.Т.Батаканова. – Б.: 2011. – 42 б.

31. Батаканова, С. Мектепте көркөм чыгармаларды талдоонун илимий-педагогикалык негиздери. Монография [Текст] / С.Батаканова. – Б.: 2010. – 286 б.

32. Батыркулова А. Орто мектепте кыргыз адабияты курсунда уламыштарды окутуу технологиялары // Орто мектепте кыргыз тилин жана адабиятын окутуунун технологиялары. Илимий-иликтөөлөрдүн жыйнагы. – Б.: 2008. – 1-чыг. – 155-158-бб.

33. Батыркулова А.Б. Орто мектептин кыргыз адабияты курсунда легендалык чыгармаларды окутуунун методикасы [Текст]: пед. илим. кан. деген окумуш. даражаны из. үчүн жазыл дисс. авторефераты. 13.00.02. / А.Б.Батыркулова. – Б.: 2021. – 23 б.

34. Батыркулова А.Б. Орто мектептин кыргыз адабияты курсунда легендалык чыгармаларды окутуунун методикасы [Текст]: пед. илим. кан. деген окумуш. даражаны из. үчүн жазыл дисс. – Бишкек, 2021. <http://arabaev.kg/do.kg/uploads/диссертация.pdf>

35. Бекбоев И.Б. Инсанга багыттап окутуу технологиясынын теориялык жана практикалык маселелери. 2-бас. [Текст] / И.Б.Бекбоев. – Б.: Педагогика века, 2004. – 384 б.

36. Бекназаров К. Узбек халк, маиший эртаклари (ургаиилиши, таснифи, поэтикаси) [Текст] / филол. фанлари номзоди дисс. автореф. 10.01.01. К.Бекназаров. – Тошкент, 1993. – 19 б.

37. Борбугулов, М. Адабият теориясы [Текст] / М. Борбугулов – Бишкек: Шам, 1996. – 552 б. https://st0.akipress.org/st_bilimlib/0/604c82a40044d7fe4ab4ae0b91d3eab40f96a227.pdf

38. Бөкөнбаев Ж. Чептен эрдин күчү бек [Текст] / Ж.Бөкөнбаев // <https://kg-text.ru/zhoomart-b-k-nbaev-chepten-erdin-k-ch-bek/>

39. Волков Г.Н. Этнопедагогика [Текст] / Г.Н.Волков. – М.: АСАДЕМА, 2000. – 176 с.

40. Воронин А.С. Словарь терминов по общей и социальной педагогике: Учебное электронное текстовое издание [Текст] / А.С.Воронин. – Екатеринбург, 2006. Интернет ресурс: <http://nashaucheba.ru>

41. Добаев К. Инновациялык изденүүлөр жана изилдөөлөр [Текст] / К.Д.Добаев // Эл агартуу, 1999. – №5-6. – 40-41-бб.

42. Добаев, К. Кыргыз тилин бөтөн тил катары окутууга арналган окуу китептеринин мазмуну жана түзүмү. [Текст]: окуу китептерин түзүүчүлөр үчүн усулдук сунуштар / К.Добаев, А.Акматова, Р.Сулайманова. – Б.: Бийиктик, 2009. – 90 б.

43. Дустхужаева Н. Узбек сеҳрли эртактарининг структурал тахдили: [Текст]: филол. фанлари номзоди дисс. автореф. 10.01.01. Н.Дустхужаева. – Тошкент, 1999. – 23 б.

44. Жалолов Г. Узбекский народный сказочный эпос [Текст]: филол. фанлари номзоди дисс. автореф. 10.01.01. Г.Жалолов. – Ташкент: Фан, 1980. – 21 с.

45. Жахонгиров Ф. Болалар эртактари [Текст] / Ф.Жахонгиров. – Тошкент: Узбекистан, 1972.

46. Жумаева С.Ч. Хайвонлар хакидаги эртактарнинг генетик асослари ва спецификаси [Текст]: филол. фанлари номзоди дисс. автореф. 10.01.01. С.Ч.Жумаева. – Тошкент, 1996. – 19 б.

47. Жуманиёзов Б.М. Узбек халк эпосида ялмогиз образи [Текст]: филол. фанлари номзоди дисс. автореф. 10.01.01. Б.М.Жуманиёзов. – Тошкент, 1996. – 21 б.

48. Жураев М. Миф, маросим ва эртактар [Текст] / М.Жураев, З.Расулова. – Тошкент, 2014. – 308 б.

49. Жураев М. Узбек халк эртактарида сеҳрли ракамлар [Текст] / М.Жураев. – Тошкент: Фан, 1991.

50. Жылдын мыкты мугалимдери жана мыкты сабактар: Кыргыз тили жана адабияты мугалимдери үчүн методикалык колдонмо. 1-чыг.: [Текст] / Түзүүчү-авторлор: Абдухамидова Б., Абдухамидова С. – Б.:2013.

51. Замалетдинов, Л.Ш. Татарская народная сказка и литературные сказки Г.Тукая. [Текст]: автореферат диссертации на соискание ученой степени канд. фил. наук. 10.01.01. Замалетдинов Л.Ш. – Казань – 1993. – 20 с.
52. Зинкевич-Евстигнеева Т.Д. Практикум по сказкотерапии [Текст] / Т.Д.Зинкевич-Евстигнеева. – СПб.: 2000 – С.159
53. Иманалиев К. Кыргыз адабиятын окутуу методикасынын орчундуу маселелери [Текст] / К.Иманалиев. – Ф.: «Мектеп», 1984. – 176 б.
54. Иманалиев К. Кыргыз адабиятын окутуунун методикасы [Текст] / К.Иманалиев. – Ф.: «Мектеп», 1976. – 250 б.
55. Иманалиев К. Кыргыз мектептеринде адабиятты окутуунун жолдору. 9-10-класстар үчүн [Текст] / К.Иманалиев. – Ф.: «Мектеп», 1966
56. Иманалиев К. Кыргыз совет адабиятын окутуунун айрым маселелери. I китеп [Текст] / К.Иманалиев. – Ф.: «Мектеп», 1972
57. Иманалиев К. Орто мектептерде кыргыз адабияты боюнча проблемалык окууну уюштуруу иши [Текст] / К.Иманалиев. – Ф.: «Мектеп», 1981. – 144 б.
58. Иманалиев К. Орто мектептерде кыргыз адабиятын окутуунун методикасынын негизги маселелери [Текст] / К.Иманалиев. – Ф.: «Мектеп», 1973.
59. Инновация [Текст] / <http://ru.wikipedia.org/wiki>
60. Исаков Б. Манас сабагы [Текст] / Б.Исаков. – Б.: 1994. – 650 б.
61. Исаков Б. Манастын жети осуяты [Текст] / Б.Исаков. – Б.: 1997. – 264 б.
62. Исаков Б. Окутуп тарбиялоо (мугалимдер үчүн колдонмо) [Текст] / Б.Исаков. – Ф.: Мектеп, 1979. – 104 б.
63. Исаков Б. Санат сөз. 1-2-китептер [Текст] / Б.Исаков. – Б.: Учкун, 2005.
64. Исаков Б., Исакова Ч. Кыргыз адабияты. Орто мектептердин 8-классы үчүн окуу китеби. 1-бас., [Текст] / Б.Исаков, Ч.Исакова. – Б.: 2002.
65. Исамидинова И.Ч. Кыргыз орто мектептеринде Ч.Айтматовдун чыгармаларын үйрөтүүнүн процессинде окуучулардын адабий-теориялык түшүнүктөрүн калыптандыруу. Монгография [Текст] / И.Ч.Исамидинов. – Б.: Илим, 1993. – 244 б.

66. Йўлдошев, Қ. Узбек адабиети. 6-синф учун. [Текст] / Қ.Йўлдошев, В.Қодиров, Б.Еркинова, Ж.Йўлдошбеков. Б.: «Учкун», 2008. – 332 б.
67. Йўлдошев, Қ. Узбек адабиети. 8-синф учун. [Текст] / Қ.Йўлдошев, С.Махсумхонов, В. Қодиров. Б.: «Учкун», 2012. – 400 б.
68. Йўлдошев, Қ. Узбек адабиети: Умумий ўрта таълим мактабларининг 7-синфи учун дарслик-мажмуа. [Текст]/ Қ.Йўлдошев, В.Қодиров, С.Холтўраев. – Б.: 2012. – 308 б.
69. Йўлдошев Қ. Янгича педагогик тафаккур ва умумтаълим мактабларида адабиёт ўқитишнинг илмий-методик асослари [Текст]: пед. фан. доктори дисс... 13.00.02. Қ.Йўлдошев. – Тошкент, 1997. – 306 б.
70. Йўлдошев Қ. Адабиёт ўқитиш методикаси [Текст] / Йўлдошев Қ., Мадаев О., Абдураззоқов А. – Тошкент, Ўқитувчи, 1994. – 94 б.
71. Йўлдошев Қ. Адабиёт ўқитишнинг илмий-назарий асослари. [Текст] / Йўлдошев Қ. – Тошкент, Ўқитувчи, 1996. – 151 б.
72. Йўлдошев Қ. Ўқитувчи китоби. (Методик кўлл. 7-синф «Ўзбек адабиёти» дарслик-мажмуаси учун) [Текст] / Йўлдошев Қ. – Тошкент, Ўқитувчи, 1997. – 230 б.
73. Ишекеев Н. История изучения кыргызской литературы в школах республики и ее актуальные проблемы на современном этапе [Текст]: автореф. дисс. док. пед. наук: 13.00.02./ Н.И.Ишекеев – Алматы, 1994. – 45 с.
74. Ишекеев Н. Кыргыз адабиятын мектептерде окутуунун тарыхы [Текст] / Н.Ишекеев. – Б.: 1994. – 387 б.
75. Камалова, Л.А. Изучение русских народных волшебных сказок на уроках литературы в 5 классе в контексте «диалога культур»// Тез. докл. VIII респ. конф. молодых учен. Кн.5. [Текст]/ Камалова Л.А. – Казань: КГУ, 2002. – С. 52.
76. Камалова, Л.А. Инновационные приемы изучения народной сказки [Текст]/ Камалова Л.А. «Мэгариф», 2003, №6. – С.90-92.

77. Камалова, Л.А. Инновационные формы изучения русской народной сказки в национальной школе. // Гуманизация и гуманитаризация образования XXI века. Материалы III Международной научно-методической конференции / Под. общ. ред. Л.И. Петриевой [Текст]/ Камалова Л.А. – Ульяновск: УлГУ, 2001. – С. 174-182.

78. Каюмов О. Узбек фольклорида пари образи (генезиси ва поэтикаси) [Текст] /: филол. фанлари номзоди дисс. автореф. 10.01.01. О.Каюмов. – Тошкент, 1999. – 21 б.

79. Кимсанов К.К. Кыргыз адабияты сабагында Чыңгыз Айтматовдун чыгармаларын үйрөтүүнүн методикасы (окутуу өзбек тилинде жүргүзүлгөн мектептердин мисалында) [Текст]: пед. илим. канд. деген окумуш. даражаны из. үчүн жазыл дисс. авторефераты. 13.00.02. / К.К.Кимсанов. – Б.: 2015. – 21 б.

80. Кимсанов К.К. Кыргыз адабияты сабагында Чыңгыз Айтматовдун чыгармаларын үйрөтүүнүн методикасы (окутуу өзбек тилинде жүргүзүлгөн мектептердин мисалында) [Текст]: пед. илим. канд. деген окумуш. даражаны из. үчүн жазыл дисс. 13.00.02. / К.К.Кимсанов. – Б.: 2015. – 156 б.

81. Коджаспирова Г.М. Педагогический словарь: Для студ. высш. и сред. пед. учеб. заведений [Текст] / Коджаспирова Г.М., Коджаспиров А.Ю. – М.: Издательский центр «Академия», 2003. – 176 с. Интернет ресурс: <http://nashaucheba.ru>

82. Кодиров Н. Узбек сеҳрли эртақларида замон ва макон талкини [Текст]: филол. фанлари номзоди дисс. автореф. 10.01.01. Н.Кодиров. – Тошкент, 2004. – 19 б.

83. Көмлексиз М. Таалим-тарбия терминдеринин чечмелеме сөздүгү [Текст] / М.Көмлексиз, А.Алимбеков, А.Челикбай. – Б.: КТМУ, 2002. – 516 б.

84. Кыдыралиев, К. Проблемы познания и воспитания в киргизских народных сказках [Текст] / К.Кыдыралиев. – Ф.: 1979. – 185 с.

85. Кыргыз адабияты (терминдердин түшүндүрмө сөздүгү) [Текст]/ Түз: Ж.Шериев, А.Муратов, КЭБР. – Б.: 2004. – 158 б.

86. Кыргыз адабияты боюнча предметтик стандарт (Окутуу орус, өзбек жана тажик тилдеринде жүргүзүлгөн мектептердин 10-11-класстары үчүн) [Текст] / <https://kao.kg/wp-content/uploads/2020/07/Стандарт-дуйн-адаб-орус-мект-10-11-кл.pdf>

87. Кыргыз адабиятынын программалары: окутуу өзбек тилинде жүргүзүлүүчү мектептердин X-XI класстары үчүн [Текст] / Түз.: К.Акматов. – Ош, 2007. – 16 б.

88. Кыргыз адабиятынын программасы (окутуу өзбек, тажик тилинде жүргүзүлгөн мектептердин 5-11-класстары үчүн) [Текст] / Түз.: А.Муратов, К.Акматов – Б.: 2008. – 48 б.

89. Кыргыз адабиятынын программасы [Текст]: Өзбек мектептеринин 5 -9-класстары үчүн [Текст] / Түз.: Ж. Шериев, С.Момуналиев. – Ош: ОшКУУ, 1999

90. Кыргыз адабиятынын программасы: окутуу өзбек тилинде жүргүзүлгөн мектептердин V-XI класстары үчүн [Текст] / Түз.: А.Муратов, К.Акматов – Б.: 2014. – 52 б.

91. Кыргыз жана дүйнөлүк адабияттын программасы (окутуу орус, өзбек жана тажик тилдеринде жүргүзүлгөн билим берүү уюмдарынын V-IX класстары үчүн) [Текст] / [https://kao.kg/wp-content/uploads/2020/05/ Кыргыз-жана-дуйн-адаб-5-9.pdf](https://kao.kg/wp-content/uploads/2020/05/Кыргыз-жана-дуйн-адаб-5-9.pdf)

92. Кыргыз Республикасынын жарандарын, жаш муундарын рухий-адептик, патриоттук жактан тарбиялоо концепциясы [Текст] // Кутбилим. – 2010. – 20-авг.

93. Кыргыз Республикасынын мамлекеттик тили тууралуу мыйзам – Закон о государственном языке Кыргызской Республики [Текст] / – Ош, 2004. – 36 б.

94. Кыргыз Республикасынын Президентинин 2022-жылдын 20-майындагы №157 «Улуттук наркы жөнүндө» Жарлыгын ишке ашыруу боюнча 2022-2027-жылдарга улуттук наркты сактоо жана өнүктүрүү жөнүндө Улуттук программа тууралуу Кыргыз Республикасынын Президентинин Жарлыгынын долбооруна

<http://kg.kabar.kg/site/assets/files/91289/maalymkat-negizdeme.pdf>

95. Қирғизстондаги ўзбек мактаблари учун ўзбек тили ва ўзбек адабиёти фанидан дастур [Текст]/Туз.: С.Махсумхонов, Д.Абдуллаева, И.Атаханова, З.Номанова. – Ўш, 2012. – 40 б.

96. Лазарев, В.С. Педагогическая инноватика: объект, предмет и основные понятия [Текст]/ Лазарев, В.С., Мартиросян Б.П. // Педагогика. – 2004. – №4.

97. Мараимова Н. «Бугу-Эне» адабий жомогун интеграцияланган сабак үлгүсүндө жана интерактивдүү усулдардын жардамы менен окутуу технологиялары [Текст]/ Н.Мараимова // Кыргыз тили жана адабияты: окутуунун инновациялык технологиялары. – Б.: 2014. - №3. – 30-38-бб.

98. Мараимова Н.А. Республиканын мектептеринин V-VI класстарында адабий жомокторду окутуунун методикасы [Текст]: пед. илим. кан. деген окумуш. даражаны из. үчүн жазыл дисс. авторефераты. 13.00.02. / Н.Мараимова. – Б.: 2014. – 20 б.

99. Мирқосимова М. Ўқувчиларда адабий таҳлил малакасини шакллантириш ва такомиллаштириш асослари. Монография [Текст]/ М.Мирқосимова. – Т.: Фан, 2006. – 112 б.

100. Мирқосимова М. Ўқувчиларда адабий таҳлил малакаларини шакллантириш: 6-синф адабиёт дарси тажрибасидан [Текст]/ М.Мирқосимова. // Тил ва адабиёт таълими. – 2001. – №5. – 19-21-бб.

101. Мирқосимова М. Адабий таҳлил методикаси [Текст]/ М.Мирқосимова. – Т.: Ўқитувчи, 1998. – 90 б.

102. Мирқосимова М. Адабий суҳбатлар [Текст]/ М.Мирқосимова. – Т.: 2000. – 110 б.

103. Мирқосимова М. Ўқувчиларда адабий таҳлил малакасини шакллантириш ва такомиллаштириш усуллари [Текст]: пед. фан. док. дисс... 13.00.02. М.Мирқосимова. – Т.: 1995. – 253 б.

104. Молдогазиев, Т. Изучение устного народного творчества в 4-5 классах киргизской школы [Текст]: автореф. дисс. на соиск. учен. степ, канд. пед. наук. 13.00.02 /Т.Молдогазиев. – Ф.: 1973. – 19 с.

105. Молдогазиев, Т. Элдик оозеки чыгармаларды V-VI окутуу: кырг. адаб. мугалим. үчүн метод. колдонмо. [Текст] /Молдогазиев Т. – Ф.: Мектеп, 1988. – 152 б.

106. Момуналиев С. Кыргыз адабияты [Текст]: Хрестоматия: Окутуу өзбек тилинде жүргүзүлүүчү мектептердин 5-класстары үчүн окуу китеби / С Момуналиев – Ош. – Б.: 2004. – 144 б.

107. Момуналиев С. Кыргыз адабияты: Хрестоматия: Окутуу өзбек тилинде жүргүзүлүүчү мектептердин 6-класстары үчүн окуу китеби. [Текст]/ С.Момуналиев. – Б.: 2008. – 168-б.

108. Момуналиев С. Кыргыз адабияты: Хрестоматия: Окутуу өзбек тилинде жүргүзүлүүчү мектептердин 7-класстары үчүн окуу китеби [Текст] / С.Момуналиев. – Б.: 2012. – 216 б.

109. Момуналиев С. Кыргыз адабияты: Хрестоматия-окуулук: Окутуу өзбек тилинде жүргүзүлүүчү мектептердин 8-класстары үчүн окуу китеби [Текст] / С.Момуналиев. – Б.: 2012. – 232-б.

110. Момуналиев С. Кыргыз адабияты: Хрестоматия-окуулук: Окутуу өзбек тилинде жүргүзүлүүчү мектептердин 9-класстары үчүн окуу китеби [Текст] / С.Момуналиев. – Б.: 2012. – 216-б.

111. Момуналиев С. Кыргыз орто мектептеринде лирикалык чыгармаларды окутуунун педагогикалык-методикалык негиздери [Текст]: пед. илим. док. деген окумуш. даражаны из. үчүн жазыл дисс. авторефераты. 13.00.01; 13.00.02 / С.Момуналиев. – Бишкек, 2011. – 34 б.

112. Момуналиев С. Орто мектептердеги лирика [Текст] / С.Момуналиев. – Б.: 2014. – 592 б.

113. Момуналиев С. Орто мектептердеги лирика. I к. [Текст] / С.Момуналиев. – Б.: 2008. – 155 б.

114. Момуналиев С. Кыргыз адабияты: Окутуу өзбек тилинде жүргүзүлүүчү мектептердин 10-класстары үчүн хрестоматия-окуу китеби [Текст] / С.Момуналиев, К.Акматов. – Б.: 2014. – 180-б.
115. Муратов А. Адабиятты жаңыча окутуу: методдор, каражаттар жана иштелмелер [Текст] / А.Муратов, Б.Байсабаев. – Б.: 2010. – 72 б.
116. Муратов А. Кыргыз адабияты сабагында көркөм тексттин маңызын ачуу [Текст] / А.Муратов. – Б.: 2009. – 116 б.
117. Муратов А. Кыргыз адабияты. 5-класс. Жалпы билим берүүчү мектептер үчүн окуу китеби [Текст] / А.Муратов, Р.А.Асакеева, Б.А.Кыдырбаева. – Б.: 2019. – 244 б.
118. Муратов А. Кыргыз адабияты: маалыматтама [Текст] / Муратов А., Шериев Ж., Исаков К. – Б.: «Айат», 2014. – 384 б.
119. Муратов А. Кыргыз адабиятын окутуу: теориясы жана практикасы [Текст] / А.Муратов. – Б.: «Турар», 2013. – 554 б.
120. Муратов А. Кыргыз эл педагогикасы: табияты, таралышы жана тарыхы. 1-китеп. [Текст] / А.Муратов. – Б.: «Турар», 2011. – 604 б.
121. Муратов А. Окуучулардын адабий-теориялык түшүнүктөрүн калыптандыруунун жолдору [Текст] / А.Муратов. – Б.: 2009. – 140 б.
122. Муратов А. Мугалимдин устаттыгы жана окутуунун жаңы технологиялары [Текст] / А.Муратов, К.Акматов. – Б.: 2022. – 400 б.
123. Муратов А. Адабиятты жаңыча окутуу: методдор, каражаттар жана иштелмелер [Текст] / А.Муратов, Б.Байсабаев. – Б.: 2010. – 68 б.
124. Мурзакметов, А. Кыргыз-өзбек этномаданий жалпылыктары. [Текст] / А.Мурзакметов. – Ош: 2015. –140 б.
125. Мурзакметов, А. Кыргызстандык өзбектердин каада-салттары, ырым-жырымдары жана ишенимдери. [Текст] / А.Мурзакметов. – Ош: 2012. – 120 б.
126. Мусурмонова О. Адабиёт дарсларини ташкил этишининг самарали шакллари [Текст] / О.Мусурмонова. – Тошкент : Ўқитувчи, 1993. – 78 б.
127. Мусурмонова О. Юқори синф ўқувчилари маънавий маданиятини

шакллантиришнинг педогогик асослари [Текст]: пед. фан. доктори... дисс. 13.00.02. О.Мусурмонова – Тошкент: 1993. – 364 б.

128. Мусурмонова О. Юқори синф ўқувчилари маънавий маданиятини шакллантиришнинг самарали шакл ва методлари [Текст] / О.Мусурмонова. – Тошкент: Фан. 1995. – 200 б.

129. Ниязметова Р.Х. Таълим рус тилида олиб бориладиган мактабларда XX аср узбек адабиётини уқитиш мазмунини белгилашнинг назарий-методик асослари (Узбек тили дарслари таркибида) – Теоретико-методические основы определения содержания обучения узбекской литературе XX века в школах с русским языком обучения (в структуре уроков узбекского языка) [Текст]: педагогика фанлари номзоди илмий даражасини олиш учун тахдим этилган диссертациянинг автореферати. 13.00.02. Р.Х.Ниязметова. – Тошкент. – 2000, ТашПИ. – 18 б.

130. Общая и профессиональная педагогика: Учебное пособие для студентов, обучающихся по специальности «Профессиональное обучение»: В 2-х книгах [Текст] / Под ред. В.Д.Симоненко, М.В.Ретивых. – Брянск: Изд-во Брянского государственного университета, 2003. – Кн.1 – 105 с. (205)

131. Окутуу орус (өзбек, тажик) тилдеринде жүргүзүлүүчү мектептер (класстар) үчүн кыргыз адабиятынан билим берүүнүн мамлекеттик стандарты [Текст] / Кыргыз Республикасынын мектептеринде предметтик билим берүүнүн мамлекеттик стандарттары. – Б.: 2006. – 213-220-бб.

132. Осмонов А. Тандалган чыгармалар. II том. [Текст] / Түз.: М.Тентимишов. – Б.: «Салам», 2014. – 596 б.

133. Оторбаев Б.К. Адабиятты окутуунун интерактивдүү жана салттуу метод-ыкмалары, кызматташуу педагогикасы [Текст] / Б.К.Оторбаев. – Б.: 2008. – 96 б.

134. Оторбаев Б. Мектепте адабиятты интерактивдүү окутуу [Текст] / Б.К.Оторбаев. – Б.: 2011. – 96 б.

135. Подласый И.П. Педагогика: 100 вопросов - 100 ответов: учеб. пособие для вузов [Текст] / И.П.Подласый. – М.: ВЛАДОС-пресс, 2004. – 365 с.

136. Померанцева Е.В. Русская народная поэзия [Текст] / Под. ред. Богатырева П.Г., 2 изд. – М.: Гослитиздат, 1956 – 324 с.
137. Рысбаев С.К. Кыргыз балдар фольклорунун педагогикасы [Текст] / С.Рысбаев. – Б.: 2006. – 364 б.
138. Рысбаев С.К. Кеп маданиятын өзбек мектептеринде окутуу [Текст] / С.Рысбаев, А.Акматова. – Ош: 2002.
139. Рысбаев С.К. Жомок терапиясы технологиясы жана аны практикада колдонуу ыкмалары [Текст] / С.Рысбаев // Кыргыз билим берүү академиясынын кабарлары. – Бишкек, 2015. – № 1(33). – 34-37-бб.
140. Рысбаев С.К. Кыргыз башталгыч мектептеринде адабиятты окутууну этнопедагогикалык негизде өркүндөтүү (улуттук балдар фольклорунун материалдарына таянуу менен) [Текст]: пед. илим. докт. деген окумуш. даражаны из. үчүн жазыл дисс. авторефераты. 13.00.01.; 13.00.02. С.К.Рысбаев. – Б.: 2006. – 49 б.
141. Рысбаев С.К. Кыргыз тили жана адабияты мугалимине жүз кеңеш: «Педагогикалык технологиялар» сериясы. 4-китеп [Текст] / С.К.Рысбаев. – 2014. – 236 б.
142. Рысбаев, С. Окуу орус, өзбек жана тажик тилдеринде жүргүзүлгөн мектептерде кыргыз тилин окутуунун концепциясы. [Текст] / С.Рысбаев, К.Добаев, Б.Абдухамидова // «Мугалимдер дүйнөсү» гезити. – 2011. – №7-8.
143. Самиева У. Көп маданияттуу, көп тилдүү адамды тарбиялоо // «Ыйык Ата Журт» коомдук жаштар фондунун «Адамдын туруктуу өнүгүшү – өлкөнү өнүктүрүүнүн максаты жана майнабы» деген аталыштагы VI симпозиумунун материалдары [Текст] / У.Самиева. – Б.: 2013. – 180-184-бб.
144. Саримсаков Б. Узбек адабиёти. 6-синф учун дарслик мажмуа. [Текст] / Б.Саримсаков, Т.Халилов, Б.Курбонбоев. – Тошкент: «Укитувчи» 1995. – 351 б.
145. Содикова М.А. Угай киз типигаги туркум эртактарнинг спецификаси, генезиси ва бадиияти [Текст]: филол. фанлари номзоди дисс. автореф. 10.01.01. М.А.Содикова. – Тошкент, 2003. – 20 б.

146. Соколов Ю.М. Русский фольклор [Текст] / Ю.М.Соколов. – М.: Учпедгиз, 1941. – 450 с.
147. Сухомлинский, В.А. Тарбия жөнүндө [Текст] / В.А.Сухомлинский авт. ж-а түз. С.Соловейчик; котор. Д.Орозалиев. – Ф.: Мектеп, 1985. – 268 б.
148. Тешебаев М. Кыргыз адабиятын интеграциялап окутуунун илимий-методикалык негиздери (5-7-класстар) [Текст]: пед. илим. канд. автореф. 13.00.02. М.Тешебаев. – Б.: 2010. – 20 б.
149. Тоголок Молдо. Жер жана анын балдары [Текст] / Тоголок Молдо // <https://kg.tyup.net/togolok-moldo-zher-zhana-anyn-baldary-poema-1383>
150. Турсунов Р. Узбек адабиети. 5-синф учун [Текст] / Р.Турсунов, С.Махсумханов. – Б.: «Азур», 2010. – 304 б.
151. Тўхлиев Б. Адабиёт ўқитиш методикаси [Текст] / Б.Тўхлиев. – Т.: Янги аср авлоди, 2006. – 152 б.
152. Түлкү менен карышкыр. Кыргыз эл жомогу [Текст] / <https://new.bizdin.kg/media/books/Kyrgyz-El-Zhomoktor-zhyinagy.pdf>
153. Ураимов К.М. Ўзбек мектептеринин 6-класстарында кыргыз тили сабагында этишти салыштырып окутуу аркылуу окуучулардын кебин өстүрүү [Текст]: пед. илим. канд. деген окумуш. даражаны из. үчүн жазыл дисс. авторефераты. 13.00.02. / К.М.Ураимов. – Б.: 2013. – 22 б.
154. Усмонов О. Ёзувчи ҳаёти ва ижодини ўргатиш усуллари [Текст]: пед. фан. ном. дисс... 13.00.02. О.Усмонов. – Т.: 2008. – 146 б.
155. Усмонова З. Узбек эртақ-новеллаларининг узига хос хусусиятлари ва бадиияти [Текст]: филол. фанлари номзоди дисс. автореф. 10.01.01. З.Усмонова. – Тошкент, 1999. – 19 б.
156. Файзиева Д.О. Узбек фольклорида илон образи (генезиси ва бадиияти) [Текст]: филол. фанлари номзоди дисс. автореф. 10.01.01. Д.О.Файзиева. – Тошкент, 2004. – 24 б.
157. Хусанбоева К.П. Узбек адабиётини таълим давлат тилидан бошқа талларда олиб бориладиган мактабларда уқитишнин илмий-методилик асослари

[Текст]: педагогика фанлари номзоди илмий даражасини олиш учун тахдим этилган диссертациянинг автореферати.13.00.02. К.П.Хусанбоева. – Тошкент – 1997, ТашПИ. – 19 б.

158. Хуторской, А.В. Педагогическая инноватика: учеб. пособие для студ. высш. учеб. завед. [Текст] / А.В.Хуторской. – М.: Академия, 2008. – с. 230 - 231.

159. Хусанбоева Қ. Адабиёт – маънавият ва мустақил фикр шакллантириш омили [Текст] / Хусанбоева Қ. – Т.: А.Навоий номи Ўзбекистон Миллий кутубхонаси нашриёти. – 2009. – 365 б.

160. Хусанбоева Қ. Адабий таълимда мустақил фикрлашга ўргатиш асослари [Текст] / Хусанбоева Қ. – Т.: «Узинкомцентр», 2003.

161. Шарипова М.С. Ўзбек мектептеринде кыргыз алиппесин окутуунун методикасы [Текст]: пед. илим. канд. деген окумуш. даражаны из. үчүн жазыл дисс. авторефераты. 13.00.02. / М.С.Шарипова. – Б.: 2011. – 21 б.

162. Шарипова, М.С. Ўзбек мектептеринде кыргыз алиппесин окутуу (методикалык колдонмо). [Текст] / М.С.Шарипова. – Б.: Бийиктик, 2013. – 42 б.

163. Шейман Л.А. Основы методики преподавания русской литературы в киргизской школе. Пособие для учителей. [Текст] / Л.А.Шерман. – Ф.: Мектеп 1981. – 238 с.

164. Шербаева Ж.Р. Башталгыч класстарда жомокторду, уламыштарды окутуунун методикасы [Текст]: / Ж.Р.Шербаева. – Б.: «Китеп», 2022. – 264 б.

165. Шербаева Ж.Р. Башталгыч класстардын адабий окуу сабагында жомокторду окутуунун методикасы [Текст]: пед. илим. кан. деген окумуш. даражаны из. үчүн жазыл дисс. авторефераты. 13.00.02. / Ж.Р.Шербаева. – Б.: 2022. – 22 б.

166. Шериев Ж. Кыргыз адабиятынын программасы. Ўзбек мектептеринин V-XI класстары үчүн [Текст] / Ж.Шериев, С.Момуналиев. – Ош. – 2000. – 48 б.

167. Шомусаров Ш. Араб ва узбек фольклори тарихий-киёсий тахлили [Текст]: филол. фанлари доктори дисс. автореф. 10.01.01. Ш.Шомусаров. – Тошкент, 1997. – 42 б.

168. Эгамов Х. Совет Шарки туркий халклари эртакчилик анъаналари алоқдлари тарихидан очерклар [Текст] / Х.Эгамов. – Тошкент: Укитувчи, 1980.

169. Эшонкулов Ж.С. Узбек фольклорида дев образининг мифологик асослари ва бадий талкини [Текст]: филол. фанлари номзоди дисс. автореф. 10.01.01. Ж.С.Эшонкулов. – Тошкент, 1996. – 19 б.

170. Юсупов Ж. Хоразм эртаклари поэтикаси [Текст] / Ж.Юсупов. – Урганч, 2005.

171. Юсуфбекова Н.Р. Общие основы педагогической инноватики: опыт разработки теории инновационных процессов в образовании. [Текст] / Н.Р.Юсуфбекова. – М.: 1991.